Світ ловив мене, але не спіймав.

Г.С. Сковорода

СІТЬ ПЕРША

Десятий день Григорий: пив густе повітря й не міг напитися. Там, за Карпатами, воно було ніжніше, лагідніше, але не пахло степом, не освіжало його душі. Десятий день лежав на возі й очей не зводив э тополь, берізок та вишняків, що огорізли зелено-білим шумом ясні палати й підсліпуваті хатки. Три довгих роки в садах Токая, Відня він марив рідним вишневим цвітом, низовим вітром, небом, в якому грають веснянку жайворонки, і вечоровим дівочим щебетом. Бувало, сядуть хлопці, зітхнуть, пожурягься і заспівають тихо "Ой гай, мати, ой гай, мати...". А він стоїть і плаче. Довкола рай, та й годі, а він летить на крилах пісні в свої Чорнухи, в Київ...

Риплять колеса, біжать неквапно коні, і за возами в'ється рожева курява. Ще не така, яка буває влітку, коли не видно світу, а мов димок із люльки.

— Парить, напевне, доціик буде, — озивається Ничипір, насовує на лоба шайку і підганяє коней, щоб наздогнаги валку: — Вйо, вйо, соколики!

Схиляється, підперши рукою голову, і починає мугикати пісню. Без слів, ледь чутпо. Він — ніби міх з піснями. А голос! Нащо співали в бурсі чи в архієрейськім хорі, та поряд з оцим чорнуським дядьком ті славні півчі — козли, сміховисько.

Ой на горі огонь горить,

А в долині козак лежить...

І не збагне Григорій, чи то Ничипір сніва, чи у самого в серці зринає пісня.

Накрив очі китайкою,

Заслугою козацькою...

Де не взялися вершники. Притримали гарячих коней, загарцювали поряд. Вусаті, грізні, всіма вітрами дублені запорожці.

— Куди мандруєте? — підвівся в сідлі найстарший, сивий.

— В Санкт-Петербург з Угорщини! — відказав Ничипір весело. Збив набакир свою облізлу шапку.

— А-а, приймачки! Папи гетьманці, що курам ноги миють! — зареготали вершники.

— А ви не миєте? — заскалив Ничипір око.

— Ми як помиємо, то кури й ніжок не долічаться!

— Орли, орли! — не вгавав Ничипір.

— А як ся має ясновельможний Розум? Ще при спідниці чи вже відлучений?

— Не дуже, хлопці, бо он у кареті в нас Вишневський — полковник її величності.

— Та що ти кажеш! — змахнув руками сивий. — А талярів у нього густо? — персзирпуіїся з хлопцями.

— Ми не лічили... Не удостоїлися.

— А мо', труснемо, дітоньки, цього полковничка? — підкрутив старий козак як молоком облиті вуса.

— Труснемо, батьку! — гукнули "дітки" дружно і підняли на диби коней, готові ринутися до карети.

Отаман підніс угору руку, вгамовуючи своїх гарячих молодиків.

— Auri sacra lames! — мовив латиною. А потім поправив шаблю, подивився на панську спальню й зітхнув печально: — Цей виноград для нас зелений, братчики...

Григорій хотів спитати, коли і де старий отаман учився, але не встиг.

Запорожці звернули в поле і незабаром зникли в глибокій балці, порослій дубами.

Ще не вляглася курява, яку збили копита козацьких коней, як із-за гаю, що бовванів ген за верству попереду, нежданo вихопився загін гусарів. Спинивши валку, ляхи спитали щось у Вишневського, і той, по пояс вилізши з карети, вказав рукою туди, де щойно зникли козаки.

— От бусурман! — пробурмотів Ничипір. — Недарма кажуть, що ворон воронові ока не виклює.

— Не доженуть, — сказав Григорій, відчувши в серці терпку журбу-тривогу за тими соколами, що десь летіли степом у рідну Січ. — Не доженуть... Nec deus intersit!

— Що ти сказав? — наморщив лоба Ничипір.

— Нехай лиш бог не втручається...

— Гай-гай, йому давно вже очі полуда вкрила. Таке на світі коїться, а він і вусом не веде...

— Бог із вами, дядьку! Що ви кажете?!

— Нехай послухає, — подивився у голубе високе небо Ничипір. — Мій дід і батько були ще вільними. А я — кріпак, робоче бидло, яким торгують! Уже три рази мене купували і продавали...

Затих, схилив на груди голову й не поганяв, не квапив коней, хоч їхній віз одстав од валки.

Сковорода замислився. Розстебнув камлотний синій каптан, підставив груди вітру, що ледве-ледве дихав. В'їжджали в ліс. Високі сосни тяглись у небо віттям, боролися за кожен промінь сонця. Слабкіші гинули, і навіть із тих, що розправляли плечі як переможці, спадали долу гілки, які лишалися у темнім затінку. Закон природи! І люди теж, як ті дерева...

— Вйо! Вйо! — гукнув Ничипір, махнув на коней дубовим пужалном (батога він загубив навмисне, жаліючи своїх мишастих) і заспівав веселої. Та незабаром затяг такої, що у Григорія аж защеміло серце.

Пожурилось миле браття,

Що на ногах кайдани,

Ой тепер же ми, миле браття,

Та й навіки пропали...

— Ей, Гришка, Гришка! — заволав гайдук Вишневського, мов на пожежу. Розвернув коня позаду воза й звелів, недбало граючись канчуком: — До пана, марш бігом!

— Їдь і скажи їх благородію, що я не пес і за каретами не маю звички бігати, — одрізав Сковорода.

Гайдук спахнув, підніс нагайку... але не вдарив. Сіпнувши повід, притис коня острогами й помчав од воза, немов за ним гонився дідько.

Ничипір заулюлюкав і замахав над головою пужалном. Коні рвонули чвалом.

Замиготіли сосни, і попливли назад гіллясті дикі груші, покриті білим цвітом.

Ліс стугонів, сміявся, торохкотів колесами.

Опівдні стали. Повипрягали коней, пустили .пастися на лісовій галявині, якою кралася вузенька річечка, поросла густо лапатим зіллям, вербою, вільхою. Співало птаство. У тулумбаси били строкаті одуди, кричала вивільга, і соловейко тьохкав на всю діброву. Великі чорні ворони, немов злі духи, перелітали через галявину і хрипко каркали.

Напившися із джерела, що витікало з-під кореня старої вільхи, Григорій пішов неквапно до полковника.

— Нарешті зводили... — сердито буркнув той. І мовив, чухаючи хорта за вухами: — Чи не здається тобі, Григорію, що пси і слуги з одного тіста зроблені?

— Як і пани, і свині. Усе — матерія! Вишневський вирячився. Побагровівши, сердито зикнув на гайдука:

— Чого стовбичиш перед очима?! Допоможи обід лагодити!

Зігнавши злість, полковник повеселішав трохи, примружив очі й проказав:

— Надмірна гордість не прикрашає...

— Як і брак гордості.

— Скажімо, кріпакові від неї користі ні на копійку, а тільки зло.

— Гордий не може бути кріпаком.

— Он як! А ким же йому накажеш бути?

— Вільним або ніким.

— А як же бог? Він сотворив раба і пана...

— Бог сотворив — людину.

— І розрізнив.

— Це фарисеї вигадали, щоб догодити панству. Вишневський крякнув, помацав вуса а 1а Петро й поправив шпагу. Діставши хустку, громоподібно висякався.

— Такі думки достойні диби або київ... — промовив холодно і осміхнувся: — Проте я добрий і поважаю людей учених...

— Цей виноград зелений, — перебив Григорій.

— До чого тут виноград? — не зрозумів Вишневський.

— Це так сказала одна лисиця, не змігши дістати гроно. Полковник знизав плечима. Топтав ботфортами жовтогарячі квіти і молодий щавель. Сковорода йшов поруч, спідлоба стежачи за співрозмовником, і слухав ліс. Он десь цівкнула синиця, застукотів об кору дятел... Жебоніла в струмку вода...

— Власне, я тебе покликав не задля диспуту, — скатай Вишневський. — Сьогодні вночі або на ранок будемо в Києві, Що ти робитимеш, які діла вершити маєш далі?

— Не відаю, — признався щиро Сковорода.

— У тебе е земля, худоба?

— Є трохи батьківщини. В Чорнухах, у полку Лубенському. Там старший брат.

— Що ж, хліборобство — діло достойне, чесне...

— І не властиве моїй натурі, — додав Григорій.

— А що ж властиве?

— Я ще не знаю...

— Їдьмо зі мною, в Санкт-Петербург. Там до зарізу нині потрібні учені люди, що знають мови й пройшли науки. Не пожалкуєш. Заслужиш чину, маєтків, грошей!

— Omnia mea mecum porto.

— Що ти сказав?

— Що ні до чого мені ті статки.

— Свят, свят. Кому ж завадять багатство, почесті!

— Кому властиво жити в убогості, але багатим бути душевним миром.

— Там Академія, славетні вчені, великі люди! — гарячкував Вишневський. — А тут же що? Тупоголові смерди, попи й старшини, які матнею чваняться, а борщ їдять із одної миски з хлопами!

— Кожен, пане Вишневський, має пізнати свій народ і в народі пізнати себе, — відповів на те спокійно Сковорода.

— То ти не хочеш?! — не міг повірити. Сковорода всміхнувся й розвів руками.

— Уперше бачу такого йолопа, який міняв би жезл полководця на пастуший батіг! — гримів на всю галявину полковник.

— Як на мене, то краще дома бути пастухом, ніж полководцем десь...

Вишневський крякнув. Розбив носком ботфорта піраміду рудих мурах.

— Ваше превосходительство, обідати подано, — підбіг і виструнчився гайдук.

— Іду! — сердито кинув пан і повернувся знов до Григорія. — А ти подумай. Не випускай фортуни з рук!

— Я це вже чув із уст самої імператриці, — промовив твердо Сковорода. — І ось, нічого... Живу, не каюся.

Вишневський махнув рукою и закрокував до килима, на якому вже ждав обід.

Григорій скинув каптан, прослав у затінку й ліг горілиць. Крізь негусте ще, жовто-зелеие листячко сліпило сонце. Дзвенів комар чи, може, якесь незнане інше створіння боже, що причаїлося, — мале, невидиме, але живе, — десь у гущавині, у краплі світу, хтозпа для чого, в ім'я чого... Правда, все на світі має сенс і логіку... Але пізнати натуру важкоЯк і себе... Проте можливо! Усе підвладне людському розуму...

Засміявся, згадавши свій диспут із німцем, який доводив, що світ непізнаваний. Суть метафізики...

— Григорію, ходи вже їсти! — долинуло здалеку, немовби З якогось іншого життя і світу.

Гукав Ничипір. ось він закрив собою сонце, розплився в усмішці.

— Ти ж бо не янгол, Грицьку, за святим духом не проживеш...

Як пообідали і валка рушила, обсіли душу вагання, сум ніви. Хто там, у Києві, його чекає пині? Товариші-спудеї розлізлись досі по Україні або й по всій державі, від Запорожжя до моря Білого... Наставники не полюбляли його за різкість суджень і неповагу до букви, догми, перед якими вони схиляли голови... В Санкт-Петербурзі ж... Там Ломоносов. За кілька років туди приїдуть із Лейпціга колишні друзі Грицько Козицький і Миколай Мотоніс — куди ж їм ще податися...

— Вйо, вйо, соколики! — підганяє своїх мишастих старий Ничипір. Літами він не старий, а з виду вже майже дід. По бурій шиї в нього стікає піт. Брудну сорочку ворушить вітер, що підганяв валку і котить куряву

кудись до Києва, де на далекім обрії чорніє хмара. Химерний вітер — дме не від хмари, а проти неї...

Поволі думки вертаються до Петербурга й Києва. Спокуса завжди зваблива... Хороми швидше впадають в очі, аніж убога хата... Та не в хоромах — у волі щастя! Козак — як вітер, куди схотів, туди й полинув степом!.. Та і кого він у тій столиці вчитиме? Синків дворянських. Кому віддасть свій многотрудний взяток, який збирав, немов бджола, на неозорім полі людської мудрості? Імператриці, панству... А гречкосії, смерди нехай покірно, як ті воли, стромляють в ярма свої чубаті голови, вже й не гадаючи, що є на світі, крім борозни, і степ, і воля, і гостра шабля, і філософія?!

Ой коню мій коню,

Золотая грива... —

заспівує Ничипір знову, бо він не може без пісні жити,

як без повітря.

Сковорода заплющив очі — і напливло дитинство...

...Так пахне грушами, пташками, хмарами. Достиглі дулімов золотаві краплі, звисають із віття. Кричать на цілий світ від радості, перепурхують із куща на кущ пухнасті пташенята. А ген високо в небі пливуть кошлаті копиці сіна...

Маленький Гриць бере сопілку в губи, і та співає, сміється, плаче. Співа про батька, що повернувся з походу в гори. Сміється з брата Степана, який учора заліз на батькового коня і гепнув з нього, гукнувши козацьке "пугу, пугу!". А плаче вона за Дідом, який цікаво й страшно розказував про напад шведів, про оборону Чорнух од ворога і смерть у полум'ї останніх мужніх захисників...

Гриць повертається у бік села і ніби бачить, як гоготить, палає церква, в якій закрилися напівживі, в бою порубані, але не скорені козаки. Бачить могилу дідову, і хрест на ній, і квіточки барвінку...

— Дивись, дивись! — гука Степан і пролітає мимо на вороному. Таки навчився! Сорочка в нього напнулася од вітру, в очах іскриться щастя.

Провівши очима брата, малий лягає долілиць і починає мріяти.

Трава густа, висока. Коли крізь неї дивишся на степ, на Многу, що де-не-де поблискує між очеретом, то уявити зовсім не важко, що ти дорослий, і на коні, і з шаблею... Або з бандурою... Неквапно їдеш полем і граєш, граєш... А запорожці слухають, а ковила хлюпочеться, неначе річка в повінь... Кінь під тобою не вороний, не сірий, а золотий, той самий кінь, що потонув десь там у річці, коли ще многа була глибока, чиста й по ній плавали козацькі чайки...

— Грицьку-у! Грицьку-у! — гукає мати з двору. — А йди обідати!

Гриць повертає голову, проте не бачить матері, а тільки дах і бусла в гнізді на хаті. Птах розправляє крила і щось виклацує своїм червоним дзьобом. Немовби теж гукає Гриця їсти. Він мудрий-мудрий, оцей бусько... А йти не хочеться. Вже так наївся солодких груш, що може тиждень нічого не брати в рот.

По траві поважно лазять якісь жучки, мурахи; то тут, то там стрибають пружно зелені коники. Рябенькі сонечка вихоплюються аж на вершечки стебел і враз знімаються й летять у безвість. А може, то тільки так здається, що в неокраю безвісгь...

Кричать на річці гуси. Гриць прислухається і раптом чує, як десь ірже протяжно й дзвінко золотогривий кінь. Це там, на річці, в плавнях!

Заховавши сопілку в пазуху, хлоп'я підхоплюється і навпростець городами збігає вниз, де причаїлася в очеретах і вербах ласкава многа.

Шалено б'ється серце. Колюче стернище калічить ноги, а він біжить, не чує. В ушах — саме іржання, яке то затихає, то знов розкотисте дзвенить над річкою, неначе туга струна.

Очерет встає стіною, лісом. За хвилину щезають небо, сонце і все на світі, крім колінчастих стебел, вузького листя й пухкої волоті. Довкола спокій, тиша. Навіть комар піде не писне, не обізветься тонко своїм високим-високим голосом...

Де не візьмись вітрець — і задзвеніли раптом, заграли очерети сопілками, яких би стало на цілий світ!

Хтось вдарив у бубон. І знову тихо. На глибині щось глухо чмокає, зітхає, стогне...

Він, він!

Гриць вибігає з плавнів, знаходить стежку до того плеса, де їхній човен, і мчить щодуху вузькою просікою в очеретах. Підошви приємно пестить холодна й вогка пругка земля. Злітають злякано очеретянки, крижні й, пеначе сонечка, щезають миттю у неозорім світі. Дідусь розказував, що тому світу немає краю, як зорям ліку.

Човни стоять, мов на припоні коні...

— Вйо, вйо, соколики! — гукає Ничипір весело, махає пужалном і повертається до Григорія: — Чого задумався?

— Згадав колишнє...

— Добре тому, у кого е що згадати! — зітхає Ничипір сумно, насовує на лоба гоанку і починає нової пісні:

Стоїть явір над модою,

В воду похилився;

На козака пригодонька:

Козак зажурився...

Григорій зручніше вмощується на возі і поринає знову в давноминуле.

...Господи, якими довгими були зимові ночі в Санкт-Петербурзі! Тільки смеркалося, з'являвся служка від капельмейстера й передавав наказ іти негайно на репетицію або на хори одного з палаців, де мав відбутися придворний бал. На світанку вертались хлопці (напідпитку, веселі) в свою співацьку бурсу, падали в одежі на жорсткі ліжка і засинали. Прокидалися десь аж надвечір, нашвидкуруч обідали і бігли знову втішати ясновельможних франко-німецьким музичним місивом, в якому так кохались імператриця, фрейліни і капельмейстер — голштииський німець.

Із цим німчаем була в Григорія справжня баталія. Якось Сковорода захворів і пс пішов па репетицію. Капельмейстер прислав йому додому ноти й звелів за вечір вивчити wunderbare kleine Pastorale. Григорій пробіг очима аркуші й жбурнув на стіл. От брехуни без сорома і совісті! Де вони бачили таких пастушок і пастухів, цих херувимчиків, які милуються, мов голуб'ята, на барвистих луках? А дощ, а холод, а по коліна твань! Бувало, гибіеш, накривширк старим мішком, як цуценя на прив'язі... А то гасає степом різкий осінній вітер, несе курай, солому, листя...

Знявши з стіни бандуру, провів по струнах і затужив за полем, лісом і за своєю Многою.

Ой не цвіти буііціїм цвітом, Зелений катране,

Тяжко-важко на серденьку,

Як вечір настале...

А далі другу, третю... Співав і плакав, і дужокрилим соколом шугав над рідним степом, не міг натішитися його красою-вродою, не міг напитися його цілющих пахощів...

— Оце по-нашому!

Григорій прикрив рукою струни і озирнувсь на голос. У порозі, схиливши голови, стояли мовчки лакеї, кухарі та машталіри. Розвівши руки, до нього йшов сусід чорнуський Ничипір Доля.

— Яким це вітром, дядьку?! — зрадів Григорій гостеві.

— Недобрим, Грицьку, — сказав Ничипір. Поцілувались тричі. — Для нас тепер що не подує, то все не з того боку!

— Ох правда, правда, — підтримали його ті горопашні, що не насмілювалися зайти в кімнату придворних півчих. У їхніх душах ще тліла іскра волі, слабенька, немічна, як передсмертний крик, і одночасно вічна, немов зоря вечірня...

— Заходьте, люди добрі! — запросив Григорій. — Чого ж ви стоїте в порозі?

Перезирнувшись, вони зайшли і знову притихли неподалік дверей.

— Ну як там наші? Живі, здорові? — спитав Григорій.

— Я вже три роки не був удома... — похмуро мовив Доля. — До смерті, видно, бурлакуватиму...

— Ви б одружилися.

— Навіщо, Грицьку? Аби плодити кріпаків?! Похнюпившись, сидів Ничипір, зітхали мовчки лакеї, кухарі та машталіри, яким ніколи не доведеться бачити своїх дітей на вольній волі...

— Заграй нам, Гпицьку! — подав бандуру Доля. — Та не сумної а веселенької!

— Якої ж вам? — спитав неголосно, бо вся душа його була мов рана. Не дочекавшись відповіді, почав тієї, яку любив співати його дідусь:

Дівка в сінях стояла,

На козака моргала...

Ничипір випростався і підхопив:

Ти, козаче, ходи,

Мене вірно люби,

Серце моє,

Серце моє!

У дверях нагло з'явився сам капельмейстер. Двораків неначе вітром здуло. Тільки Ничипір не рушив з місця.

— Bist du denn krank? — підніс лорнетку німець. — Замість високий французький музика ти репетируєш deine barbarischen Lieden!

Рвонувши з рук бандуру, він розмахнувся і вдарив нею об бильце ліжка. Ничипір кинувся до капельмейстера, але Григорій вмить заступив йому дорогу.

— Бандуру розбити можна, — промовив стримано, — а пісню — зась.

— Ха-ха! — скривився капельмейстер. — Який то пісня, то примітив!

— Роздайся, море, — жаба лізе! — хмикнув Ничипір.

— Was sagst du? Я — жаба, я? — наїжився пихатий німець. — Гей, хто там! — гукнув, метнувшись до дверей.

Запахло смаленим. Підбігши до капельмейстера, Григорій легенько взяв його під руку.

— Це брат у третьому його сіятельства Розумовського... — прошепотів, кивнувши на Ничипора.

Німчай хапнув повітря ротом, пробурмотів щось злякано і, поклонившись Долі, шмигнув у двері...

— Чого регочешся? — спитав Ничипір, тримаючись за шапку-бирку, яку зривав шалений вітер.

— Згадав, як ми пошили в дурні німця.

— В Санкт-Петербурзі?

— Еге.

— Ну й дременув кудлай напудрений! — гукнув Ничипір. Тим часом вітер зірвав його облізлу шапку і покотив у поле. — Держи, держи!

Він кинув віжки, зіскочив із воза й побіг за шапкою.

— Ти гавкай, гавкай!

— Тю-тю!

Сміялися на всіх возах. А довгоногий хорт Вишневського рвонув із карети і, припустивши навперейми, схопив злощасну бирку й роздер на клапті.

— Не журися, пан полковник звелить нову пошити, — почав утішати Сковорода, коли Ничипір вмостивсь на возі і взяв ремінні віжки.

— Бог дасть, не встигне... — похмуро буркнув Доля і закричав: — Вйо, вйо,соколики!

Григорій не став розпитувати, що означають його слова. Він бачив сам, душею чув, що в земляковім серці визрівав якась рішучість, якась нова, незнана сутність-сила. Напередодні великих змін, великих зрушень людина завжди немов оновлюється і розквітає буйно усім найкращим і найвеличнішим. Ничипір Доля не мав ні вроди, ні золотих, ні волі. У нього був лише чарівний голос, який йому дістався в спадщину від батька-матері, від солов'їв чорнуських, що наспівали, нащебетали їм жагу кохання. І він співав. Співав і вчора, і позавчора. Але сьогодні з його грудей лилась ріка мелодій, журби, печалі, радості. Ось і тепер — сидить, заплющив очі й увесь бринить, мов жайворонок:

Ой у полі билинонька колихається...

Казав Вишневський, що той голштинець сам вихваляє нині малоросійські пісні та думи, а з бандуристами сердешний носиться, як із

порцеляновими. Ще б пак! Імператриця одного з них за віртуозну гру нагородила не чим-небудь — дворянством.

Вона якась таки химерна, ця вседержителька... Одного робить шляхтичем, а тисячі — рабами, бидлом. Каже, що любить палко Малоросію, її пісні, її культуру, душу, а славній Лаврській друкарні вже стільки років не вільно щось друкувати, крім отих книжок, які вже вийшли в Санкт-Петербурзі або Москві... Слова і вчинки. Яка між ними відстань! І що більше в людини влади, сили, то менше правди, щирості в її словах. Усі грають ролі і часто-густо не ті, що можуть, для яких вони народжені. Спокуса, жадоба багатства, слави й життя привільного заводять нас на манівці, на терен інших, де ми самі страждаємо і мучимо ближніх.

Господи, яке то щастя після блукань вернутися знов на свою дорогу!

...Тоді була золотокоса осінь. У Петербурзі вже йшли дощі, а на Вкраїні сіяло сонце, зеленіли, мов оксамит, розкішні вруна озимини і на левадах та на заплавних луках Збиралось птаство на невеселі осінні грища. Вже де-не-де холодним полум'ям горіли клени і на сухій метлиці обабіч шляху порозвішувало свої сріблясті ниті бабине літо...

Візки придворних, неначе шлейф, тяглися за каретою її величності. Імператриця була в захопленні. Вже котрий день сиділа біля вікна і милувалася то краєвидами з гаями й луками, то чепурними хатами й вулицями козацьких сіл, що потопали у вишняках. Щовечора, коли спинялись на ніч, вона веліла гукати придворних півчих та бандуристів і довго слухала пісні, народжені на цій землі, цим хоч і гордим, та добродушним, дзвінким народом. А якось, уже під Києвом, місцевий козацький сотник, засперечавшися з царським міністром, замість придворних півчих зібрав дівчат і хлопців ІЗ перших-ліпших хат і дав такий концерт, що государиня їх геть усіх забрати зводила в свою капелу. Й лише на просьбу сотника повідпускала, подарувавши кожному по золотому.

У Київ в'їжджали сонячним недільним ранком. Благовістили дзвони. Попи, міщани й підданці стояли юрбами біля мосту і вздовж узвозу. Загін комонників, одягнених у шиті золотом ясно-зелені кунтуші, зустрів високу гостю біля Дніпра і супроводжував урочисто в Лавру, де зупинялася Єлизавета на проживання...

Ще на узвозі Григорій стрибнув з візка для півчих, звернув праворуч і золотистим лісом понад Дніпром пішов у бік Подолу. Старі дуби та клени простирали над ним могутні руки й встеляли стежку жовтогарячим листям. Вони гули, шуміли, щось намагаючись йому повідати, та не давали дзвони, що не вгавали й досі по всьому місту. Він обнімав їх, гладив, розповідав про тугу, яка точила серце; розповідав без слів, душею, і грубокорі велетні все розуміли. І в них були свої жалі, печалі, але вони вросли глибоко в землю і не боялися ні бур, ні зсувів.

Під дичкою набрав грушок-гниличок, понапихав кишені і смакував, втішався ними до Академії.

А в Академії вмить оточили спудеї та дидаскали ', що не забули його і досі, оглядали розкішний столичний одяг, питали, як там, що там. Григорій розхвилювався так, що ледь спромігся відповісти на запитання, розказати про свій придворний побит і поскаржитись на власну долю, що насміялась із нього і повела чужою дорогою. Ухопивши Сковороду під руки, завзяті братчики метнулись тут же шукати ректора...

— Вйо, вйо, соколики! — співав Ничипір коням і хльоскав віжками по мокрих спинах.

— Щось ви сьогодні дуже веселі, дядьку! — гукнув Григорій.

— Бо в мене празник! Вйо, вйо, вовків на вас немає!

— Ви іменинник?

— Та ні... А може, й так! Новорожденець!! — зареготав Ничипір. І заспівав про степ, про волю, яка, мов та жарптиця, до себе вабить, а не дається в руки...

Святая правда! Скільки було говорено про цю жар-птицю в Академії... Бувало, в бурсі як розійдуться хлопці — до ранку диспут. Одні кричать, що треба всім, як при Хмельницькому, іти на Січ, у військо, і добувати волю у битвах шаблею, а другі стоять за те, що можна мирно, тихо, через науку і виховання всього шляхетства у дусі братства добитись долі для посполитих та козаків. Грицько Козицький кричав найбільше. Блідий, худющий, високочолий, ставав на ліжко і кидав твердо у розпашілу юрбу спудеїв:

— Все зло на світі від темноти! Де владарюють наука, мудрість, там благоденствує уся суспільність, від генеральних до посполитих!

— Бредня!

— Неправда!

— Не може бути такого чуда!

— А Ярослав? А Юлій Цезар?! — гукнув Мотоніс, розчервонівшись. Ще не було такого, щоб не підтримав дружок Козицького, щоб заперечив йому хоч словом. Поллук і Кастор! Хоч не брати, а діоскури, яких не густо на многострадній землі полян.

— Знання, наука — найкраща зброя! — гарячкував КоЗицький. — І наш обов'язок — служити науці, людності і цим боротися за ліпшу долю краю.

— Он наші братчики від Чернігова аж до Тобольська поодкривали школи, проте від цього не стало кращим панство!

— І козаків позапрягали в ярма!

— Ледве не всіх зробили підданцями!

— Панам дай пальця — одкусять руку! Гук, гамір, аж поки хтось крикне братії, що вже світає. Діоскури лягали першими і засинали швидко, як за командою. Проспати заняття в класі міг із легким серцем кожен, окрім цих одержимих, які вбирали науку в себе, немов пісок атрамент.

...У Лейпціг вчитися їх проводжали, мов на край світу. Заробивши вертепом грошей, філософи їм влаштували такі веселі проводи, що чудувався увесь Поділ.

Брати Гудовичі, у почті яких збирались хлопці їхати, мали рушати в суботу рано. У п'ятницю, десь після полудня, хор Академії у повнім складі зібрався в бурсі і гримнув гімн. А потім пішли по кругу барильця з медом та оковитою. Невдовзі вже підгулялі братчики юрбою викотилися з монастиря і, ведучи під руки Грицька й Миколу, ввалилися у перший-ліпший шинок, повикидали п'яниць, хильнули меду і заспівали жалібної. Роздобувши в шинкарки скрипку, цимбали й флейту, втяли метелицю та так, що падали пляшки з шинквасу. А далі другий, третій, четвертий шинок.

Десь аж під ранок, поцілувавшись із кожним, Грицько й Микола вклонились Братському та Академії й узвозом Боричевим пішли у Верхнє місто, де ночували графи Гудовичі. І мов у воду канули. Уже шість років... Кажуть, що ніби вчаться в університеті в Лейпцігу...

— Тнру, тпру! — кричить Ничипір і натягає віжки: співаючи, він ледь не вперся кіньми в передній віз.

Обоз спинився. Попереду все ще чорніла хмара, та вітер стих. Удалині у синю повінь лісу пірнало темно-червоне сонце. Гули хрущі. В рожевуватім небі стрімкими парами літали крижні.

Примчав гайдук і передав наказ ставати на ніч.

Ночували біля корчми за верст п'ятнадцять од Києва. Пустивши коней пастися, повечеряли і полягали спати, хто на возах, хто на траві під липами. Ничипір стриножив коней, узяв попону і свій німецький сірий каптан, зимою куплений для нього паном, і пішов у ніч. Та ще не встиг Григорій влягтись на возі, як він вернувся, — вже без попони і без каптана, — прислухався і запитав неголосно:

— У Петербург поїдеш а чи залишишся на Україні?

— Ще не надумав, — зіскочив із воза Сковорода.

— Ну думай, думай... — проговорив Ничипір. — Може, в Чорну хах будеш, — додав, помовчавши, — провідай мою сестру в Кизлівці. Вона одна у мене...

— Зайду, провідаю.

— Скажи, що я поїхав шукати діда...

— Ви що, вмирати здумали? — подався вперед Григорій.

— Ще не одна хлібина помре до того часу! — засміявся якось сердито Доля. — Ну, будь здоровий, — промовив пошепки і відійшов. Вернувся зразу ж, обняв Григорія, притис до себе, поцілував у щоку і зник у темряві.

З завмерлим серцем Сковорода дивився йому вслід: земляк утне цієї ночі якусь добрячу штуку. Було тривожно і трохи сумно, що не одкрив Ничипір душу, не попрохав поради чи допомоги. Не довіряє, вважає його, Григорія, своїм лише наполовину, а може, й паном... Хотілося — нестерпно, до болю в грудях — гукнути Ничипора, порозмовляти одверто, щиро, як із братом брат, як із козаком козак. Але чи варто втручатися у плин життя і набиватися з своєю дружбою? Може, нехай усе йде своїм природним шляхом і нехай, як казали римляни, бог не втручається...

Ліг горілиць на возі, заклавши руки під голову, і слухав ніч. Цмокали на вогкім лузі коні. Біля ставка у вербах, що клубочились ген за корчмою, звеселяв свою маленьку любку соловейко, а на селі, по той бік ставу, грали музики то голубця, то горлицю, а то метелицю.

Згадались знову гучні студентські проводи Грицька й Миколи. Сказати щиро, він потерпав, що сам не їде в чужі країни, де, певно, стільки всього цікавого, нового, свіжого. Можливо, саме тому він опинився у місії пана Вишыевського, що їхала вивчати сади токайські і виноробну справу. Побачив Відень, Офен, порозмовляв із людьми, що славляться своєю вченістю. Але усі три роки з думок не йшла полита кров'ю, потом і розшматована своя земля, свої степи, байраки, міста і села і посполитство, яке з неволі рветься й не може вирватися, мов Прометей прикутий. Він марив ними, не міг діждатися, коли побачить знову, вдихне повітря рідне й поспить, як нині, під українським небом — під солов'їну пісню, під шепіт вітру, що пахне цвітом, ріллею, травами... Це треба мати в грудях не серце — камінь, щоб без кайданів жити не між своїм народом, не на своїй землі!

Музики стихли. На неозоре оксамитове поле повибігали вівці, що без числа, без ліку, й лише пастух загаявся: десь підгуляв або заснув у хмарі, що розляглась край неба, як чорне марище...

Й ось уже поле полем, а вівці вівцями... Окіп, левада і їхній ліс, що зветься Савиним. А Сава, батько, мантачить косу і, поплювавши на

шкарубкі м'язисті руки, заходить ручку. Коса жихтить, зітхає, дзвонить, і соковиті, розкішні трави лягають весело на край покосу, іпе не підозрюючи, що то кінець, загибель...

Над цим усім у високості неба тріпоче жайворонок. Його не видно, а тільки чути пісню...

— Гей ти, філософе! Та прокидайся швидше! — поторсав хтось сердито.

Григорій сів, розплющив очі. Мов із туману, випливла розлючена червона пика гайдука.

— Де твій земляк Ничипір?! — узяв гайдук за груди і притягнув до себе.

Григорій перехопив нахабну руку і так рвонув, що посіпака панський упав на землю.

— А-а, ти такої!.. — процідив гайдук крізь зуби і, встаючи, дістав пістоля.

Григорій зіскочив з воза на другий бік.

Хто знає, чим це скінчилося б, коли б не збіглись хлопці й не захистили.

— Ви всі розбійники! — кричав лакуза. — Вас перевішати мало!

— Чого це він? — спитав Григорій, коли гайдук, усе ще лаючись, попрямував до пана. Полковник уже прокинувся і, Затуляючись плащем од вітру, спостерігав з карети цю веремію.

— Утік Ничипір. Забрав коня, сідло та шаблю і дременув, не залишивши й сліду! — пояснив веснянкуватий кучер, що віз вино. — На Низ подався, мабуть, до запорожців.

— Куди схотів, туди й подався... — пробурмотів похмуро інший.

Встромивши у черевики ноги й накинувши каптан на плечі, Сковорода пішов у поле: хотілося побути трохи па самоті. Уже давно розвиднілося, але було ще сіро, бо чорна хмара, немов зірвалася з свого припону, не йшла — летіла, розкинувши аж на півнеба крила. Все дужчав вітер. Зтинав дерева, куйовдив віття, встеляв ставок рожево-білим цвітом.

"Погожий вітер, — згадав Ничипора. — Якщо на Січ, то вже далеко досі..."

Він заздрив Долі. Йому також хотілося летіти зараз на вороному степом, вдихати свіжий передгрозовий вітер і відчувати всім тілом волю.

Ой кони мій, коню,

Золотая грива...

Упали перші краплі. Сяйнула блискавка. Орач, що бовванів неподалік у полі, перехрестився поспіхом, зиркнув на хмару і знову натис на чепіги. Воли ступали повагом услід за хлопчиком, що йшов попереду в надутій вітром білій сорочечці й прилиплих до ніг штанятах. Він не звертав уваги ані на вітер, ані на дощ, що припускав. Дивився спідлоба, важко кудись у далеч і міряв землю — за кроком крок, за сажнем сажень.

— Сократ... — промовив тихо Сковорода і став під липу, бо почалася злива. Усе частіше гіллясті блискавки пороли небо, усе лункіше бабахкав грім.

— Григорію, тікай скоріше в корчму! — гукали з шляху. — Григорію!..

Не одзивався. І зустріч із рідним краем, і милі спогади, і втеча Долі, і плугатар, і гуркіт грому — все поєдналося, злилося у щось єдине ціле, що розпирало груди і наливало силою. Немов жива, від блискавиць та вітру тремтіла дрібно ралата липа. Ще серпанкова, весняна крона промокла наскрізь, не захищала. А дощ стояв стіною, яка закрила і небокрай, і корчму, і селянина з волами й хлопчиком. Здавалося, крім липи, грому та блискавок, нема нічого в світі. Було і страшно, й солодко. Лякала густа самотність, а веселила душу та філософська, незрима єдність між ним і світом, яку збагнув допіру. Воістину, пізнай себе, і ти пізнаєш усе! Не пам'ятав, чия це мудрість, але був певен в її правдивості. Тремтіння липи було його тремтінням, удари грому в душі відлунювали, як у небесній бані, дощ одзивався якимось^ лоскітним передчуттям відновлення, немовби він, Григорій, був тим маленьким зерням, у якому сховано майбутнє людство, ліси, птахи і все, що згине і знов відродиться у тому ж образі...

Дощ перестав раптово. Сяйнуло сонце — й земля заграла блискітками, завирувала пахощами, все потяглося вгору. Орач стояв у полі і ждав, коли протряхне нива, воли ремиґали, а хлопчик стежив за ластівками, що вже черкали небо, мов чорні блискавки. Над полем, залитим променями, леліла пара. Опам'ятавшись після дощу та грому, загомоніло птаство. Дудукав одуд, вигравала, мов на сопілці, вивільга...

— Григорію! А йди, рушаємо!

Чув і не чув. Дивився, слухав, як розквітає після дощу природа, і далі й далі відходив серцем від суєти, від гонористих помислів і благ, якими його заманював у Петербург Вишневський. Що все це важить у порівнянні з волею, З життям, якого прагнеш, і правом мислити!

Відкинув із чола вологе пасмо чуба, узяв каптан на руку й попрямував до валки.

СІТЬ ДРУГА

Всього три роки не був Григорій дома, а скільки збігло води і сталося лихих та добрих перемін! Не попрощавшися з молодшим сином, померли батько й мати. У братової народилась донька. А хлопці виросли, уже пасуть худобу і виграють на конях незгірш дорослих козаків. І брат змінився. Не торохтить, як млин, а розмовляє статечно, стримано і гладить вуса, підносячи до рота чарку. Правда, коли сказав Григорій, що не збирається хазяйнувати і віддає йому весь грунт і все майно, нажите батьком, Степан засяяв радістю й гукнув: "Шатнись-но в стебку, жінко, там десь ще був кавалок сала!.."

І сумно, й весело стає Григорієві, коли згадає цю зустріч з братом. Сумно, бо вперше бачив свого Степана в цупких руках грунтів і статків, а весело, бо й цього разу на роздоріжжі людських шляхів він не пішов за старшим братом найвелелюднішим, який йому вготувала доля, а вибрав свій, нехай важкий, тернистий, але властивий його душі.

Два довгі місяці бродив Гетьманщиною. З книжками в торбі й журбою в серці. Як та билинка в полі, він залишився в світі. Нікому нема до нього діла, ні перед ким йому розкрити душу. У кожного своє життя, свої турботи, печалі, втіхи. От тільки друзі по Академії радіють завжди ного приходу, неначе молодості, що завітала до них у гості з минулих літ, із Києва. Ой скільки було за літо обіймів, споминів і навіть сліз! Хоч не легке життя студентське, та все ж приємніше од суєти, яка панує в світі, од вічних клопотів, хвороб і страху за свій добробут, за долю діток...

Зітхнув, поправив торбу, аби плеча не муляла, й зійшов З дороги, бо торохтів позаду якийсь візок. Втішався з того, що сам, як пташка в небі, на вольній волі, козак-нетяга, якому степ — домівка, трава — постіль, а шабля — жінка. Правда, у нього немає шаблі... Зате е книги, наука, мудрість, яку виковувало людство серцями кращих своїх синів від мудрих еллінів до Прокоповича. А що на світі сильніше од мудрості!

— Тпру! Тпру! — закричав хтось несамовито поруч. — Кого я бачу! Чи не мана це, Грицьку?!

Григорій прикрив од сонця очі і на візку, шо порівнявся з ним, побачив велетня в козацькім строї, в смушевій шапці, недбало збитій набакир.

Стрибнувши з воза, козак обняв Григорія й поцілував незграбно у ніс та щоку.

— А я вже думав, що ти пропав десь на чужині... Лише тепер Сковорода впізнав у велетневі того Микиту, якого в бурсі за худорбу та довгі ноги прозвали Гайстром. Зрадів також цій несподіваній приємній зустрічі.

— Куди і звідки? — коротко спитав Микита, не випускаючи Сковороду з обіймів.

— У Переяслав...

—— Та що ти кажеш?! — змахнув руками Гайстер-

— Учителем у ваш Колегіум...

— Так це ж прекрасно! Там мій небіж гризе науку, і вдома спудей майбутній ше без штанів ганяє! А дидаскали наші не з наймудріших... Чого ж ми стали? Їдьмо!

Він обхопив Сковороду за стан і потягнув до воза. Коли вмостилися і коні рушили, впав горілиць, дістав пістоля й, гукнувши "vivat professores!", бабахнув у синє-синє небо.

Злякавшись, коні рвонули чвалом. Замиготіли дерева, копи...

— А як же ти, у війську служиш? — спитав Григорій, коли його палкий кондисципул2 трохи притих і заховав пістоля.

— Пан сотник! — ударив себе у груди Гайстер.

— Ого!

— А що ми, ликом шиті?! Чим не козак?

— Не можу звикнути... — сказав Григорій тихо. — Такий худий, цибатий...

— Неначе гайстер! — зареготав Микита, підняв угору палець, наморщив лоба й пророк латиною: — Tempora mut'antur, et nos mutamur in illis! Чи так, учителю? Ти ж серед нас був перший!

— Тебе немовби підмінили...

— Ще б пак! Напився волі! Спасибі імператриці й богові, ґуля козацтво знову!

— Гіркий жебрацький кусень...

— Ти бачив гетьмана? — промовив палко Гайстер. — Орел! Філософ! Такий відстоїть волю! А ми поможемо.

— Скажи, Микито, кріпаків уже багато у пана гетьмана?

— Та кілька тисяч буде.

— Полк козаків, а може, й два...

— Ти завжди був якийсь химерний, Грицьку, — помовчавши, озвався сотник.

— Чи може стати на захист волі той, хто сам тримає в неволі інших? — спитав Григорій.

Микита знітився. Одвернувшись, перебирав добротні віжки, кахикав, хльоскав коней. Видать, і в нього рильце було в пушку. По всій Гетьманщині пани та підпанки гребли під себе грунти, маєтки та посполитих, серед яких траплялися і їхні родичі. А Розумовський — козацький син, а нині граф і гетьман, брат полюбовника імператриці — благословляв той ярмарок, оту старшинську "вольницю", і грався в батька, що захищає Вкраїну-неньку й нещасних сиріт од петербурзьких придворних змііів...

— А ось і він, наш чудо-город! — вказав Микита в залиту сонцем далеч.

Оперезане синьо-зеленим поясом, на пагорбі стояло місто-замок. У серпанковім небі над ним пливли хрести та бані храмів, горіли золотом, немов змагалися з сонцем. На Трубежі гойдались стиха рибальські човники, на луці паслись коні, а біля стін, під вербами, біліли стрункі жіночі постаті і полотно, розіслане по моріжку на сонці.

— Ти вже бував раніше в Переяславі?

— Не довелося...

Микита приліг па возі, підпер голову рукою й почав розказувати усе, що знав про рідне місто.

Та до Григорія слова доходили через одне, бо він сидів мов зачарований, вбирав красу не тільки зором, а й ніби усім своїм єством, що раптом стало легке, нечутне, немов туман над світанковим лугом.

Його душа була наповнена передчуттям чогось нового, радісного. Як і в усіх нетяг, у нього була також у серці комірчина, де причаїлося бажання певності, свого куточка у цім незатишнім, жорстокім світі, свого шматка, нехай черствого, хліба і навіть усмішки дівочих уст...

— Ти що, заснув? Агов, Григорію! — поторсав його Микита.

Ще усміхаючись своїм надіям. Сковорода зиркнув на нього і запитав очима, що той хотів йому повідати.

— Хто запросив тебе в Колегіум?

— Переказав єпископ через отця Гервасія.

— Чого ж ти будеш навчати чад?

— Поезії.

— Ого!

— А що? Ми теж не ликом шиті!

На роздоріжжі коні самі звернули в місто й, прогупотівши новим мостом, побігли швидше по добре вкоченій дорозігреблі.

Біля палат преосвященного Микита спинив спітнілих коней, поправив шапку й мовив:

— От і приїхали. Зайдеш у браму, а там ліворуч двері — й узриш єпископа.

У місті Микита став статечним, стриманим. Здавалося, то був не Гайстер, а зовсім інший, поважний сотник.

— Як улаштуєшся, — додав небавом, — заходь до мене. Тут недалеко, біля Михайлівського. Хильнем по келиху, згадаєм Київ та Академію!

— Зайду, зайду, Микито... — промовив Григорій поспіхом, узяв торбину на плече і попрощався: — Бувай здоровий!

— У добрий час! — гукнув Микита і помахав рукою. Переставляючи важкі, закляклі ноги, Григорій рушив під голубе склепіння брами й зайшов у двір. Ліворуч на голубій стіні чорніли ковані дубові двері, а далі вікна, вікна; вгорі високий, залізом критий дах і білі хмари, мов херувими... Праворуч — сад, криниця, стайня і позолочена легка карета...

Чомусь стало страшно. Уявив собі лице єпископа, якого бачив ще в Академії, і зупинився паиівдорозі. Господи, про що він буде з ним говорити? Як доведе своє вміння навчати отроків премудрощам складання віршів? Напутник молодості — Сковорода Григорій, син хлібороба Сави! Чи не блюзнірство твориш, Григорію? Чи не чужу хочеш зіграти ролю на позорищі' життя людського? Не спокушай примхливу долю! Доки не пізно, покинь цей двір, це місто й, благословивши свій шлях бурлаки, іди між люди, грай на сопілці, учи добра і набирайся мудрості. Вона безмежна — мудрість! А ти, вхопивши її мізерну крихту, готовий зухвало зійти на кафедру і виголошувати свої сентенції...

Біля воріт зустрів отця Гервасія. Ігумен обняв Григорія, поцілував, як друга, і запитав:

— Був в Іосафа?

— Ще ні...

— Тоді куди ж ти! Оце і б його храмина!

Округлий, жвавий, отець Гервасій ішов, як жінка, дрібно; розповідав, питав, радів приємній зустрічі і підбадьорював, не даючи сказати й слова. Завів у дім, звелів послушникові доповісти преосвященному і попрощався:

— Піду скажу, щоб готували тобі пристойну келію. Світлиця, в якій стояв Григорій, висока, вільна. Під стінами тулились лави, на покуті під образами — великий стіл, застелений розкішним обрусом, і кілька глибоких, зручних крісел. Та ще лампада, її рухливе багрянувате світло то заливало лик Саваофа, то, заметавшись, перелітало на божу матір чи на Предтечу, що на краю пустелі настановляв на путь праведний юрбу язичників...

— Це ти, Григорію... — з'явився в дверях єпіскоп. Благословив і запросив рукою в крісло. Сів сам навпроти й заговорив неголосно, але виразно, немов боявся, що співрозмовник щось не збагне чи не дочує і через те піде від нього, не вгамувавши спраги, як подорожній, що не напився біля криниці без журавля. Він був худий, тендітний, довге волосся спадало йому на плечі. Майже такий, як кілька років тому. Тільки посивів трохи.

— Я чув, ти побував недавно в чужих краях.

Сковорода кивнув.

— І що ж ти бачив? Із ким стрічався? Чим збагатив свій ум і душу?

— Був у Токаї, Відні, Презбурзі, Офені... Сходив доріг чимало і розмовляв зі всяким людом...

— Із православними? Чи з лютеранами та католиками?

— Я не цікавився. Мене також ніхто про віру не питав, — посміхнувся Сковорода. Він розумів, до чого хилить лреосвященний: боїться, чи не

набрався чужого духу. — Там узагалі не дуже церкву празнують, — додав навмисне, — хоч віру мають у серці і богу моляться...

— Від протестантства до єретицтва лише півкроку, — прорік єпископ і перевів розмову ближче до суті діла: — Тобі казав отець Гервасій, що нам потрібен такий учитель, який би Знав поетику і міг навчати спудеїв наших, як слід складати 1 розуміти вірші. Я чув, ти маєш знання і досвід у цій нелегкій справі, тому згодився на твій приїзд і зберігав для тебе місце. Дивись же, будь достойним! Старайся. Не пошкодуй ні сил, ні знань. А щоб було кого наслідувати... — одкрив шухляду, — візьми ось книгу, хоч недруковану, але премудру. Мені її подарував сам автор. Храни, аки зіницю ока, й черпай із неї мудрість!

Госаф підвівся і сам наблизився до новонаставленого викладача поетики, який також схопився й стояв, притисши книжку до грудей.

— Ти не страшися... — узяв під руку і посміхнувся. — Усі колись були зелені, юні і починали своє благеє діло...

— Я вдячний дуже... — почав був Григорій. Але єпископ перебив:

— Зажди, а як же з твоєю хворістю? Ти ж заїкався ніби... Я пам'ятаю, як архієрей у Києві хотів зробити з тебе священика!

Опустивши смиренно очі, Григорій мовив:

— Зцілився, отче...

— Як тільки вийшов із Академії, так і зцілився?

— Недовідомі путі господні...

— Ну, бог із тобою! — всміхнувся не зло єпіскоп. — Іди в Колегіум, читай Кониського, молися, думай. Бо завтра ж перша лекція!

Коли Григорій вийшов на розмальований вечірнім сонцем двір, йому назустріч попрямував чернець, який куняв біля воріт на камені. Похмурий, чорний, з такою гривою та бородою, що налякався б, аби зустрів у сутінках.

— Іди за мною, — сказав Григорієві і почвалав до брами.

Сковорода відчув приємну легкість у всьому тілі, в душі — веселість, упевненість. Уже любив своїх майбутніх учнів, цікавих, вдумливих. Горів бажанням віддати їм не тільки те, що знає, а й те, що знатиме, бо розумів, як ще багато в незбагненного, і твердо вірив у неосяжну силу людського розуму. Не шкодував за полем, за нескінченним шляхом, жаркими днями і прохолодними, немов вода джерельна, сумними ночами. Тут теж чудово! Таке ж високе небо, такі ж садки, така ж неквапна річка ген за стіною міста, і верболози, й луки... Он як лягав сонечко — прославшись лісом, накрившись хмаркою...

Наздогнав свого похмурого проводиря, торкнувся його плеча:

— Погляньте, отче, яка краса!

Той і не муркнув. Ступав байдужий, мертвий. Звернув у двір монастиря і, поминувши церкву, спинився біля старої З вузькими вікнами кам'яниці. Відчинив трухляві двері. У невеличких сінях виднілося відро з водою та дерев'яна кварта. Переступаючи дірки в підлозі, чернець зайшов до однієї з келій, впустив Григорія і мовчки вийшов. Розтанув, як тане дим...

Під образами темнів маленький стіл без скатертини, на ньому свічка у свічнику, майстерно виточеному з якогось дерева. Біля стіни — тапчан чи іюлик, накритий грубим ліжником. Ослін... і все.

Григорій поклав на стіл "Поетику", на підвіконня — торбу, зняв каптан. Ліг на тапчані й зітхнув полегшено. Весь день у дорозі! Вже навіть сонце стомилось гріти землю... На підвіконні гаснуть багряні відблиски... Густішає важка сутемрява...

Хоч цілий день не мав і крихти в роті, не хотілося іти шукати трапези. Дістав каптан, поліз у кишеню і витяг черствий окрайчик, який беріг на всяк випадок ще з позавчора, Запахло хлібом, полем, достиглим житом... Відкусив чималий кусень і став жувати, не поспішаючи, не підкоряючись бажанню тіла угамувати якнайскоріше голод. Десь шаруділи миші, здіймали пискняву: почули їжу. Відламав шматочок хліба і кинув у чорний кут. Він не насититься тією крихтою, а їм — вечеря...

Доївши хліб, лежав і слухав тишу. Вже стало зовсім темно. Лише вікно сіріло та ще місцями лисніла фарба на аскетичних, суворих божих ликах...

Нараз підвівся. Дістав кресало, гніт. Добув вогню і запалив товсту воскову свічку. Сів на ослоні й розкрив "Поетику". Латинь, латина! Усе знайоме, чуте... Та це ж та сама книжка, за якою читав Кониський їм в Академії!

З журбою в серці перегортав листки і бачив класи, хлопців, лице професора, високочоле, мудре... з двома бородавками над правим вусом... Господи, усе те саме! Літа ж ідуть, спливають. Життя тече, як річка. Усе міняється, живе, оновлюється — і світ, і люди, і навіть мудрість. Те, що колись Здавалося єдиноістинним, міцним, як мури, і непорушним, сьогодні — тлін і порох.

Закрив, не додивившись, книжку. Так не годиться навчати поезії! Ще в Академії вони шукали нових шляхів, вивчали німецькі, польські вірші, Тредіаковського і Ломоносова, дискутували, чому прості пісні народу беруть за душу кожного, живуть віками, а панегірики піїтів мудрствуючих творяться всуе — і всуе гинуть. Він ще не відав твердо,

де, в чому істина, але був певен, що за старим, змертвілим способом навчати сам не буде. Як Геракліт сказав, не можна двічі ступити в одну й ту ж воду в річці!

Дмухнув на свічку, навпомацки знайшов своє спартанське ложе, зняв черевики, ліг і заснув одразу, як привчив себе ще в бурсі.

Прокинувся, як почало розвиднюватися. Одягся, вмився біля вікна надворі й пішов блукати містом. Йому найкраще думалося на вольній волі, серед природи, під небесами. Тут відчуваєш, що ти вінець натури, її найліпший витвір. Думки шугають соколами, груди вдихають ранковий свіжий вітер, душа аж сяє тим первозданним щастям, яке на світі найнеЗрадливіше.

Переяслав ще додивлявся сни. Стояла мертва тиша. Лише достиглі яблука падали зрідка на пружну землю двору та сонно попискували якісь пташки, що відчували ранок, а не могли прокинутись. Попід тинами вже де-не-де лежало блякле листя, солома, гудина — минало літо. Ще місяць-два — і замете, захукає. Тоді бездомному хоч сядь та й плач: із морозами погані жарти... Ну, слава богу, у нього е тепер над головою дах, е пристановище, робота, учні, друзі. Є все!

Узвозом спустився до міських воріт, що вже були відчинені, і вийшов на берег Альти. Спинився, вражений. Як у воді, в тумані стояли старі ралаті верби. Важкими хмарами вони звисали над нешироким лугом, готові висипати на землю зливу листя. А за долиною і за туманом, на сіро-жовтім пагорбі, неначе в небі, дрімали коні...

Вода у річці була прозора, тиха. Текла, ледь-ледь ворушачи порослі зеленим мохом водорості, без водориїв, закрутів — немов печальна пісня...

Десь із туману, з далечі почулося іржання, цмокання. Небесні коні враз нашорошилися, попідводили голови...

Сковорода стенувся: в його душі знов стрепенулося те заповітне, давне, напівлегенда-напівбувальщина, яку він взяв ІЗ дому як свій єдиний і найдорожчий скарб. А що, як тут загруз у твані той золотий чарівний кінь, якого втопили предки наші, попавши у невблаганну бурю?!

Він чує знову й знову іржання, форкання. Спустившись валом, біжить нестямно понад вузькою, мілкою річкою 1 зупиняється аж там, де Альта впадає в швидкий Трубіж. Затиснутий водою й кручею, гамує серце і прислухається. Ніде нічого. Туман і тиша. Та ще калина, що нахилилася над затуманеним свічадом річки й милується своєю вродою. Он ще і ще горять кущі калини... Яка краса!.. Червоні кетяги, і сиві верби, і перші промені, що прориваються з-за бані перкви й пронизують туман, і воду, і навіть ягоди, налиті соком, а може, кров'ю воїнів, що полягли в кривавих січах на мрійній Альті...

Коня не чути.

Розпашілий від бігу, Григорій знімає каптан і шапку, стає навколішки і нахиляється, аби умитися водою з річки. Все ще вслухаючись, спиняє погляд на відображенні свого обличчя. Змарнів за літо... Повипинались вилиці, позападали очі. А ніс ще довший став, лоб вищий... Волосся вигоріло — ходив без шапки довго... Добре, що у Лубнах постригся. Хай під макітерку... Зате не прийде в аудиторію заросли, як той пустельник! В аудиторію... У клас поетики... Невже це правда, а не химерний сон? Ще вчора він був козакнетяга, бездомний і не потрібний світові, а нині — вчитель, наставник юності!

Умився швидко, дістав хустинку, витерся. Підняв каптан і шапку. Не одягаючись, пішов назад, до брами. Туман порідшав. Було вже добре видно корів, овечок, що переходили мостом на той бік Альти, і пастушків, ще сонних, млявих. Промчав у місто вершник, сяйнув на сонці ефесом шаблі чи то пістолем. Ззгелготали гуси, зрадівши воді і дню.

Загупотіли молоти, ціпи та ступи. Потяглися із коминів у небо неквапні пасма диму...

Світ запрягався в працю, у суєту.

На перехресті вулиць зустрів Микиту та школяра.

— Ну як? — метнувся до нього сотник. — Благословив єпіскоп?

—— Благословив.

— Ну й слава богу. Івасю, а йди сюди! — покликав небожа, що зупинився неподалік. — Це ваш новий учитель — Григорій Савич Сковорода.

Йвась уклонився.

— А це мій небіж, — тикнув Микита малого в груди. — Тямущий хлопець! А по-латині чеше — куди мені!

— В якому класі? — спитав Григорій учня. Але Микита не дав йому й рота розкрити:

— Та вже в поетиці... — Обхопив Григорія за стан, примружив очі й крутнув рудого вуса: — Ходім до мене та перехилимо по келишку медочку чи оковитої! Тут недалеко. Он, бачиш, дім під гонтом і дві тополі? Ото і е мої палати. А жіночка у мене, Грицьку!.. — прицмокнув ласо.

— Спасибі, брате, — подякував йому Григорій. — Зайду іі хильнемо, лише не зараз. У мене ж лекції! Тремчу, мов лист осиковий, і потерпаю...

— Тим паче треба випити! — змахнув руками сотник. — Я, коли їду в Глухів, так випиваю кварту, щоб сміливіше було являтися на ясні очі гетьману. Івасю! Йвасю!

— Побіг у Колегіум, — сказав Григорій м'яко. — Мені також пора.

— Жаль, жаль... — протяг Микита. — Тоді піду і прикладуся сам во ім'я отця, і сина, і святого духа...

— Амінь, — докінчив Сковорода і попрощався з веселим сотником.

Поезія! У чому її зерно, її велика тайна, що відкривається поодиноким обранцям? Є тридцять способів складання віршів, а тридцять перший той, яким напишеш ти. У Києві За десять років його навчання було нашкрябано копиці віршів. Писали всі, а де поети? Не народилися, мандрують пішки під столом чи вже десь учаться і дружать із музами?

А може, вони отут, у Колегіумі, чекають його порад, його напутніх слів... Нові Гомери, нові Вергілії! Є тридцять способів...

Біля Колегіуму його зустрів отець Гервасій, благословив да добре діло й провів до класу.

І ось Григорій лишився віч-на-віч з учнями. Вони сиділи принишклі, чемні і насторожені. Роздивлялися нового вчителя. Він усміхнувся, і клас зітхнув полегшено.

— Панове, други! — почав Григорій лекцію. Студенти перезирнулися, захвилювалися. — Латина — хороша мова, — відповів на їхнє німе запитання. — Цією мовою говорять з нами великі римляни і достославні мужі науки нині. Хвала і слава мудрим! Але навіщо нам позичати воду, коли у нас своя криниця, глибока, чиста і невичерпна? Ви всі майбутні пастирі свого народу, поети, воїни, яким стояти на варті волі, мудрості.

Народ могутній вами, а ви — народом. Ви не Івани без роду-племені, а козаки, діди яких громили шляхту і потрясали Порту. Ви — спадкоємці мужніх, веселих, щедрих, дзвінкоголосих русичів, що переймали славу у печенігів, половців та Візантії.

Поезія — не хитромудра іграшка, а меч духовний; разючий, гострий в руках умілого і шмат простої криці в руках того, хто не навчився користуватись зброєю.

Ми з вами мусимо цього навчитися. І навчимося!

Є тридцять способів складати вірші, а тридцять перший — ваш. Якщо, звичайно, не розминулися з музами...

Він говорив захоплено, не помічаючи ні плину часу, ані того, що вже небавом в обох дверях стояли й слухали учителі й студенти сусідніх класів. Розповідав про суть поезії, про визначних поетів усіх народів і всіх часів, від стародавніх греків до Прокоповича та Ломоносова. Ділився своїми сумнівами щодо канонів старих поетик і закликав не ждати від нього готових істин, а мізкувати самим, шукати, порівнювати і прокладати нові шляхи. Затім свою промову-лекцію сліпими бардами, що, як насіння вітер, розносять пісні та думи по Україні і не дають людським серцям позаростати чортополохом спокою.

Спудеї слухали мов зачаровані, та й сам він був не на землі, не під важким склепінням аудиторії, а в царстві духа, у макрокосмі богині мудрості.

Отямився на тапчані у келії. Лежав, радіючи, що вже позаду страшна та перша лекція. Був невдоволений своєю скутістю, своїм жагучим прагненням віддати учням за дві години все, що сам збирав роками на батьківщині і в трьох чужих країнах.

Посеред келії грався у піжмурки веселий зайчик. Він то Зникав, то знов з'являвся на бруднющій старій підлозі, манив на сонце, в поле, де свіжий вітер, небо та вже прибляклі, але ще буйні трави.

Схопився з свого твердого лояіа й відчув нестримний голод. Шукати трапезу! Ти заробив, Григорію, свій хліб насущний.

У напівтемних сінях зіткнувся з небоя;ем сотника.

— Пане учителю, вас кличуть єпіскоп.

— От тобі й на! А я ж хотів піти поснідати.

— Звелів прийти негайно.

— Хай буде так... — зітхнув Григорій. — Коли голодне тіло — то півбіди, коли ж душа алкав — уся біда... Де він, Івасю?

— В палаці свому. Отець Гервасій казав, що злющий дуже...

— Тоді біжу! — пожартував Григорій.

— Візьміть "Поетику", яку вам дав преосвященний.

— Навіщо?

Івась знизав плечима.

Відчувши щось недобре, Сковорода вернувся в келію, взяв під пахву книгу Кониського і швидко вийшов.

Іосаф сидів у кріслі під образами. Кивнув у відповідь на привітання і спитав:

— Ти що, забув латинську мову?

— Здається, ні.

— Тоді навіщо перетворив Колегіум на ігрище?

— Я не запрошував студентів інших класів, — знизав плечима Сковорода.

— А я запрошував тебе навчати поетики, а не смішити нас інтермедіями!

— Ви ж не були, не чули...

— Єпископ, як і господь, усе знає й чує, — промовив зло Іосаф.

— Не помічав, щоб хтось сміявся, — насумрився Сковорода.

— У нас студенти чемні, — сказав єпископ. — Крім того, я нагадати мушу, що тут не ярмарок, а слов'яно-греколатинська школа, юдоль науки, храм мудрості...

— Ну й що?

— А те, що в нас лунати має солодкозвучна латинська мова.

— Все добре у певній мірі і в певний час...

— Для мудрості не може бути міри.

— Латина не рівнозначна мудрості, — зауважив на те Григорій. — На ній дурниць написано ніяк не менше... Лице єпископа взялося плямами.

— Ти тямиш, що говориш? Великі римляни...

— Ми ж то не римляни. І не великі, — додав лукаво. Григорія вже починала тішити ця суперечка, цей несподіваний химерний диспут.

Єпископ довго перебирав папери.

— Дай-но сюди Кониського, — звів на Григорія колючі сірі очі. — Мені сказали... Що це таке?! — спитав сердито, розкривши книжку.

— Напевне, миші... — зніяковів Григорій.

— Та як ти смів?! — гримнув епіскоп.

— Я не вкусив і разу.

— Блюзнірствуеш?Та без цієї книги нам, як без рук, без ніг! По чому ми тепер навчатимемо премудрощам віршоскладання? Прокляті звірі не пощадили й напису... — скрушавсь епіскоп, перегортаючи нещасну книжку. — Тепер хоч їдь до Києва... Можливо, там напишуть... Або дадуть готову...

— Я напишу, — сказав Григорій тихо. — Дозвольте!

— Ти? — перепитав епіскоп і посміхнувся. —Ну що ж... — додав, спідлоба дивлячись на зухвальця. — Як кажуть, дай боже нашому теляті... Пиши! За тиждень мені покажеш... А поки що твоїх студентів отець Гервасій поводить з миром по вертоградах ' біблії.

Єпископ рішуче встав і вийшов. Де й ділися його привітність, ввічливість, із якою він розмовляв учора і проводжав Григорія аж до дверей.

Владики світу люблять, щоб їм корилися беззастережно, мовчки. Увірувавши в свою безмежну зверхність 1 непогрішність, вони сіяють величчю й не визнають ніяких істин, окрім своїх. Для них розумний — смирний, друг — раболіпний і недостойний, ворог — хто сумнівається, шукає, думає.

Ніби побитий, Григорій вийшов із палат єпископа й побрів осіннім містом. Обминав опале жовте листя, що, наче скалки сонця, горіло де-не-де на неширокій вулиці. Вдихав дражливі пахощі гарячих страв та перестиглих груш 1 філософствував. Перегортав своє життя, як не дописану, але давно почату книгу. Нонсенс! Він не потрібен світові такий, як е, яким створила його природа, чи бог, чи просто батько з матір'ю. Всі намагаються переліпити його на свій кшталт, припасувати, немов каптан чи не по мірці пошиту шапку. Хто нетвердий, податливий, неначе віск, той благоденствує. Сини й онуки борців за волю стають панами й торгують совістю та посполитими не згірш од шляхти або дворян московських. Гребуть, хапають, рвуть на шматки политу кров'ю многострадальну землю. Онуки лицарів гендлюють волею, як ті повії, що по шинках тиняються, своїм нещасним тілом!

Зі степу з півночі влетів у місто вітер, підняв бадилля, куряву.

Холодний вітер! Такий за виграшки пооббиває листя, війне снігами й позаганяє в нори бурлаків, звірів...

Насунув шапку і застебнув каптан. Не так од вітру, що розгасався вулицями, як од прийдешнього, яке чигало на нього хижим, морозним оком Іосафа.

Ще нині вранці таке ласкаве, таке веселе місто тепер здавалося йому чужим, похмурим. Підсліпуваті старі будинки, убогі ятки і занехаяні, облізлі храми гнітили душу. А ще старці, каліки, брудні, обідрані — неначе душі з пекла... їх із кожним роком більшає, оцих знедолених... А може, вони щасливі? Задовольняються лиш необхідним,

а непотрібним нехтують. Хіба не в цьому щастя? Можна наїстись гускою і марити лебедем, а можна з'їсти черствий окраєць хліба і бути ситим...

Рвучкий, холодний вітер. Пропахлий стернищами, озиминою, листям, грибами, хлібом. Там, у степу, за містом, він ще дошкульніший, проймає наскрізь. На зиму добре б мати кожух та чоботи. А це ж бо гроші, та й немалі! Звичайно, платня учительська...

І враз відчув себе таким Самотнім і всім чужим, хоч сядь та й плач. Оглянувся, куди забрів знічев'я, й узяв праворуч, на дві тополі, що височіли ген за майданом. Микита славний хлопець, не погордує. Зрадіє навіть. Він, мабуть, теж страждає без побратимства. Бог обділив нас дружбою. А може, не бог, а люди! Найліпший спосіб зробити вільного рабом, відступником — примусити його боятись друзів. Самотній — це дикий звір чи бог. Богів негусто родить. А ЛЮДЦІВ-ЗВІРІ" — без думки й гонору, сліпих безбатченків — розплодилося на Україні, мов бур'яну на незасіяній, забутій людьми ниві. По прутику ламають віник, що вимітав непотріб із хати. Ми ж стоїмо й очима лупаємо, як барани на бойні. Гордим господь противиться, смиренним же дає благодать... До біса смиренність йолопа і благодать Іуди!

Микита чистив огира. Водив шкреблом по вороній лискучій шкірі і примовляв:

— Стій, коню, конику... Ось ми тебе гарненько вичистимо, і будеш ти блищати, братику, немов нова копійка... Кінь козакові, що брат рідненький...

Огир позиркував великим чорним оком і, ніби згоджуючися з думками сотника, тихенько іржав й перебирав ногами.

— Добрячий коник! — сказав Григорій, вже примостившись на перелазі.

Микита рвучко обернувся, засяяв радістю й, поклавши шкребло на спину огиреві, гукнув на все обійстя:

— Онисю, серденько, а йди стрічати гостя!

Обняв Григорія, неначе вік не бачив, поцілував і, взявши за стан ручищем, повів до хати.

На ґанку їх зустріла гарненька жвава молодичка, вклонилася і піднесла Григорієві на дерев'яній таці високий білий хліб.

— Ласкаво просимо... — проказала, вся зашарівшись і опустивши очі долу.

Вже у світлиці, коли Онися вибігла за тим, що бог послав, Микита стягнув каптан із Григорія і, потираючи блаженно руки, прошепотів:

— Ну, бачив, бачив мою дружиноньку?! Я ледве вкоськав і вирвав із Лохвиці! Там парубки круг неї вилися, як коло меду бджоли! — Він підкрутив рудого вуса, примружив очі. — Ми з переяславцями порозганяли всіх і пояли Онисю під самим носом у лохвичан! Уже два роки, а й досі сердяться... А ось і жіночка, а з нею мед-горілочка! — гукнув, побачивши, що повернулась жінка. — Став, став, Онисю, бо гість наш, певне, вже зголоднів, як пес...

— Микито, — звела благальне очі, — ти б посоромився чужих людей...

— Хто, він чужий?! — обняв дружину сотник. — Та ми два літа ходили разом на епітиції! Як заведемо "Мир Христов да водворяеться в домах ваших...", так добросерді тітоньки пооддають останні гроші, ще й почастують медом чи оковитою. Було, було... — зітхнув і спохмурнів. Ожив небавом знову, поцілував дружину в рожеве вушко й схопив

гранчасту пляшку. — Сідай, Григорію, та перекинемо по чарці-другій, щоб наша доля нас не цуралась!

Григорій сів, не здаючись на просьби. Йому одразу тут стало добре, весело. Усю гіркоту немов зняло рукою.

Господиня принесла борщ, паркий, духмяний, неначе луг у червні.

— Ну, будьмо!

— Будьмо!

— Ух, добре зілля! До дна, до дна, Онисю!

Та замахала білими, як лебедині крила, гнучкими ручками, всміхнулася крізь сльози-іскорки і почала припрошувати:

— Беріть закушуйте. Ось холодець, ось сало. Сковорода закушував. Горілка пішла по тілу хвилею, відбилася у голові, в ногах і розлилася млостю. Звичайно, таким сальцем та борщиком у монастирській трапезі не почастують...

Микита налив по другій, накраяв більше хліба і, зачекавши, поки Григорій доїсть шматок, підніс угору чарку:

— По другій, братчики, щоб не скучала перша!

— Прощай, розум, завтра зустрінемося! — додав Григорій.

— Воістину! — гукнув Микита, перехилив горілку и поцілував дружину. — Ти, кажуть, збурив пекло? — спитав Григорія. — Івась заходив і розповідав, що й досі гуде

Колегіум...

— А що, й студенти не задоволені? — насторожився Сковорода.

— Вони захоплені! От дидаскали — зляться, бо їх приперли до стіни і вимагають, щоб усі науки велися рідною мовою! Ох і встругнув ти штуку! — зареготав Микита.

— Вже пробирав єпіскоп.

— Та плюнь на нього!

— Микито... — промовила Онися з докором. — Це ж Ба-

тюшка...

— Не буду, серденько, ей же богу, — заспокоїв дружину сотник.

Онися знову взялась припрошувати Сковороду:

— Ви їжте, їжте, бо прохолоне борщ. У цій господі такий хазяїн, що забалакає кого завгодно. Торік привів якогось старця, посадовив обідати та як почав розпитувати, де був, що бачив, так той зомлів, бідаха. Або весною...

— Онисю, серденько... — перебив її лукаво сотник. — Холоне ж борщ...

Григорій їв гарячу страву й п'янів од неї більше, як од горілки. Було приємно слухати цю щебетливу пару, дивитися на їхнє щастя і навіть трошечки по-людськи заздрити. В них уже є своя затишна гавань, свій камінь, твердь. Його ж ганяють вітри життя, мов корабель, що прагне далечей і берегів, яких ще не досяг ніхто.

По третій чарці, вже за печенею, Григорій став жалітися на світ, на долю та на єпіскопа, який уперся, мов віз у пень.

— Не сокрушайся, Грицьку! — підсунувся до нього сотник. — Язик попівський — що день петрівський... Не буду, серденько, їй-бо, не буду, — пробачився перед дружиною. І до Григорія: — Перетреться, перемелеться... А ні — приходь до мене. З Микитою не пропадеш! — ударив себе у груди. — Я чув, Томара шукає вчителя для свого хлопця. Ну, та й у нас росте Богданко... — обняв дружину сотник.

— Скільки ж йому?

— На тому тижні рік! — гукнув Микита. — Десь козакує в баби.

— О! Вже студент.

— Хоч в Академію! Слухай, не розучився грати?

— Та ніби ні.

— Тоді ушкваримо якоїсь нашої!

— "Мир Христов да водворяється..."?

— Нехай їй грець! — махнув рукою сотник, зняв скрипку з килима й подав Григорієві. Собі взяв кобзу. Пробіг по струнах пальцями, насупив брови і заспівав:

Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане,

Да чому ж в чорнім ходиш, да в чорнім оксамиті?..

Сковорода повів смичком — і затужила, заголосила скрипка, немов козацька мати на полі бою...

— Не можу, Грицьку! — рвонув сорочку сотник. — Душа стікає кров'ю...

Схилив на груди голову, помовчав трохи і враз, тріпнувши чубом, заграв веселої:

Очерет тріщить,

І вода плющить, Що кум до куми Судака тащить!..

При місяці вертався Сковорода у Вознесенський монастир. На вулицях було безлюдно, тихо. Правда, за валами, на Трубежі, співали хлопці. Подекуди світилося в прикритих віттям вікнах. Процокотів і розтанув у вечоровім мороці якийсь квапливий вершник. Озвалася біля воріт сторожа. Десь скрикнула й зареготала дівчина. Господи, який величний спокій! Залите місяцем, відпочиває місто. Поклавши діток спати, завершують свої труди жінки. Чоловіки читають книги, п'ють мед-горілку або бесідують, понабивавши люльки і припаливши від каганця. Шукають хлопці пари, дівчата, що розцвіли за літо, неначе пишні рожі, чекають суджених. Ченці вже сплять, чи моляться, чи подалися — котрі молодші — шукати дурнички. Сплять бурсаки, розбурхані його словами, його непослухом...

Господи, він полюбив це місто і цих людей! Йому так хочеться тут залишитися хоч до тепла, до літа, розкрити свою бентежну душу до правди жадібній, ще непорочній юності, збагнути їхні помисли і їхні мрії!

Що ж, залишайся. Тебе не гонять. Зречися тільки своєї правди, віри й себе самого. Не розумуй, не мисли. Виконуй волю інших і їж свій хліб...

Було до болю тяжко. Думки металися, як наполохані грозою коні.

Зайшов у келію. Добув вогню і запалив недогарок. Роздягся, сів до столу. Упершись поглядом у напівтемний покуть, закам'янів.

Стомився думати, зважувати, шукати спосіб зробити так, аби були і кози ситі, і сіно ціле.

Невдовзі встав, дістав із торби свій каламар, перо й папір. Підсунув свічку ближче, вмочив перо й, зітхнувши важко, старанно вивів на першім аркуші: "Praecepta de arte poetica". Як у Конисього. Перечитав, скривився. Він по важав професора, але не міг лишитись тінню його душі, його думок, уподобань та поглядів. Вода стояча тхне. Лише нікчемні учні усе життя плетуться слідом за вчителями й не намагаються їх обігнати... Він теж нікчема, віслюк, що проміняв свій розум на тепле стійло та оберемок сіна!

Жбурнув перо й схопив у руки голову.

...Рівно за тиждень поклав на стіл перед єпископом свою "Поетику". На рідній мові. Не схожу ні на чию.

Іосаф указав на крісло й почав гортати книгу, читаючи лише окремі сторінки. Все дужче й дужче докупи зводив брови й стискав тонкі безкровні губи. Нарешті випростався, заплющив очі й заціпенів.

— Ти що ж, не хочеш у нас трудитися? — спитав невдовзі, не ворухнувшись.

— Коли б не хтів, то не прийшов би, — спокійно мовив Сковорода.

— Чому ж ти пишеш такі дурниці?

— Це не дурниці.

— А що?

— Думки про вірші та настанови, як їх писати. Я виклав просто, аби було все зрозуміле кожному.

— Просто — це ще не мудро, — посміхнувся Іосаф.

— Я покладаюся на суд знавців, що все, написане в моїй поетиці, суть вірне, точне і побудоване не на пустих химерах, а па природі цього мистецтва, — підвівся з крісла Сковорода.

— Високомудрствуеш! — вколов єпіскоп поглядом. — Забув, що гордим господь противиться... На суд знавців... — пробурмотів. — От я й суджу, — примружив очі. — Усе змінити треба й учити так, як то велить нам звичай.

— Alia res sceptrum, alia plectrum! 1 — засміявся Сковорода.

Відкинувши на спинку крісла голову, єпіскоп заплющив очі і так просидів хвилину-другу. А потім звівся, жбурнув Григорієві його рукопис і кинув гнівно:

— Не живучи в моєму домі, твори гординю!

Не попрощавшись, вийшов.

Сковорода поклав за пазуху свою злощасну книгу, обвіп світлицю туманним, журним поглядом і тихо рушив до дверей.

Ну от і все! Кінець тривогам, сумнівам та сподіванням. Сільце закрилося, хоч не спіймало пташки. І знову ти на вольній волі, Грицьку! Козак-нетяга, якому степ — домівка, трава — постіль, а книга — жінка...

Жаль бурсаків, але не жаль неволі. Без права мислити, шукати істину і говорити правду не варто жити на світі!

Минув Колегіум, де саме йшло навчапня й отець Гервасій його студентам замість поетики тлумачив біблію, і повернув праворуч, до кам'яниці, де залишив свою сопілку й торбу.

Біля дверей, які були вже замкнені, стояв той самий страшний чернець і ждав на нього. Тицьнув байдуже торбу й не рушив із місця, немов боявся, що екс-учитель почне ламати двері і займе силою свою убогу келію.

Сковорода закинув торбу за плече і, знявши шапку, вклонився сторожеві:

— Будьте здорові, дядьку!

Чернець і не повів бровою. Стояв, мов ідол, без почуттів, без мови. Німий слуга господній. Чи то живий, чи то вже мертвий...

Григорій одвернувся й пішов до брами, усе ще чуючи на спині в себе його тупий, важучий погляд.

За ворітьми, на вулиці, востаннє глянув на кам'яний Колегіум, вмостив зручніше торбу й подався в осінь, що вже гуляла по місту, у невідоме, ім'я якому — будучина.

СІТЬ ТРЕТЯ

Кінець — початок. Зерно згниває, коли виходить із нього нова, здорова зелень. Смерть і народження, буття і вічність... В житті людини такий же плин, така ж безмежна зміна одного іншим: веселості — смутком, здоров'я — хворістю, надії — відчаєм. І навпаки. Ось так, як версти; там, де одна кінчається, бере початок друга...

У Переяславі, коли єпископ вигнав його з Колегіуму, Сковорода пішов до сотника і пережив у нього зиму, як у раю. Правда, ні кожушка, ні чоботів не прикупив. Ну, то пусте! Каптан ще цілий, а черевики... Не до зими, до літа йдеться. Та й грошенята будуть! Не схоче ж пан Томара, аби учитель його синка ходив, як бусол, голоніж. Дасть наперед платню... А як не дасть, то не підемо кланятись. Чи ж не ходив він босий! Бувало, тільки розтане сніг, скидали чоботи і одягали знову аж на мороз... Уже весна! Нехай і рання та ненадійна, проте весна. Сліпуче сяє сонце, по крутоярах та улоговинах ховається останній сніг; мов козаки на чорній раді, вирують ріки; поприлітало птаство...

А молодець Микита! Таки вламав Томару. Тому колов у ніс непослух учителя і пря з єпископом. Він, бачте, ситий донесхочу вандрівним людом та гайдамаками...

Сковорода всміхається. На серці легко, весело. Ще під Гельмязевим у його Душі народився початок пісні — і не вгаває й досі. Сюрчить, мов жайворонок. То затихає, то знов щебече, тьохкає.

Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, пройшла!..

Самому смішно: так ніби хтось сидить у нього в грудях і не нарадується ясному сонцю, жайворонкам, розливам рік й озимині, що забуяла зеленим вруном по степових роздоллях!

Дорога — чорне тісто, замішане на талих водах, сонці, прихоплене весняним теплим вітром. Рятує стежка, що в'ється биндою по сухому узбіччю.

Подекуди на сірих пагорбах видніються поодинокі плугатарі. Над чорним клином кружляють гайворони. А над дорогою і над пониклим стернищем тріпонуться, голівками супроти вітру, невтомні жайворонки, виводять нитку пісні, безмежно довгу, ніжну. Про що, кому виспівують ці кобзарі небесні? Про сине небо, землю чи про весняну радість, що

клекотить у їхніх маленьких грудях, немов вода у вирі? Хто їх збагне, хто відгукнеться на їхні щирі думи?

А може, вони щасливі співом, польотом, вітром, хмарами й не потребують ні слів захоплення, ні розуміння, ні слухачів! Звисли в променях і дзвонять, дзвонять осанну сонцю, небу, зеленим врунам, плугатарям, могилам і... подорожньому. Вони не чують, що він також співає, що в нього теж у грудях квітневий вир, буяння, але напевне знають, що навесні у полі не розів'ється піснею хіба що мертвий!

У неглибокій балці понад дорогою гуде од вітру ще сиротливий прозорий ліс. Гуде, як море чи як Дніпро, коли борвій здіймає хвилі горами.

Спинився, вслухався. Було щось тоскне, грізне у тому шумі-гулі, в розвихренім безлистім вітті, Здэиалося, дерева, стогнучи, здіймають руки горі і молять небо послати їм благословенний спокій, зелену брость, і листя, і стоголосий пташиний гомін, і комашок, і звіра — все, чим багате літо.

Виходив із балки важко. Переставляв налиті втомою, набряклі ноги і марив хутором, спочинком, квартою води чи пива.

В степу на пагорбі з'явився вершник. Постояв трохи, мов роздивляючись, куди б полинути, змахнув нагайкою і, розпластавши коня на вітрі, помчав униз. Наблизившись, зняв сиву шапку і привітався.

— Козаче, до Коврая далеко? — спитав Григорій. Молодик спинив коня, всміхнувся:

— Ні, недалечко. Верства чи дві — це як хто ходить!

Збив набакир шапчину і взяв коня в остроги. Щось крикнув, свиснув і полетів як вихор.

Сковорода пішов шпаркіше. Коли відома відстань, йти ніби легше і не такими довгими здаються версти.

Невдовзі З пагорба побачив церкву, великий панський дім ІЗ чотирма колонами і по обидва боки в'юнкої річечки — хати, стодоли. За річкою, на взгір'ї, — ліс; і вітряки над ним, у небі, неподалік могил. Махають крилами, мов полетіти хочуть, та все не можуть...

Григорій примружив очі — й настало літо. Село втопає у вишняках, у вербах. По коліна в зелених травах стоять крислаті старі дуби. В покритих цвітом липах гудуть могутнім хором бджоли. Кує зозуля. І солов'ї...

Зітхнувши, прогнав те марево. Поправив шапку, позастібав ретельно гудзики й почав спускатися до Коврая.

Томарин двір був огороджений, немов фортеця. За частоколом гарчали пси. Коли ж Григорій зайшов у двір, вони зняли шалений гавкіт, рвонулися до незнайомця.

З будинку вибігла струнка білява дівчина, схопила прут і замахнулась ним на собак:

— Кудлаю! Марсе! Замовкніть зараз же!

Сердито тупнула малою ніжкою, озутою в доладні жовті черевички, і пси затихли. Підібгавши хвости і винувато зиркаючи, вони бочком позадкували геть од воріт і полягали, поклавши голови на величезні лапи. Ну справжні сфінкси!

— Чорнява, пан Стефан дома? — спитав Григорій. Білявка хмикнула 1, хлюпнувши блакитним поглядом, заговорила. немов сипнула сухим горохом:

— Я білява. Пан удома. Що сказати? Хто ви? Звідки?

— Мар'яно, хто там собак дратує? — почувся грудний протяжний голос, і на порозі стала ще молода, та вже огрядна жінка.

— Питають пана! — озвалась дівчина і відійшла, прикривши очі густим серпанком вій.

— Біжи ладнай обідати, — звеліла жінка й взялася в боки, немов збиралася іти до танцю. Пропускаючи Мар'яну в двері, вона ступила два владні кроки і зупинилася меяіи колон. — Навіщо вам знадобився пан? — спитала з притиском, чи то кепкуючи, чи то дивуючись.

— Я з Переяслава. Мене покликав Стефан Васильович учити сина... — промовив тихо Сковорода. Він розгубився, знітився.

— Ти — вчитель? — перепитала і засміялася. — Чому ж ти вчитимеш? Як старцювати? Чи як ходити взутим, а залишати сліди від пальців?

Сковорода окинув поглядом розкішно вбрану жінку і відповів:

— Не все, що сяє, золото... Або, як кажуть у нас у Чорнухах, вихвалявся гриб гарною шапкою, та що з того, коли під нею голови нема...

Пані заціпило. Не обізвавшись більше, вона крутнулася й пішла рішуче в свої покої. Коли б потому з будинку вибіг гайдук із трійчаткою, Григорій не здивувався б. Проте небавом на ґанок вийшов сам Томара. Він був стрункий, високий, з красивим грецьким носом і голубими, як льон, очима. Змірявши недбалим, зверхнім поглядом бурлаку в драних черевиках і каптані, який давно просив заміни, спитав суворо:

— Ти хто?

— Сковорода. Григорій Савич.

— Ну і часи настали! — скривився пан. — Не втямиш, де дидаска.т, де старець...

— Зате старшин далеко видно, — вколов Григорій також. — Високо пнуться. Щоб не вламалась, бува, драбина...

— А ти дотепний, — всміхнувся Стефан. — Які ж ти мови знаєш?

— Латинську, еллінську, староєврейську, німецьку, польську...

— Sehr gut, sehr gut, — підніс Томара руку й закознрився. — Meine Mutter ist eine kurlandische Adiege aus derri. Familie von Brinken.

— О, то ви вже справжній пан! — не міг спинитися Сковорода. — Не який-небудь, а голубої крові, породистий.

Томара звів чорні, аж синюваті, брови і вп'явся поглядом у вид зухвальця.

Тим часом на ганок вийшов згорблений, давно не голений козак. Мнучи облізлу шапку, спитав несміливо:

— То як же, пане Стефане? У мене ж діти, жінка... Як не зарадите, то доведеться іти з торбами...

— Приходь з неділі, Брусе, — сердито кинув напівшляхтич курляндський і, не сказавши Сковороді ні слова, зник у будинку.

— Ох горе, горе! — зітхнув козак-бідаха, натяг шапчину і почвалав із двору.

— А чи не можу я допомогти вам, дядьку? — спитав Григорій.

Лише махнув рукою.

Григорій провів очима його пониклу постать і сів на лаву, не відаючи, чи зачекати, чи йти, спіймавши, як кажуть, облизня.

На серці було до болю тоскно: ніхто ще досі не гордував так ним. Перевелось козацтво! Хіба це лицарі, борці за волю, за долю скривджених...

— Пане учителю! — покликала його Мар'яна, що, наче ласочка, нечутно вибігла з панських хоромів. — Ходіть обідати!

З малим Томарою Сковорода зустрівся десь аж за місяць, коли дерева вкрились бростю і позліталось птаство.

— Здоров, Василю, — подав Григорій руку, неначе другові.

— Це твій учитель, синку, — втрутилася мерщій паньматка. — Григорій Савич.

Панич зиркнув спідлоба і враз притих, згорнувся, мовби їжак, клубочком.

— Чи ти не хворий, Васю? — захвилювалась мати, стурбована такою наглою переміною.

Малий знизав плечима, а потім журно-журно оглянув двір, садок, і річку, і ліс, і гору. Він ледь не всеньку зиму прожив у баби і, мабуть, скучив за Ковраем, де народився й виріс. Панич уже був чималий, десь років дев'яти-десяти. В очах світився розум, а на високім лобі збиралися

зморшки, мов у дорослого. Він трохи вчився й зберіг, напевне, Згадку про це навчання, як про турецьку каторгу.

— Василю, чи ти не зміг би сходити зі мною в ліс за річку? — спитав Григорій.

— Він же голодний, стомлений! — пригорнула пані до себе сина. — Хай пообідав, поспить, а вже тоді.

— Я не голодний, мамо, — ожив малий Томара. — І спав на возі...

Сковорода рішуче відтрутив паньматку й узяв за руку хлопця.

Біля воріт панич звільнився, звернув ліворуч, поза льодовнею, побіг у сад. Григорій вийшов із двору і понад валом попрямував до греблі. Був певен — хлопець наздожене. В такому віці уже не терплять примусу, до всього хочуть дійти своєю головою, без понукань та няньок. І це не примха — людська природа, закон збереження себе самого як особистості, як неповторного, знайти волю, зробити з людини німе знаряддя, не здатне думати, — найбільший злочин!

Ще здалеку побачив хлопця. Він уже дістався греблі, сховався в затінок жовто-зелених верб і ждав учителя.

— А ти моторний хлопець, — похвалив його Григорій.

Васько й не глянув. Він то зривався бігти, то зупинявся і йшов статечно, немов дорослий. На узліссі, по той бік річки, де повгрузали ногами в землю й підперли небо головами богатирі дуби, на мить застиг у захваті, а потім метнувся вгору, в залиті сонцем хащі, і щез, розтанув у тій зеленій повені.

Григорій сів під величезним нелинем, дістав сопілку й заграв про весну, про першу травку, що на осоннях пробила мертве сміття і

потяглася в небо тонкими вістрями, про золотаві верби і про блакитну воду, що так нагадувала йому веселі очі Мар'яни. А над ставком, над лісом, над ще холодним, байдужим дубом пливли поважні, сліпучобілі хмари і пролітав поривчастий, але ласкавий вітер...

Відчувши чийсь уважний погляд, Сковорода оглянувся й помітив хлопця, що причаївся неподалік за липою.

— А йди сюди, Василю! — гукнув до нього й заграв до танцю. Він міг з природи грати, неначе з нотних аркушів, лише віч-на-віч із нею.

Васько наблизився і став під дубом, біля якого сидів учитель. Григорій чув, як шарудить хлопчина листям і часто дихає. Не озираючись, грав козачка, а потім горлицю. І враз почав такої журної, що сам розчулився і замалим не обронив сльози.

Коли закінчив грати, запала в лісі тиша. Не ворушився хлопець. Навіть пташки не подавали голосу, немов соромилися співать своїї після такої музики.

— Як ви навчилися? — спитав панич несміливо.

— Як був малим, у діда.

Васько притих, замислився. Відтак зітхнув:

— А в нас немає діда... Ходив у Крим походом і там загинув...

Григорієві стало шкода хлопця. Він простягнув йому сопілку і запропонував:

— Якщо бажаєш учитись, допоможу. За рік незгірше гратимеш.

— Ой, правда? — спахнув малий. — Ви не жартуєте?

— Docendo discitur!

— Що ви сказали?

— Навчаючи, самі вчимося. Це латиною... А знаєш, як буде "ліс"? Не знаєш? Silva. Magna silva — великий лісЛатина — це ключ до мудрості. Нею написані чудові твори великих римлян, усі медичні книги і філософські...

Розказуючи, Григорій звівся й пішов поволі лісом. Васько уважно слухав, не випускаючи із рук сопілку. Іноді випереджав Григорія і зазирав у вічі, немов не вірив, що е на світі такі розумні, такі ласкаві люди, яким йому тепер здавався вчитель.

Коли вже вийшли з лісу й ледь не осилили Кравцеву гору, почули знизу дзвінкий жіночий голос, що кликав їх додому.

— Мар'яна нас шукає... — промовив із жалем хлопець.

— Ну що ж, ходімо, — сказав Григорій. — Вже, певно, час обідати... — Й приклавши до рота долоні човником, щосили крикнув: — О-го-го-го!

Мар'яну стріли в густій ліщині.

Вона була одягнена, немов у свято. Сорочка на ній горіла червоно-чориим маком, на голові — блакитна стрічка та голуба фіалка, а на ногах — маленькі ловкі чобітки. Ну справжня пісня!

Васько підбіг до неї, обняв, пригорнувся і став хвалитися, що буде вчитись грати на сопілці і розмовляти латиною.

Мар'яна гладила його жорсткого чуба й, ледь усміхаючись, дивилася на пана вчителя, що раптом стишився і йшов, схиливши голову, немов згубив карбованця.

— Григоре Савйчу, чого це ви так зажурилися? — спитала не без лукавства в голосі.

— Я не журюся, серденько, — усміхнувся Сковорода. — Чого б я мав журитися?

— То, може, ви на мене гніваєтесь?

— Вгадала.

— За віщо? — аж зупинилась дівчина.

— За те, що ти... така, як сонечко...

— От тобі й на! — задзенькотіла щасливим сміхом. — Хіба ж я винна...

Поволі стихла, опустила блакитні очі. Васько тим часом побіг провідати якесь кубельце, й вони спускалися до греблі вдвох.

— Ось як побачить пані, що з парубками по лісі ходиш, то на горіхи матимеш, — пожартував Григорій, аби порушити тяжке мовчання.

— Ой-ой, як страшно! — стрепенулася Мар'яна пташкою і засміялась знову. — Вона ж мене сама послала, ще й пов'язала стрічку.

— У тебе добра пані і пан нівроку... — сказав Григорій, розчулений такою ніжністю взаємин пані та покоївки. Дівча мовчало довго, а потім, скривившись гірко, немов дитина, нараз спитало:

— Хіба бувають добрі пани? Григорій почервонів од сорому...

— Григоре Савйчу! Григоре Савйчу! — наздоганяючи, кричав малий Томара. — А там уже одне рябе яєчко!

Хоч не велике село Коврай, та якось вийшло, що той козак-бідаха, з яким зустрівся Сковорода в дворі Томари не потрапляв йому на очі аж до зелених свят. Григорій уже и забув про нього. І раптом здибав Бруса в очеретах на Старосельщині. Козак стояв, обпершись спиною на дуплувату стару вербу, махав руками і розмовляв із самим собою.

— Добридень, дядьку! Прийшли по клечання?

— А-а-а, пан учитель... — звів важко очі. — Яке там клечання... Іуляю з радості! — І заспівав:

Гей, хто п'є, тому наливайте,

А хто не п'є, тому не давайте!

Він підсмикнув штани, що не держалися на животі, підтягненому до спини, і, витерши брудні патьоки на щоках незграбним чорним кулаком, почав хвалити пана:

— От пан так пан! Таки зарадив моїй біді... Не залишив у горі ближнього! — Зареготавши, повів своєї далі: — Бач, недарма мій дід Овсій прикрив грудьми його старого діда від шаблі пана гетьмана... Лежав би пан полковник десь під Бендерами... В чужій землі, всіма забутий зайда... — Він тихо схлипнув. — А так вернувся зі славою, привів полон, гармати... Ще й був допущений поцілувати ручку його величності!

Ой дівчина-горлиця

До казака горнеться...

Пішов у танок веселий правнук Овсія Бруса. Під чобітьми тріщав сухий торішній очерет, розліталося масне багно а він завзято, люто садив ногами в груди німій землі, немов хотів дістати серця і розказати, вилити йому свою тривогу, свою печаль, своє бездонне горе.

Григорій бачив, що не на радощах упився Брус. І справді, небавом той притих, осунувся у буйний кущ калини й заплакав гірко.

— За мною будеш, каже, як за стіною... О господи, за тридцять два карбованці! Кінь — п'ятдесят... Сковорода сів поруч і заговорив, хвилюючись:

— Що з вами, дядьку? Яке спіткало горе?.. Що б не було, а козакові не личить плакати.

— А кріпакові? — спитав похмуро Брус.

— Ну...

— Та я ж кріпак, кріпак віднині! — забарабанив себе груди дядько. — І жінка, й діти, і внуки, й правнуки!

Сковорода схопив за плечі Бруса, труснув нестямно і крикнув йому у саме вухо:

— Що ви верзете?! Перепилися чи з глузду з'їхали!

— Ой, коб-то, коб-то, пане учителю, — обхопив руками голову. — Так при своєму ж розумі... Забрз'яи б землю, хату... А так хоч діти не порозлазяться попід чужими вікнами...

— Ви продалися за борг Томарі?! Не обізвався. Сидів, хитаючись.

— Ну що я мав робити? — промовив згодом. — Колись позичив на реманент, на хату... А панська ласка — що вовча дружба. От він і гамкнув!

— Що ж козаки — товариші, сусіди? — гарячкував Григорій. Від обурення у нього все клекотіло в грудях. — Мов барани, спокійно дивляться, як б'ють обухом ближнього?

— Було козацтво, та загуло, — махнув рукою Брус. — Одні в ярмі, на других ще одягають ярма, а треті зі шкури пнуться, аби на мажу вилізти, вхопити налигача і поганяти братчиків. Гей! Цоб! Цабе!

Він важко звівся на рівні ноги, дістав із кишені пляшку, одкоркував і, глянувши на вже багрове, передвечірнє сонце, припав до шинки. Допивши, хекнув, рукою витер губи й пожбурив пляшку в річку.

— От пан гак пан, — зареготав. — Біді зарадив, ще й дав на кварту грошей!

Він захитався, недобре глянув на Григорія й рвонув на грудях стару брудну сорочку:

— Піду порадую дружину, діток... Господь послав нам щастя! Ха-ха-ха-ха!

Регочучи, пішов бідаха лугом на величезне, немов криваве, сонце, яке він, вільним, бачив останній раз.

Григорій звів до неба руки:

— Боже, куди ти дивишся?! За що послав на цю страждальну землю, на цей народ нещасний таку покуту тяжку? Чи в тебе в грудях камінь, чи ти в сльозах купаєшся, що сльози ллються ріками! Якщо ти мудрий і всемогутній, господи, не дай згубити волю цим фарисеям, що медоточать словом і розпинають ділом! Раби не красять землю, і тільки той, кому байдужа її прийдешня доля, стоїть на сторожі рабства. Не будь Пілатом, що умивав руки в тяжку годину, коли козацьке плем'я несе свій хрест на висоту Голгофи!..

Мовчало небо. Сіяли весело великі чисті зорі, що, мов дівчата, повибігали на голубу долину неба. На золотих туманах сплив гостроносий човен молодика, і солов'ї затьохкали, защебетали.

Десь на Коврай-Леваді перегукувалися піснями-жартамії дівчата й хлопці. Там козаки, там воля...

Заходила ласкава тепла червнева ніч...

І не вдарив грім, і не розкололось небо, і не розверзлася земная твердь!

На другий день, опісля служби божої, Григорій зібрав на паперті мало не всіх чоловіків-коврайців і розповів про Бруса. Стояли мовчки, поопускавши голови, немов дівки на сватанні.

— Ви що, панове, понабирали у рот води? — гарячкував, обурений таким баіідужжям. —Пропадає ваш брат, товариш!

— За паном Стефаном не пропаде, — озвався нарешті староста, хоч із козаків, але з таких, що дивляться у рот Томарі, як вірні пси. —Ба навіть краще житиме!

— І-і! — присвиснув той молодик, з яким Григорій зустрівся в балці, коли йшов на службу до Коврая. — Панська ласка на бистрому коні їздить!

— А ти не лізь, Іванцю, поперед батька в пекло, — спинив його козак статечний з Коврай-Левади. — Нехай перш вуса виростуть.

— Не в вусах розум, а в голові, — одрізав хлопець.

— То воля бо;ка, що Брус став підданим, — погладивши розкішну бороду, промовив піп. — І не пристало смертним втручатися в господні помисли.

— А як же бути, батюшко, з "не пожелай"? — спитав Григорій.

Піп розгубився спершу, а потім зміряв поглядом Сковороду і відповів:

— Біблія, пане учителю, е камінь мудрості, вгризти який дано не кожному...

— Віднині, отче, оце послухавши ваших повчань, я буду сам такої ж думки, — не залишився в боргу Григорій.

Підібгавши рясу, як вовк хвоста, піп припустив чимдуж до пана.

— Розходьмось, братці, поки не бачив Стефан! — заметушився староста.

— Еге ж, еге ж... — підтримали його заможні.

— Он піп і так докаже!

— А як же з Брусом?! — заступив дорогу Сковорода. — Побійтесь бога, люди!

— Ну що ми можемо...

— Вже і самі ледь зводимо кінці з кінцями.

— В боргах, як хвіст собачий у реп'яхах!

— Усі там будемо...

— Живуть ase люди у кріпаках, і Бруса не вхопить біс!

Сковорода відчув, як похололо у нього в грудях; обличчя, церква, хмари вмить розпливлися, перемішалися.

— І ви — нащадки лицарів, що боронили волю й своє братерство в жорстоких січах?! — спитав гнівно. — Вас топлять, нищать, мов цуценят, а ви не смієте не те що вирватися, а навіть писнути! Знімайте шаблі — ви не достойні носити зброю дідів і прадідів! На ваших душах ярма!

— Ну, ти не дуже, бо полічимо ребра!

— Розкудкудакався...

— Він правду каже!

— Дурниці!

— Наклеп!

— Подумаєш, цабе велике — пан!

— Захочемо, так дулю з маком матиме замість Бруса! Загомоніли, засперечалися, немов на чорній раді. Як почало доходити до кулаків, Григорій вийняв гроші, підняв угору й крикнув:

— Даю карбованця!

Запала тиша. Чоловіки сопли, відхекувались, переглядалися. Проте не квапилися видобувати гамани.

— І я! — підбіг Іванко. — Хто походив у шкурі підданця — не побажає й ворогові...

Лід рушив. Покректуючи, один за одним дядьки давали гроші, ба позичали навіть і кидали у поруділий бриль, З яким стояв Григорій.

— Томара сказиться.

— Хапатиме себе за литки!

— Нас за чуби...

— Короткі руки!

— Послати по Бруса треба. Когось із хлопців.

— Ой правда, правда. Нехай йому розвидниться!

— Підемо всі до Стефана. Проти громади він не посміє...

— Всі, всі!

— Аякже. На миру, як кажуть, і смерть...

— Об вас ще й довбня вломиться!

— Пане вчителю, може, досить буде?

— Дайте-но я! — підбіг Іванко, узяв бриля і, по-козацьки сівши на спориші, почав лічити таляри, шаги, гривни та золоті.

Громада мовчки слухала його лічбу. Брунатні лиця були напружені, мов перед боем, у декого повиступав росою на лобі піт. Із кожним карбованцем, що додавався до вже полічених, дядьки зітхали легше і веселішали.

Сковорода простив їм і страх за власну долю, й тупу байдужість до чужого горя, і неземну, якусь пустельницьку, сумну терпимість до поневолення. Він милувався ними, радів з їхньої єдності, що спалахнула, неначе порох, у темній ночі гіркого розладу. Господи, такий народ — ласкавий, мудрий і героїчний, — коли б тримався купи, переборов би всі напасті і возвеличився, як стародавні елліни!..

— Тридцять чотири! — проголосив коврайський Архімед.

— Оце так штука — і борг заплатимо, й на всіх горілки купимо! — промовив староста. — Давайте лишок, я побіжу до шинку.

Доки отямилися, уже минав четверту хату. От тобі й на! Один злякався й чкурнув, закинувши на плечі ноги. Казан громадський тріснув...

— До пана Стефана! — гукнув Іванко, піднявши бриль із грішми. — За волю Бруса!

Посунули один за одним у нешироку браму. Рішучі, стихлі, сповнені чуття братерства, гідності й самоповаги.

Томара вийнібв похмурий, грізний. Поклав на шаблю руку, оглянув натовп і запитав:

— З чім бог послав? — Скривився посмішкою: — Такі поважні гості...

— Принесли борг за Бруса, — сказав Іванко і простягнув Томарі гроші. Той склав на грудях руки.

— Він розплатився вчора.

— Чим розплатився? Волею!

—— А те нехай вас не обходить.

— Ви скоро всіх затягнете в свої тенета!

— Багатієте на наших злиднях!

— У шляхту лізете по наших спинах, виродки! Томара рвонув із піхов шаблю. Все ж не піддався такій спокусі. Дістав папір з кишені і показав громаді.

— Ось тут написано рукою Бруса, що він віднині підданець, моє майно...

— Іуда! За тридцять срібників завдав у рабство брата!

— Повісити!

— Спалити з кодлом!

Юрба кипіла. Подекуди вже заблищали шаблі. Запахло кров'ю.

І тут Григорій ступив рішуче до пана Стефана, мало не силою забрав папір, проглянув, чи це розписка Бруса, й пішов неквапно до воріт. Лишивши бриля з грошима в ногах Томари, громада, все ще гудучи, рушила услід за ним.

— До Бруса!

— В шинок!

— А е ще порох у порохівницях!

Раділи, немовби діти. Відчули силу, перед якою й сріблянник-дука їхній — ніщо, облуда моці, в шовки та сукна вбраний курляндський вилупок.

Русальний тиждень був іеплиіі, лагідний. Щоранку ясно вставало сонце, а по обіді над Ковраем збиралися важкі водою хмари і поливали землю громами, зливами та блискавками. Хліба росли високі, буйні; тужавіли червоним соком вишні, а зеленаві, ще невеличкі яблука все більше хилили віття долу і так пахтіли після грози, надвечір, що голова йшла обертом. А ночі... Які стояли ночі! Ласкаві, мрійні, заквітчані рожевим цвітом зір, пропахлі зіллям, наповнені п'янким повітрям і солов'їним щебетом!

У житті Григорія ще не було ніколи такого чуда-літа, таких ночей, такого щастя, що розпирало груди і забувало подих. Навіть образливе мовчання пана Стефана й погорда пані після невдачі з Брусом не зачіпали його нітрохи, були байдужі, як погрозові хмари, що затуляли сонце намить чи дві. Йому світила його зоря, його Мар'яна! Блакитноока панська покоївка, неначе теплий весняний вітер, зламала кригу в його душі, розворушила, збурила і розлила нестримну синю повінь. Де б не ходив, що б не робив — перед очима стояли мревом її сорочка в червоно-чорних маках, веселий, ніжний погляд і льон коси. З тривогою і

одночасно з радістю він прислухався до того дива, яке творилося у нього в серці, і все частіше марив людським звичайним щастям.

На брикси ввечері, коли дівчата й хлопці зійшлись за річкою навпроти греблі, щоб попрощатися на цілий рік із русалками, Сковорода знайшов Мар'яну біля одного з вогнищ, узяв за руку й повів у ніч.

Іванко глянув услід їм журно-журно, а потім крикнув весело в густу петрівську темінь:

— Мар'яно, гляди учителя, бо ще русалки вкрадуть!

— Остерігайся, аби тебе не вкрали!

— Кому я треба... — зітхнув сердешний нарубок.

Ой біжить, біжить мала дівчина,

А за нею русалочка... —

знялася в небо пісня і попливла, полинула над сонним лісом, степом, над туманами річки...

Зіщулившись, Мар'яна лячно притулилася до Григорія й прошепотіла:

— Як ви гадаєте, русалки вже поховалися чи ще довкола бродять?

Григорій не відповів. Натомість обняв за плечі дівчину і пригорнув до себе. Вона притихла, мов пташеня в долоні, затамувала подих.

Ледве не з кожним кроком пітьма світлішала, а небо вищало. Палахкотіли позаду вогнища, і невиразні тіні то ви ростали, то раптом зменшувалися.

Над головами шугали зрідка кажани чи то якісь нічні незнані птиці. А солов'ї перекидалися через ставок і річку піснями, трелями, немов сільські, садові змагалися з тими, що прижилися в лісі.

— В Піщаній, кажуть, залоскотали одного хлопця... — озвалась знову дівчина.

— Хто?

— Водяні дівчата...

— Чи можуть залоскотати ті, яких нема на світі? — спитав Григорій і засміявся.

— Але ж русалки є... Вони весь тиждень ходять... Біля вогнів співали іншої.

Проводили русалочок, проводили,

Щоб вони до нас не ходили,

Та нашого житечка не ломили, Та наших дівочок не ловили...

І солов'ї, і пісня, і стукіт серця зливалися в одну хвилюючу казкову музику, яка підносила і душу, й тіло, немов на дужих крилах.

В якомусь захваті, не знанім досі, Сковорода спинився на лісовій галявині, залитій зорями та луговими квітами, повернув лицем до себе дівчину й, не випускаючи її з обіймів, зашепотів схвильовано:

— Мар'яно, серденько... Чи ти пішла б за мене?

— Пішла б, — сказала просто дівчина. Григорій ледь не заплакав од радості. Взяв у долоні ясну голівку дівчини і запитав:

— А чи ти відаєш, що я не маю нічого в світі, окрім душі й сопілки? Вона кивнула.

— Що я, мов птах небесний, не жну, не сію?

— Хто жне і сіє, не завжди з хлібом, Грицю. Він занімів, здивований її земною мудрістю. Вдивляючись в її глибокі очі, де відбивалися зорі, спитав небавом:

— И тобі не лячно віддатися за козака, що голий, неначе гіль?

— Ти — багатир. Ти маєш добрий розум... Ну, а крім того — волю...

Нараз Григорія неначе громом ударило. Мар'яна ж підданка, кріпачка, панська власність!

Він пригорнув у відчаї до себе дівчину і, задихаючись від сліз, що стали йому в горлі, промовив:

— А як же пан і пані? Ти ж... ти ж...

— Мене відпустять, змилуються, — сказала глухо дівчина.

— Зайду до пана вранці і попрошу.

В грудях у нього щось обірвалося й лягло холодним каменем. Не мав надії й крихти. Ще не було такого пана...

— Ні, я сама, — озвалась тихо дівчина. Легенько вивільнилася з його обіймів, — Благатиму саму паньматку. Вона ж моя землячка і навіть трохи родичка... Невже не зглянеться на нашу долю...

Мовчазні, скорбні, мов із хреста познімані, прийшли назад, до греблі, де ще горіли вогнища й дівчата з хлопцями справляли проводи казковим духам літа.

Прилетіла зозуленька

З темного лісочку;

Сіла, впала, закувала

В зеленім садочку...

Гнаний думками й сумнівами, другого дня Григорій проснувся затемна й пішов за річку, на Платковщину, в степ. Бажалось простору, далеких обріїв, стрімкого вітру, волі. В години гірких вагань, тривожних роздумів і невідкладних рішень він не любив тісноти хат і лісу, а виривався в поле, де легко дихалося й думки ширяли соколами.

Холодні роси приємно пестили теплі з постелі ноги, ранкова свіжість уливала силу в груди і проганяла сон. Скрізь панував величний спокій. Дрімали трави, квіти. Зелено-сизі густі жита стояли рівно й тихо, немов полки козацькі перед кривавим боєм...

І раптом писнула, проснувшись, перша пташка, За нею друга, третя. А за хвилину — все ожило, прокинулося, загомоніло, сповнилося піснями, звуками. Земля раділа новому дню, ясному сонцю, що повернулося, як батько з ярмарку, з нічних далеких мандрів...

Батько привозив завжди родзинки, бублики; ділив між дітьми порівну, не залишаючи собі ні крихти. Стежив, як хлопці вминали

ласощі, й всміхався в вуса. Дружині теж привозив що-небудь: то шерстяну барвисту хустку, то чобітки, то плахту. Роздасть, бувало, гостинці дітям і гука до матері:

— А глянь, Палажко, що я знайшов у терні!

Позапихавши свої скарби у пазуху, хлоп'ята брали в руки хустку її, милуючись пою напроти світла, навперебій допитувалйсь, як він знайшов, чи не було там ще чогось. В очах у батька грали веселі бісики, а мати не зло бурчала:

— Вже сніг на скронях, а от статечності як не було, так і немає...

Вже сніг на скронях... Його зима ще на далекім, на калиновім мості, але і молодість давно розвіяна по всіх усюдах — що в Академії, що за Карпатами, що на шляхах вандрівних. Ганяє вітер долі, мов кураїну... Один на всьому світі! Порою стане моторошно: ні друга щирого, ні жінки й діток, ні пристановища... Умри сьогодні — і не згадають ні злим, ні добрим словом.

Крутим узвозом вийшов нагору, в степ. У вічі бризнуло велике чисте сонце. Земля засяяла, замерехтіла іскрами.

Примруживши, набрав повітря в груди і з шумом видихнув. Господи, яка краса, яке привілля! Що в порівнянні З оцим звичайним чудом міська щоденна суєта, яка не приносить спокою, а роз'їдає душу, мов іржа сталь.

Відчув, як весь наповнюється терпким чуттям своєї єдності з травою, з сонцем, з орлом, що знявся в небо неподалік із могили, з ранковим свіжим вітром... Аж захлинувся. І заспівав:

Ах поля, поля зелены,

Поля, цвітами распещренны!..

Замовк, збагнувши якусь нескладність, невідповідність між тим, що думав, бачив, і словами пісні, яка народжувалася в душі. На мить здалося навіть, що то співав хтось інший. Оглянувся — і посміхнувся: навкруг безлюддя, тиша. То він двоїться. Якесь безглуздя — одними словами думати, а віршувати іншими!..

Дістав сопілку й заграв цю саму пісню, все уточнюючи і вдосконалюючи її мелодію. Грав, ідучи цілинним степом, по сивих хвилях тирси. Весь був суцільною музикою, бриніла кожна часточка його душі і тіла.

Ах вы, вод потоки чисты!

Ах вы, берега трависты...

Отямився лише тоді, коли побачив перед собою дівчину. Ледве впізнав у ній Мар'яну. Проте ще довго не чув ні слова, хоч ясно бачив, що та говорить, сміється, плаче.

— Пан дасть нам землю й хату... — вловив нарешті її швидку веселу мову.

— Кому? Навіщо? — знизав плечима.

— Та нам же, нам! — заторсала його Мар'яна. — І коні, и воза, та ще й корову тільну! Паньматка так зраділа, немовби ненька рідна. Ну, а пан Стефан пообіцяв весілля справити... Ти не радий, Грицьку?

— Та що ти, серденько, я радий, радий... — обняв Григорій дівчину, збагнувши, що це про нього йдеться і про Мар'яну. Ну й наречений! І сміх і гріх. Эх, піснею забув, що жениться.

— Я побіжу, бо там роботи! — нахмурила крилята брівок дівчина. Знялась навшпиньки, поцілувала судженого і, Зашарівшись, побігла геть.

— Мар'яно! — метнувсь Григорій слідом. — А як же з волею?!

— Казали, й воля буде! — помахала йому хустиною й побігла вниз узгір'ям.

Провівши милу ласкавим довгим поглядом, Сковорода побрів помалу далі. Ну от і все. Скінчилися його бурлацькі мандри, колючі терни стежин до істини і домагання правди там, де давно її загнали в землю, та ще й накрили каменем, щоб не воскресла часом. Скрізь суєта, хаос і тління, лише в природі, в травинці, в сонці, у вічній зміні новим старого е дух Мінерви ', закон, гармонія. Та пропадіть ви пропадом, усі лицеміри і фарисеї, що словоблудством в оману вводять ближніх, самі ж за срібники продати готові не тільки друга, вчителя, а й рідну землю! Він буде сіяти, збирати хліб, ростити діток й черпати спокій, мудрість із джерел любові, злагоди й краси природи. O fortunatos nimium bona si sua norit agricolas, як казав Вергілій.

Пологим схилом, минаючи кущі катрану, зійшов на верх могили, дихнув пахучим вітром й окинув зором далеч. Віднині він знайде жаданий спокій своїй душі! Як і в людей, у нього буде над головою дах, буде родюча нивка, вишняк, криниця і два ласкавих сонця — одне у небі, а друге — в хаті. Він уявив Мар'яну в своїй господі і геть розчулився. У вільний час з дружиною читатимуть розумні книги, гратимуть — він на сопілці, вона на кобзі, або співатимуть. А там одкриють школу і безкоштовно навчатимуть усіх дітей...

Тим часом у серці знов забриніла новонароджена ласкава пісня про золотавий ранок, про ліс і поле, про солов'їв і жайворонків, що вранці будять землю.

Григорієві душа набухла бростю. Він повернувся лицем до сонця, смикнув шнурочки коміра і заспівав:

Пропадайте, думы трудны, Города премноголюдпы!

А н с хліба куском

Умру на місті таком...

Не поспішай радіти — порою щастя так вилітає з рук, як птиця із сільця.

Ще не пробігло тричі високим літнім небом ясне вселюдське сонце, а вже зайшло блакитнооке сонечко, яко Григорієві світити мало усе життя.

Напередодні ввечері вони сиділи в садку над річкою і марили своїм майбутнім щастям. Було так любо, тихо. На синім полі неба неквапно паслися малі й великі зорі; немов пастух, над Платковщиною стояв рогатий місяць. Ніде ніщо не віщувало бурі. А вже наступного дня...

Загадавши Васькові вивчити шматок промови Ціцерона, Григорій вийшов, щоб привітати з новим веселим ранком свою кохану. Не став шукати її в покоях панських, а сів на лаві під молодою яблунею неподалік од стежки, що до льодовні. По пиво йтиме або по рибу...

Пощипуючи зелений спориш, двором ходили китайські гуси, заведені ще Василем Степановичем, Васьковим дідом. Біля конюшні греблися персидські карли, яких також привіз колись полковник із Судака чи з Дербента. Молодики складали воза. Між ними був Іванко. Від брикс він уникав учителя. А зараз чомусь зиркав у бік Григорія і посміхався стиха в короткі чорні вуса. Мабуть, прочумався, Змирився з долею, що не йому дісталась...

— Мар'яно! — схопився з лави, уздрівши дівчину, яка, схиливши голову, чимчикувала стежкою.

Вона стенулася, на мить засяяла знайомим милим усміхом і спохмурніла, згасла, немовби світ перед грозоюзливою.

— Мар'яно, серденько...

— Добридень, пане вчителю, — прошепотіла, не звівти погляду. Зііпла на спориш і, оминувши судженого, побігла до льоху.

Чуючи, як терпне серце, груди, спостерігав її поквапні рухи біля дверей льодовні, а потім стежив за чорною ямою, яка ковтнула дівчину й не випускала нестерпно довго. Не міг збагнути милої, не міг повірити, що це вона пройшла, мов хмара, мимо...

Тим часом Мар'яна вийшла з льоху. Навісила важкий Замок, утерла нишком очі й, піднявши глек, побігла споришем, де паслись гуси.

— Зажди, Мар'яно! — метнувся навпереріз Григорій.

Не одізвалася, немов не чула. Майнула косами, як біла чайка крилами, і впала в нетрі колон та стін. Була — й нема. Мов деймон, збурила його душевний спокій і залишила в обіймах розпачу.

Вже відчував, був майже певен, що це новий кінець-початок долі, й страждав найбільш від того, що не знаходив, не розумів тому вини, причини. Його гнітили явища, події, вчинки, що випливали з хаосу. Найгірше зло незбагнене, незрозуміле, без будь-якої логіки.

Весь день терзався гадками, перебирав у пам'яті вчорашній вечір, свої слова та вчинки й підстерігав Мар'яну, аби дізнатися, чим прогнівив її. Вона ж тікала від нього, мов од чуми. Була чужа, не знана, не схожа

зовсім на ту білявку-ласочку, яка за весну стала його найліпшим другом, його надією на кращу спільну долю.

Вже сутеніло, коли нарешті він запопав Мар'яну біля криниці в березі. Вона метнулась бігти, але Григорій схопив за відра і не пустив.

— Так не годиться, серденько, — промовив докірливо. — Я ж не прокажений, що ти мене боїшся...

Не сміла глянути, бодай підвести очі. її худі вузенькі плечі, мов у бабусі, згорбилися й ледь-ледь тремтіли. Здавалося, вона ось-ось упаде на землю під тягарем якогось горя і вже повік не встане, не подарує світу свою блакитну усмішку.

— Прости, якщо я завинив перед тобою чимось... — прошепотів Григорій. — Але не муч, не мучся... Скажи у вічі правду... Я розумію, що я тобі не пара... Негарний, впертий, непосидющий, бідний...

— Мовчи, мовчи! — впустила відра дівчина і затулила лице долонями. — Іди, іди від мене!.. — благала плачучи. — Бо накладу на себе руки, чуєш!

Ошелешений її нестямним криком, Григорій відсахнувся.

— Тікай із села, світ за очі! — ридала дівчина.

— Яке палке кохання! — промовив гірко. — А я дурний розвісив губи... Господи, невже весь світ — облуда, а люди — тіні, які течуть крізь пальці?! Скрізь лицемірство, зрада...

— Ні, ні! — Мар'яна випросталася й ступила крок до нього. В її очах були і сльози, і відчай, і невимовна туга. — Не говори так... — мовила. — Не зневіряйся в людях...

— Скажи, що сталося?

— Я... я не зрадниця... — утерла сльози дівчина. — Я — та пташина, яку прив'язують за ніжку в сіті, щоб заманити інших... Тікай, тікай, Григорію!

Він підійшов до неї, обняв і поцілував у голову. Вона підставила до крові скусані, припухлі губи, налиті слізьми очі й прошепотіла:

— Прощай, мій Грицю, мій сизокрилий голубе, мій ясночолий місяцю...

— Я не прощаюся! Я не піду нікуди! — гукнув Григорій. Душа спливала слізьми, кричала криком від горя.

— І станеш підданцем?

— Бог не допустить!

— Бог нами нехтує. Для кріпака є тільки панська воля...

— Тікаймо разом! На Запорожжя. Або па польський берег.

— Гетьманці схоплять і закатують.

— Тоді вінчаймося. На зло гетьманцям, богові!

— Ти з глузду з'їхав, — відтрутила його Мар'яна. — Орлам неволя — смерть.

— Так то ж орлам...

— Прощай, — сказала тихо, але суворо дівчина. Понабирала води у відра й понесла в ніч, що насувалася, немов орда. — Прощай, Григорію!..

Сковорода присів на зруб криниці. Ковтав пекучі сльози. Не плакав, ні. Закам'янів, огорнутий густою темрявою, журбою, болем. Упирі, виродки! Засіяли кістками землю і пожинають рабство! Смердючі змії, які глитають волю, а вивергають пута! Христопродавці, що розп'яли на роздоріжжі матір!..

Відтоді світ померк. Буяло літо в розпалі — цвіли гречки, дзвеніли коси в травах і наливався хліб, а для Григорія настала сіра осінь. Усе, що колись вражало, будило думку, пісню, нараз поблякло, вицвіло. Ліс, що нагадував йому розкішні кучері, став просто панським лісом, ставок — водою, що крутить панські кола, а степ — грунтами, які умножують Томарі статки і можновладність дідича. Навіть Васько, його спокійний, талановитий учень, тепер здавався не хлопчаком з цікавим поглядом і добрим, щирим серцем, а недозрілим паном, майбутнім власником його Мар'яни і сотень інших душ. Ось підросте, відчує силу, владу і теж заходиться під себе гребти усе, що бачить око. Тернина, звісно, грушок не родить...

Григорій кинув би цей остогидлий хутір, та підписав угоду на цілий рік і не хотілося ламати першим слова.

Зламав пан Стефан.

За кілька днів селом пробігла чутка: Іванко жениться, бере Мар'яну, яка віддатись мала за пана вчителя. Достеменно ніхто не відав, але балакали, що буцімто Сковорода відмовився через мізерний посаг. Кумасі ж прискали і запевняли пошепки, що вчитель не захотів одмолювати чужі гріхи...

Паньматка стала цапа. Перейняла Григорія, як той ішов пояснювати новий урок Васькові, взялася в боки і зашипіла:

— За що ж ти, сучий сину, ганьбиш мою Мар'яну?!

— Я не ганьблю.

— Даю вам землю, хату, корову, коней — і це ще мало?

— Ви краще дайте волю.

— Ах ти ж, лайдаку! — скрутилась пані. — Візьмеш за руку жінку й підеш із торбами дражнити псів?!

— Паньматко, волю!

— Даю ще дві телиці... і кабанця!

— Мар'яні волю.

— Не буде волі! — заверещала пані. — Мені ЇЇ подарував сам гетьман!

— Вона ж своя вам...

— Нехай хоч мати рідна — не відпущу! А ти, блаженний бовдуре, — знов зашипіла люто, — під тином здохнеш ..

 Добридень у вашу хату, пані, — з'явився вчасно староста. — Пан Стефан дома?

Паньматку мов облили водою.

— Немає, — буркнула. — У Підставки повіявся.

— То я зайду пізніше.

— Ззясди, він має бути скоро! — сердито гиркпула й пішла в пекарню переганяти на гречку кухарів.

Васько уже сидів за книжкою. Підвівся і привітався першим.

Насторожено зиркнув на вчителя (напевно, чув "баталію"), дістав перо з шухляди и почав загострювати позолоченим кривим кинджалом.

"Я міг би вчити сотню... — зітхнув Григорій тяжко. — А тут тупцюй біля одного пуцьверінка..."

— Ну як, Василю, вже прочитав про гладіаторів? — спитав, гамуючи свою неприязнь.

— Еге. І навіть переклав, — промовив радо хлопець.

— І все второпав?

Панич кивнув.

— Скажи мені, як перекласти "гладіус"?

— Меч.

— А "пугнус"?

— Кулак.

— Ну й паненя! — прошепотів хтось третій. — Таке мале...

Біля дверей стояв коврайський староста.

— Що ви хотіли, дядьку? — спитав Григорій різко.

— Та я нічого... Взяла цікавість глянути... Я ж тільки зиму вчився, та й то в дяка-п'янички...

Сковорода махнув рукою і обернувся до панича.

— Гладіатори — що це за люди?

— Бійці, що билися на арені. Перед початком бою вони кричали: "Здрастуй, імператоре, готові вмерти вітають тебе!"

— А думали? Те, що й кричали?

— Звичайно. Вони ж були рабами, — знизав плечима хлопець.

— Ти мислиш, як свиняча голова! — сказав Григорій. — По-твоєму, раби вмирають із вискоком?

Васько насумрився. Довбав кинджалом тендітний польський столик і, мов їжак, сопів.

— Не руш стола! — забрав кинджал Григорій. Не спостеріг, як третій лишній зслиз. Зівнув з полегкістю: страх не любив, коли у класі були сторонні люди.

— Ну, добре, — проказав примирливо. — Підемо далі. Сьогодні ми познайомимося з пасивним станом... Немов борвій, влетіла пані і закричала:

— Хам, хам! Шарпак нещасний! Ти, ти — свиняча голова! Мій син — шляхтич вродзьоний, і ти не вартий його мізинця, хаме!

Вона припала до панича, поцілувала в голову й завуркотіла:

— Розумник мій, моя ти крихітка... Не бійся, пташечко, я не дозволю тебе замучити! Ходім, дитинко, я нагодую тебе варениччками...

Сокорячи отак, вона взяла під пахви хлопця (мов гладіатора, який конав од рани) і повела в покої.

— Я ще не хочу їсти, я буду тута!.. — волав Васько. Даремно.

Григорій сів на лаву, вхопив у руки голову і застогнав:

— О господи! За віщо ти покарав так тяжко свою людину, своє створіння кревне, віднявши розум?!

Вже по обіді молодики знайшли в саду Григорія і повели до пана.

Томара сидів, мов Юлій Цезар, яснетений, схудлий у безперервних мандрах по хуторах та різних інших маетностях, що порозкидані ледь не по всій Гетьманщині, він був величний, грізний. Насупив чорні, густі, мов щітка, брови й проказав:

— Пробач, Григорію, ти добрий вчитель, але я мушу тобі відмовити... Візьми ось таляр на дорогу. Мені, звичайно, жаль...

— Пожаліли вовки кобилу... — сказав Григорій.

Томара рвучко звівся, жбурнув на стіл потертий срібний таляр і швидко вийшов.

Vale! ' Кінець-початок знову... Щось умирає і щось нове народжується. Ні, не вмирає, а переходить у нетлінний спогад і залишається навіки в серці. Минувшина — найбільший скарб наш, духовний щит, високопробний досвід. Людина з самим лише сьогоднішнім — мов деревце без кореня...

І не помітив, як опинився в своїй кімнаті. Поклав каптан у торбу, зверху книжки, сопілку. Вийшов. Біля колон постояв трохи — не міг піти, не подивившись ще раз у потьмянілі очі свого кохання, свого земного сонечка, що закотилося, не насіявшись. Воно зійде, напевне, і знов світитиме, та не для нього, а для Іванка, чи, мо, для когось іншого. Недовідомі путі господні і... панські примхи.

— Мар'яну кудись послала пані, — сказав хтось тихо поруч.

Обернувшись, зустрівся поглядом із молодиком.

— Ну, будь здоров, Іване, — подав хлопчині руку.

— Не гнівайтесь на мене, пане вчителю... — промовив той, похнюпившись. — Я теж люблю... люблю без пам'яті! Григорій ковтнув клубок, що підступив до горла.

— Шануй її, не зобиджай і не давай в наругу... Така одна на світі...

— Та я умру за неї! — аж стрепенувся парубок.

— Прощай.

— Прощайте... З богом!

Над Ковраем на захід летіли сірі хмари. Обабіч шляху, як море, грали безкраї панські пшениці, шуміли стиха вже золотавим колосом. Десь підпадьомкав перепел. Гули джмелі. 1 ластівки крильми черкали небо...

— Григоре Савичу! Пане учителю! — почулось нагло. Хтось біг слідом, махав руками и просив заждати.

Сковорода зняв шапку, щоб освіжило голову. Нараз усміхнувся: тримаючи матню в руках, біг навздогінці Брус.

— Таки прогнав... триклятий дука... — промовив зло, віддихуючись. — Мені сказав Іванко... а я не міг повірити... Куди ж ви?

— Світ великий.

— Мо, поживіть у мене? За побратима, за батька рідного...

— Ні, я піду. Спасибі, брате!

— Коли сутужно буде — прошу ласкаво, останній кусень — ваш. Сковорода розчулився. Почав прощатись поспіхом.

— Нехай щастить вам доля!

Брус ухопив кістляву вчителеву руку й поцілував.

— Ну що ви, дядьку?! —стенувсь Григорій. — Як вам не соромно? Я ж не священик.

— Я цілуватиму ваші сліди... — промовив Брус схвильовано. — Я знову став людиною...

Григорій обняв ного, тицьнувсь губами в пропахлі димом вуса і, наче п'яний, пішов у степ, на сонце.

Не оглядався, а ніби бачив село, 1 ліс, і річку, і вітряки, і навіть Бруса, який стояв і плакав... Прощай, минувшино! Добридень тобі, прийдешнє! Яке ти — хтозна. Які шляхи ведуть до тебе...

Спинився. Справді, куди йти? Земля лежить на всі чотири боки, над головою небо... І ти один-однісінький!

Ти, і земля, і небо...

Зате свобода, вольність! Що захотів, те й робиш. Іти — ідеш, лягти — лягаєш, писати вірші — дістав папір і пишеш!.. Краса, гармонія! Щасливий, ти маєш те, до чого прагнуть люди, за що воюють, ідуть на смерть, на муки!

Поправив торбу, сховав за пазуху пропахлу вітром бирку й пішов розмашисте, неначе знав, куди йти, яку дорогу вибрати.

Над голубим Супоем, удалині, під сонцем, кудись летіли вихором золотогрив! баскі козацькі коні, і їхнє тоскне іржання пливло над мідним передвечірнім степом, як благовіст, як музика...

O vita nova!

СІТЬ ЧЕТВЕРТА

Напевне, така вже доля в нього. Мов круговерть, його все тягне й тягне у білий світ, у невгамовний шарварок життя й науки. Пів-Академії вже перенаджено до Петербурга та Москви, де Ломоносов збурив гниле болото неуцтва й заткнув горлянки німцям, що стільки років квакали про безпросвітну темінь нащадків диких скіфів. Лишили альмаматер і подалися вчитись, навчати інших, хапати чини і підпирати своїми головами важке склепіння трону. Неначе буря пройшла над сивим Києвом. Нужденна братія, що за душею мала одну дзвінку латину, за щі та квас зреклася рідних, степу, своїх козацьких, хоча вже й куцих, вольностей.

Григорій вмостився краще, простяг закляклі ноги. В чужому оці 1 порошину видно... Ще тільки рік минув, як розмовляв із Вишневським

про жезл і пугу, а натинявшись, і він повіявся шукати щастя-долі. Ні, не про щастя дбає, а прагне бути корисним! Він бачить світ, минувшину і загляда в прийдешнє; у нього скарб у серці, який повинен віддати людям, зробити їх душею, мозком зрячими, навчити думати і пізнавати себе, природу, всесвіт. Ганьба, трагедія — ми розучились мислити! Спимо і лаємося, коли нас будять, кличуть протерти очі... О господи, воістину, нема пророка в рідному краю!

Як там не е. а мчить візок на північ.

Ямщик, у Тулі найнятий, відлюдкуватий, замкнутий, і лише вечорами співа неголосно сумних, одна на одну схожих, пісень.

Хати похмурі, чорні. Як тіні, ходять люди.

Григорієві стає нестерпно журно. Він озирається на Каліграфа, який дрімає мало не всю дорогу, й пересідає ближче до ямщика.

— Чиє село це, дядьку?

— Чаво? Нарышкиных...

— І тут немає вільних?

— Чаво?

— Весь люд під паном ходить?

— А как же, знамо дело... Но, но, залетные! — змахнув над кіньми батогом.

— А ти ж кріпак чи вільний? — не вгавав Григорій.

— Холоп, — озвався дядько байдуже. — Холоп Демидовых...

— І як же пан, хороший?

— Хароший, знамо дело... — протяг, зиркнувши скоса на співрозмовника.

— Як спить, не просить їсти, — додав Григорій.

— Чаво?

— А ти б хотів на волю?

Ямщик знизав плечима і хльоснув коней віжками.

— Щоб на коні та з шаблею!

— Чого ти в'язнеш, Грицьку? — нараз промовив Каліграф. Він уже прокинувся, цей біс-спокусник у попівській рясі, що потягнув його з собою в мандри. — Хіба він знає, що це...

— Но, но, залетные! — гукнув ямщик. Рвонули коні чвалом, знялася за возом курява.

Сковорода пересідає до Каліграфа, щоб побесідувати про кріпаків та волю, але супутник знову заплющив очі. Спить чи прикидається?

— Свобода вічна. Vita sine libertate, nihil! — промовив Григорій пристрасно.

Каліграф і вусом не повів. А хоч би рисочка здригнулася на його смаглявому обличчі, облямованому густими кучерями бороди. Він зараз був на диво схожий на Ісуса Христа... Володимир... А як же звали його

до хрещення? В Академії дражнили іноді Іцьком чи Шмуликом... Покинув свою рідню і плем'я, став православним, вивчився і нині їде в Москву, в слов'яно-греко-латинську школу навчати братію філософії... Цікаво, що на душі у нього... Чи е там мир і спокій? Чи зміг він глибоко переорати душу і засіяти новим зерном без куколю минулого?

У Переяславі його появ Микита, три дні напував горілкою, а на четвертий вирядив, і не самого, а вже з Григорієм. От бісів Гайстер! Ще й ткнув барильце меду, аби було чим похмелитись...

— Чи не пора нам причаститись, отроче? — нараз озвав ся Каліграф, немов підслухавши думки Григорія. — Щось у горлянці дряпає й перед очима в ефірі плаває іскристий келих меду...

Сковорода дістав барильце з сіна, повільно витяг набряклий чіп.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа, — перехрестився попик і, піднявши барильце вгору, припав до нього, немов теля до вим'я. — Нектар, амброзія!

Григорій забрав у нього уже легку посудину й хотів також напитися, але дарунок сотників, на жаль, не був бездонним.

— Хто забува про ближнього, того забудуть збудити на страшний суд, — жбурнув барильце в сіно.

— Що, вже немає амброзії?! —розплющив очі Каліграф, немов не він допіру допив останню краплю.

— Нема, іщезла...

— Яко іщезаєт дим! — зітхнув побожно й штовхнув ногою у Ямщикову спину. — Агей, шановний, чи тут нема де корчми?

— За две версты, под Липицами, — не озирнувшись, сказав ямщик.

— Так ти жени своїх зальотних, голубе! — проснувся зовсім Каліграф і замахав руками: — Вйо! Вйо!

Корчма стояла в березняку під невеликим пагорбом. Дощами бита, вітрами люто шарпана, вона світила ребрами, немов гультяй-п'яничка, що догулявсь до ручки.

— Оце вона? — засумнівався Каліграф, що вже і ноги Звісив, готовий бігти до джерела бадьорості.

Ямщик кивнув, натяг струною віжки і, зупинивши коней, мовив:

— Хозяин сбег весною, а барин корчму недавно сдал жидовину.

Завагавшись лише на мить, Каліграф стрибнув на землю, поправив рясу й, закозирившись, попрямував поважно до дверей. За ним Григорій. Ямщик загаявся, даючи коням сіно.

У підсліпуватих вікнах з'явилися цікаві пильні очі. Назустріч гостям вибіг старий корчмар у ярмулці та лапсердаці, вклонився низько й забелькотів:

— Ласкаво, бардзо просимо! Чи добре їхалося? Панам горілки, меду чи, може, вин угорських?

— Свиняче вухо, меду! — обірвав його сердито Каліграф. Він пхнув ногою двері й пірнув у темні сіни. Корчмар проскочив слідом, змахнув зі столу крихти й поставив мідні келихи, уже наповнені пахучим трунком.

— Хіба це мед — помиї! — покуштувавши, гаркнув Каліграф. Жбурнув на землю келих і розкричався: — Ти чим нас поїш, жиде?! Викочуй нову бочку!

— Вейс мір, я зараз, зараз... — заметушився старий корчмар. — Ревекка! Мотеле!

— Ти що, сказився? — пригубивши, спитав Григорій Каліграфа. — Мед же як мед... Не гірший Гайстрового.

— Для пиворізів — чудо, — сказав, лукаво мружачись. — А ми ж поважні люди, мужі, філософи!

Мед став гіркий Григорієві. У бісиках, що засвітилися на мить в очах товариша, вловив зневагу, посміх, натяк на мандрівне його життя...

Тим часом корчмар налив із нової бочки келихи й підніс на срібній таці вельми сердитим гостям.

— Ну, це нічого... — вже охолов трохи Каліграф. — У кого брали?

— В Ромнах, у самого пана Марковича.

— Там, на візку, барильце, — розщедрився пан Каліграф. — Налий в дорогу повне. Та із цієї бочки!

— Ну що ви, що ви, — сховавсь корчмар за тацю. — Щоб я дурив такого пана!

Допивши мед, Сковорода дістав з кишені таляра, якого беріг, як кажуть, про чорний день, віддав господареві і швидко вийшов із корчми.

Село минули мовчки.

Ямщик, що причастився також, почав співати, та збився З тону, покашляв, вилаявся і замугикав собі під ніс.

— Ока! — промовив згодом, коли внизу між кручами засяяла навпроти сонця річка. — А вона Серпухов, — ткнув батогом за річку. — Э-эх, залетные!

Злякавшись, коні рвонули крутим узвозом, віз затрясло, закидало з боку в бік.

— Держи, держи! — схопився за мотузяні віжки Каліграф. — Держи, розіб'ємося!

— Э эх!.. — збив набакир хутряну шапку хурман. Уже внизу коні метнулися ліворуч, віз нахилився, тріснув і, прооравши широку борозну, загальмував біля води, на лупі.

Ямщик умить протверезився. Зіскочив спритно і порибав за колесом, що, обігнавши коней, упало в річку. На щастя, берег тут був пологий, вода мілка, спокійна.

— Дурило, олух царя небесного!.. — злостився, бігатчи довкола воза. Каліграф. — Куди ти мостиш, телепню? Хіба не бачиш, що вісь зламалася!

Ямщик облишив колесо, пошкрібся в рідкій чуприні й зиркнув на сонце, що, опустивши ноги в рожево-сіру річку, уже мостилось спати.

— Ч-д-а-а... Ось придется...

— Т це надовго?

— К утру починим, энамо...

— Тьху! Хай ти сказишся! — промовив скрушно Каліграф і повернувся до Григорія: — Ходім у Серпухов, переночуємо, а він заїде завтра.

Взявши торбу з сяким-таким припасом, пішли праворуч берегом до того місця, де на пором чекали два вози з сіном і гурт дівчат та хлопців.

— Агей, шановний! — гукнув візниці Каліграф. — Ми ночуватимемо в монастирі за річкою біля ямського двору!

— В мужском аль женском? Піп тільки плюнув.

— Конешно, в женском! — додав Григорій і засміявся. — Дотепний у нас візниця.

— Як козелецький прач, — сердито буркнув Каліграф.

Благословивши дівчат та хлопців, він гордо, першим ступив на ветхий, старий пором, що підійшов якраз до пристані, став біля поручнів, тріпнув волоссям і занімів, немов пророк під час розмови з богом.

Сковорода зійшов останнім. На душі було тривожно, сумно. Згадав Коврай, Мар'яну... Чи то ж зустрінуться вони на цьому світі? А мо', на тому.... Цікаво, а де той світ? Тут, на землі, чи десь отам, у космосі? Коперник про це мовчить, і Галілей, і Бруно...

Пором поволі рушив. Густа вода пішла тугими хвилями, заблискотіла золотом. Поплив назустріч берег, фортечні мури, храми... Десь обізвались дзвони, а п<"тім удруге, втретє — і над вечірнім світом розлився журний, врочистий дзвін...

Душа була до краю сповнена благоговінням, німим захопленням красою світу, чарами води, і сонця, й неба...

Стих благовіст, і з тиші, чи то з води, чи з неба вродилась диво-пісня і піднялась, полинула над голубими плесами, над берегами, луками.

Вы не дуйте-ка, ветрочки буйные,

Эх, не шумите вы, мои леса зеленые.

Не шумите вы, мои леса зеленые,

Эх, дайте девице в садочке нагулятися...

— Ну й завели, — всміхнувся криво Каліграф... — Немов жиди на кучки.

Сковорода наблизився і запитав неголосно, аби не чули їх мужики, що примостилися неподалік під возом:

— Чого ти нудиш світом?

— Хто, я? — удав здивованого Каліграф.

— Та вже ж не я.

— Тобі здалося, Грицьку. В душі у мене співають труби архангельські. Мир, благодать...

— Тоді чому ж ти на всіх ричиш, немовби лев голодний?

Каліграф нахмурився.

— На кого ж я ричав сьогодні?

— На корчмаря...

— О господи! То ж іудей!

— Людина.

— Прокляте плем'я, здирці!

— А ти ж хіба не з цього роду-племені? Каліграф, побагровівши, вигукнув:

— Я — православний, чуєш! І не тули мене до цих катів Ісуса!

— Я не тулю. Цікавлюся, — спинив його Григорій.

— Чим ти цікавишся?

— Мені не віриться, що може мати душевний мир людина, яка зневажила народ свій, віру, мову...

— Ну, це вже єресь. Ти умовляєш мене вернутися в іудаїзм?

— Ні, я кажу, що все прекрасне лиш на своєму місці; тоді, коли воно природне, чисте і непідроблене.

— Тоді чому ж ти у своїх облізлих шатах і дірявій шапці схожий на шолудивого кота? — зареготав злобливо Каліграф.

— Це недостойний спосіб провадити диспут, — спокійно мовив Сковорода. — У нас про душу йдеться, а не про одяг.

— У кого гроші, статки, у того й мир душевний! — тягнув своєї піп.

— Бредня. В народі цьому кажуть: не красна изба углами, красна пирогами. Багатство у нас самих, а не в грошах, маєтках або чинах.

— Ти мов дитина, Грицьку, — промовив зверхньо Каліграф. — Такий собі дурненький котик, який не хоче визнати вищість лева...

— А як на мене, — не залишився в боргу Григорій, — то краще бути справжнім котом, аніж з ослячою душею левом.

Пором уткнувся в берег. Неподалік на кручі горіли бані й хрести численних храмів. Там ще світило сонце. А на долину, на тиху-тиху річку лягали сірі сутінки.

Москва зустріла вітром, низьким похмурим небом. Замоскворіччя, відгородившись із півдня новим широким валом, тяглося дружно вгору. То тут, то там поміж садків та вигонів росли будинки з каменю. Удалині Іван Великий черкав об хмари ясним хрестом, а навкруги побіля нього пишалися величні царські храми і, мов сторожа, стояли гострі списи кремлівських веж.

— Яка краса, яка могутність, господи! — став на коліна в сіно Каліграф. — Я й не гадав, що є таке на світі...

Тринадцять років тому Григорій теж був цим немало вражений, а нині сприймав спокійно і неприступність мурів, і величавість храмів, і пишність виїздів князів та інших санкт-петербурзьких дуків, що полюбляли пустити "пыль в глаза" старій Москві-столиці.

— Невже я буду тут працювати й жиги! — немов дитина, радів майбутній пан дидаскал. Куди й поділися його поважність, гонор і та нещадна грізність, якою він лякав Звичайних смертних від Переяслава до підмосковних сіл. — Завіщо ти отак сподобив, господи, раба свого, Іцька з Подолу, що, розірвавши пута тисячоліть, талмуду, знайшов святу, едино вірну істину?! Благодарю тя, господи...

— Володимире, кінчай цю драму, бо люди дивляться, — шепнув йому Григорій.

Каліграф сердито блиснув оком, але послухався. На кам'яному мості, яким вони переїздили Москву-ріку, стояло густо кумась, ярижок і навіть шляхетніших з вигляду роззявляк. Майстерно лускаючи горіхи, вони знічев'я вивчали пильно всіх, хто рухався в Москву чи з неї, перекидаючись межи собою чи з проїжджими словами, лайками і навіть досить-таки міцними жартами.

Не проминули і Каліграфа.

— Глядите, братцы, чудо! — гукнув якийсь дотепник.

— Где, где, Петруха?

— Господь услышал молитвы наши слезные — послал попа!

— А что, Петруха, в Москве попов-та нету?

— Ни одного!..

— От лихомовці, таке верзуть... — сердито буркнув Каліграф, втягнув у плечі голову і заховався за Григорія.

Колегіум, або Слов'яно-греко-латинська академія, був у Китай-городі, у Заіконно-Спаськім монастирі.

Минувши Красну площу, ямщик узяв праворуч, у вир торговиці. Чого тут тільки не продавали! Оливки, книги, цукор, лимони, ліжка, рибу, вино, ікру, панчохи, сідла, хутра, китайські таці, пряники, каптани, чоботи... Стояв гармидер, стугін, сміх, лайки, крики... Присягалися, тягли за поли, бігли слідом за возом і віддавали "почти что даром" такий товар, якому немає в світі рівного.

Каліграф не міг на місці всидіти. Розгрібаючи ногами сіно, нахилявся, брав то одне, то друге, питав ціну, прицмокував, давав удвічі менше. Його великі, трохи булькаті очі світилися вогнем захоплення, блаженством, щастям. Здавалося, святий отець от-от зіскочить із воза, підтиче поли ряси і щезне в ярмарку, неначе риба в морі.

— Що, Володимире, натура рветься з клітки? — спитав Григорій. Спитав без злого умислу, пожартував, та Каліграф згорнувся, притих, сховався за іпостась пророка. Сидів, як сич, надувшись, не озивався и словом і не звертав уваги на ярмарковий люд.

— Тпру, тпру, залетные! — гукнув ямщик, як порівнялися з новою брамою. — Вот вам и Спас, что за иконой.

Перехрестившись тричі, Каліграф підвівся, обтрусив із ряси сіно, пригладив бороду й звелів Григорієві, немовби той у нього був послушником:

— Бери сакви, барило й занось у двір. А я піду до ректора.

Колегіум тут мав убогий вигляд. На темно-сірих стінах — сліди пожежі. Брудні маленькі вікна дивилися на світ з німою тугою. Із глибини тісного двору тягло старими щами, несвіжим м'ясом та перекислим хлібом. Лише церкви стояли горді, пишні, немов царівни серед юрби прислужниць. Попи й монахи були також доглянуті. А бурсаки — о господи! — ледве тягали ноги. Худі, нечесані, у каптанах із чужих плечей, вони снували тінями, мов грішні душі и пеклі.

Григорій озирнувся на вже зачинену міцну дубову браму і взяв на плечі торбу. Земля пекла підошви, давили мури, стискалося серце в передчутті чогось тяжкого, похмурого...

З архімандритських келій бадьоро вийшов Каліграф. Він ледве стримував свою велику радість. Проте чим менша ставала віддаль між ним і приятелем, тим більше смуток перемагав веселість.

— Ну, як?

— Зі мною все гаразд, а от із тобою... — промовив скрушно Каліграф. — Владика каже...

— І слава богу! — зрадів Григорій.

— Звичайно, па все е воля божа, — протяг смиренно Каліграф. — Проте... Я розмовляв із префектом... — примружив ліве око, немов прицілюючись, — і він сказав... коли б гостинець добрий.

— Ой, не бери гріха на душу! — пожартував Григорій. — Чи ти забув, що швидше верблюд пролізе у вушко голки, ніж грішники в царство небесне?

— А ми покаємося...

— Ну, я пішов, — промовив твердо Сковорода. — Бувай здоровий! Vale!

— Лишайся, Грицьку! — простяг благальне руки Каліграф.

— Noli me tangere. Alea jacta est! — спинив його Григорій. Поправив торбу, шапку й подався до брами. — Прощай, щасти тобі!

Каліграф підніс угору руку і так застиг. У сумі, а може, в роздумах, чи слід манити в клітку цю вільну, дивну душу, яка безстрашно летіла знову у безвість.

Лише на Красній площі Сковорода притишився. Ху, аж упрів! Так біг, немов за ним гонилася принаймні вовча Зграя. Чого, від кого? Не міг збагнути й сам. Але як тільки вирвався із штовханини тісних торгових вулиць на цей широкий, майже безлюдний простір, то й одлягло від серця. Мугикаючи якусь веселу пісеньку, а мо'. й таку мелодію, що народилася разом із добрим настроєм у нього душі, пішов неквапно площею. Праворуч трохи не до хмар здіймалися кремлівські стіни й вежі, а попереду, побіля спуску на Москворєцький міст, немов ватага велетнів у різнобарвних чалмах, стояв чарівний красень — храм Василія Блаженного. На тлі собору, ніби бородавка на рівнім тілі площі, темніло всіма забуте нині жахливе Лобне місце. Віками тут царі й бояри четвертували волю.

Григорій узяв праворуч, щоб обійти цей пострах, і запитав у пана, що прямував назустріч:

— Скажіть, добродію, а де тут університет? Пан зміряв грізним поглядом від голови до ніг цього нахабу в старім каптані і відповів, збиткуючись:

— Был раньше здесь. — Кивнув на Лобне місце. — А нынче — уж двадцать лет как на Болотной площади. Так что беги, поучат!

Дотепний, бісів дука!

Спитав іще у трьох, уже простіших, але не взнав нічого. Вони були б і раді допомогти йому, але й самі не відали.

Нарешті біля собору вгледів двох модно вбраних джинджиків. Позадиравши голови, вони дивилися на мальовничі бані й перемовлялися. Наблизившись, Сковорода почув німецьку мову і запитав:

— Sagen Sie bitte, wo ist hier die neue Universitat?

Ті обернулися й закам'яніли з подиву.

— Сковородо! Григорію! — гукнули разом і, розпростерши руки, пішли на нього.

О господи, це ж діоскури, Грипько Козицький та Миколай Мотоніс!

Поцілувавшись із хлопцями, Сковорода пригорнув їх міцно, немов боявся, що то мана, яка ось-ось розтане.

— Ну, як ти, де ти? — спитав Козицький. Він не змінився зовсім — худий, високий, з гарячим блиском у голубих очах.

— Я — тут, — сказав Григорій.

— А де живеш, де трудишся?

— Ніде.

— Ти не жартуєш? — спитав Козицький і посмутнів, замислився.

— Як перед богом.

— А нам казали, що ти в Колегіумі у Переяславі... — протяг Мотоніс журно.

— Був, та загув. Прогнав єпископ за незнання поетики.

— Поетики? — перепитав Мотоніс і засміявся. — Та хто ж від тебе краще знає!

— А як же ви? — обняв їх знову Сковорода. — Вже тут чи й досі в Лейпцігу?

— Ще там. Вчимося коштом Академії, — сказав Козицький.

— Німецької?

— Санкт-петербурзької. Ось приїздили по грошенята й одяг...

— За що служити вічно їй присягалися, — додав Мотоніс, простягши руку, мов кладучи на біблію. Він був кремезний, жилавий і, мабуть, тому поруч із гінким товаришем здавався дужим дубом.

— Ну ви й везучі, хлопці! — позаздрив щиро Сковорода. — Вчитеся стільки років...

— Послухай, — спинив його Козицький. — Чому б тобі та не поїхати до Петербурга? Там зараз голод на вчителів, на учнів і взагалі на всякий учений люд. Нарешті двір зрозумів, що опиратись треба на мудрі голови, а не на дибу й каторгу.

— Ой хлопці, хлопці, — зітхнув Григорій. — Ще не було таких володарів, які б дружили з мудрістю! Мінерва горда, а споконвіку цесарі шанують тих, хто вміє гарно повзати й лизати царські ноги.

Озирнувшись, чи хто не слухає, Козицький мовив гаряче:

— Ні, ні. На щастя, зараз не ті часи й не ті володарі! Один розумний і доброчесний радник десь при особі цесаря може принести народу більше користі, ніж полк борців за волю.

— Сковородо, не можна ставити усіх царів на одну дошку з Іродом, — устряв Мотоніс.

— А, не багато варті не тільки такі царі, як Ірод, а навіть добрі.

Козицький знітився. Мотоніс витер піт і запропонував:

— Ходімо в шинок, братчики, та віддамо належну ціану Бахусу за цю нежданну зустріч!

Вони пішли, обнявшись, і москвичі, здивовані таким чудним видовиськом, спинялися і проводжали поглядами. Ну де ж це чувано, аби пани й холопи отак ходили містом!

Знайшли пристойний шинок, а по-тутешньому кабак, або питейний дом.

Їм подали горілки у кумгані та пирогів із капустою на дерев'яній тарілі.

Мотоніс крякнув, налив чарки й проголосив:

— За альма-матер!

Випили. Козицький хекав довго, потому взяв пиріг так обережно й ніжно, немов метелика, і став закушувати.

— Ну як там Київ, як Академія? — спитав небавом. Григорій лише махнув рукою.

— А як друкарня лаврська? Знову друкують книги?

— Куди там. Мертве діло...

— Так обіцяли ж дозвіл!

— Казав пан кожух дам, та слово ного тепле. Козицький насупився.

— Пора по другій, хлопці, — узяв кумгак Мотоніс. — Когось стрічав із наших?

— Як не стрічати! Кинь у собаку палицю, а влучиш у братчика, — всміхнувся Сковорода.

— А де Микита Гайстер? Такий худий та довгий...

— Микита сотником у Переяславі...

— Та що ти кажеш!

— Яв нього зимував. І зараз теж від нього. Принесли смажену рибу, яка пахтіла на весь шинок цибулячим та часниковим духом.

Мотоніс втягнув повітря носом і розплився у ласій усмішці.

— Оце заку-усія!..

— Скажи, Григорію, — узяв Козицький чарку, — що на Вкраїні діється. Як там козацтво, воля?

— Конає воля, хлопці. Пани людьми торгують, стягують маєтки, статки і за дворянський титул віддати готові не те що край та волю, а навіть рідну матір.

— Така пора, Григорію, — сказав Козицький. — Як не свої, так зайди...

— Своє ярмо не легше.

— Горілка в горло проситься! — гукнув Мотоніс. — За нашу зустріч, щоб не була остання!

— Що ж ти робити думаєш? — спитав Козицький, коли вже випили і закусили рибою.

— Не знаю. Мо', прихилюся десь до колегіуму... — знизав плечима Сковорода.

— Григорію, їдь у столицю! — сказав Козицький палко. — Потрібно вчити тих, хто стоїть при владі або стоятиме за рік чи два, високих помислів, чеснот, гуманності й смаку до вольностей, до рівноправності усіх суспільних станів. Ми всі повинні вчити! І не цуратися, не уникати служби, чинів, посад, бо як не ми, то інші візьмуть усе те в руки й повернуть силу й владу проти добра та істини, яким служити нам наказали бог і совість!

— Учити треба. Але кого?.. — не погодився на те Григорій. — Ну а чини, посади та доброчесні наміри — це фарисейство, бажання виправдати свою жадобу слави, достатку, затишку, бо хто дав праву руку, подасть і ліву. Не можна служити двом богам, не осквернивши одного з них.

— Ти неправий, Григорію. Якщо нас кличуть, просять — треба іти назустріч.

— Людина мусить мислити...

— Пора по третій! — сказав Мотоніс твердо й кивнув у бік кабачника, що прислухався до їхньої палкої бесіди. — А ми сьогодні зустріли тут Ляшевецького, — сказав невдовзі.

— Кирила?

— Еге, Кирила. Такий величний, мудрий. Не жарт — намісник Троїце-Сергієвої лаври!

— Ми з ним про тебе згадували, — додав Козицький. — Він пам'ятає... А може 6, ти пішов до нього в школу?

— Еврика! — гукнув Мотоніс. —Кирило прийме з радістю.

— Він ще в Москві, напевне, — сказав Козицький. — Ходімо швидше в палац єпископа!

Як не спішили хлопці, Ляшевецького вже не застали. Він нещодавно виїхав. Але, на щастя, валка намісника чомусь затрималася, й Сковорода, як друг отця Кирила, був урочисто взятий на найзручніший віз.

Прощалися, немов навіки. Не обіцяли листів, побачень, Зустрічей. Були свідомі того, що їхні дороги, перехрестившись отак негадане, знов розійдуться на цілі роки, а може, й на все життя. Не подавали виду, але було їм боляче йти манівцями, мудрствувати, як гендлярі з Подолу, тоді як їхні прадіди виймали шаблі з піхов і брали щастя з бою. Сини блукають світом, шукають честі й прокорму, а мати сходить потом і нікому подати їй напитися й сказати добре слово.

Поцілувалися, утерли нишком сльози.

Тим часом валка рушила.

Отець Кирило не дуже зрадів пришельцеві. Встав із-за столу, де щось писав, благословив, тицьнув похмуро руку для поцілунку. Коли ж побачив, що той не квапиться припасти до чудодійних його перстів, сердито скинув брови і запитав:

— С чем бог послал?

Він був високий, грізний, густе руде волосся облямовувало, неначе німб, його різке обличчя.

— Я з України, отче, Сковорода, —сказав Григорій. Намісник глянув гостро й, почервонівши, розплився в щедрій усмішці.

— Оце так чудо! А я гадав, якийсь прочанин... Вибач. Я не впізнав, ій-богу!

Він підійшов, обняв Григорія і, посадивши в крісло, вказав на стіл рукою:

— Ось компоную проповідь. Узавтра в нас великий хресний хід. Народу сила буде. З Москви навмисне їдуть мої казання слухати! Ридма ридають люди, прості і знатні — всі. Сам Сумароков плакав...

Зайшов послушник і запросив до трапези.

— Ходімо, Грицьку, та черв'ячка заморимо! — сказав намісник весело, коли послушник щез. — А пам'ятаєш наші бурсацькі трапези? О, тут не те! Коли б сюди пустити наших братчиків... — потер він ласо руки й зареготав: — Ото була б потіха!

Столи і справді вгиналися. На величезних тарілях лежали гори хліба, та пирогів, та м'яса, та різної риби... Капуста, груші, яблука...

Благословивши братію, намісник поспіхом пробурмотів молитву, перехрестив наїдки й поважно сів на покуті. Кивнув Григорієві на вільне місце поруч.

— Яке сьогодні свято? — спитав Григорій пошепки, коли обід почався.

Ляшевецький знизав плечима й зиркнув на келаря, який сидів праворуч.

— Звичайний день. А що таке?

— Нічого. Ви любите, як видно, поститись...

Намісник окинув гордим поглядом свою паству і мовив:

— У нас сто тисяч кріпаків.

Сковороді шматок застряв у горлі. Ледве ковтнувши, спитав украй здивований:

— Пожартував? Чи правда?

— Га-га-га-га! — зареготав намісник і пояснив ченцям, що перестали чвакати: — Наш гість не вірить, що в нас сто тисяч хлопів!

Лункою трапезою пробіг легенький гомін. Сопіння, посмішки, масні обличчя, жарти.

— І двісті з гаком тисяч десятин орної уеллі, — додай спокійно келар.

— Так що лишайся в нас, не пропадеш! — сказав намісник і підморгнув.

— Го-го-го-го! — зареготала братія.

Григорій весь напружився і вже ледь-ледь не кинув їм просто в очі слова картання, гніву, але па вістрі втримався і мовив тихо, з притиском:

— Я не достойний такої честі... Дякую.

Ченці наїжилися, але поволі згасли і знову заходилися біля смачних наїдків.

Після обіду отець намісник повів Сковороду на горішній поверх, як тут казали, "в купол", де розміщалася славетна лаврська бібліотека.

Григорій жадібно вбирав очима цю неймовірну розкіш. Куди не глянеш — книги! На почорнілих старих полицях, і на столах, і в скринях, і на підлозі купами. Малі, великі, старі, нові, друковані і рукописні, у дорогих оправах і без оправ, пошарпані...

— Ось джерело, жива криниця мудрості, — повів рукою Ляшевецький. — Приходьте, спраглі духом, і пийте, пийте, аж доки стане сили!

Сковорода взяв із полиці книгу й, змахнувши порох, почав гортати. Була то збірка коротких грецьких віршів. Він зачепився за мудрий зміст одного з них і переклав уголос:

Ловити треба час, би швидко все старіє:

За літо козеня стає кошлатим цапом...

— Ти добре знаєш грецьку, — зазирнувши через плече у книгу, сказав намісник. — А в нас немає вчителя...

Григорій змовчав. Немов лихвар у скрині з грішми, порпався у книжковім золоті, не помічаючи ні плину часу, ні нетерплячки, яка трясла Ляшевецького і не давала йому на місці встояти.

Нарешті намісник узяв Сковороду за руку й сказав рішуче:

— Ходімо, я покажу тобі наш монастир. А фоліанти ці ніде не дінуться. Після шкільного дзвону хоч і щодня приходь сюди й читай до вечора. А не вгамуєш спраги, бери свічки й лишайся на ніч! Тут навіть є де виспатися.

Хоч хресний хід мав відбутися завтра, уже сьогодні було у Лаврі людно, мов у Лубнах на ярмарку.

Притихлі, боязкі і невимовно вражені громаддям мурів, храмів, прочани вешталися по монастирю, молились богу, кланялися, благословлялися ледве не в кожного зі святих отців, купували свічі, хрестики й всілякий інший дріб'язок, який захистить їх од хвороб і недругів, бо він із такого місця, яке угодне богові й до неба ближче, ніж їхні грішні села.

Не звертаючи на цю юрбу уваги, Ляшевецькии розповідав Григорієві про заснування Лаври, про оборону її в часи Лжедмитрія. А як минули ставок, зарослий вербами, і підійшли до храму, узяв під руку гостя й благоговійно мовив:

— Собор Успенія. Каплицю бачиш? Під нею лежать останки царя Бориса Годунова, його дружини, дочки та сина...

Невдовзі він зупинився перед новою церквою.

— А цю воздвиг наш землячок Олекса Розум, граф РоЗумовський. Позаторік її освячували. Була сама імператриця... Ти б на Олексу глянув! Аристократ, вельможа. Весь у шовках та золоті. Імператрицю водив під ручку, ганяв міністрів, немов зайців солоних...

Він говорив неголосно, але з такою задрістю, що аж спітнів, захекався.

— Тобі давно, напевне, впіскопія сниться? — пожартував Григорій.

Але намісник не засміявся, не відповів так само жартом, а набундючився і мовив мрійно:

— На все є воля божа... Якщо він схоче, пошле й таку велику милість...

— А як синод?

— У синоді люблять мене за проповіді... й за подарунки... — Перехрестився і перевів розмову на інше: — У цьому храмі Смоленська божа мати. До неї йдуть із усіх кінців Росії. Бо чудодійна. Торік зцілила двох біснуватих і трьом жінкам безплодним послала чад, лицем на неї схожих...

— Кириле, ти, бачу, знову не впізнаєш мене, — сказав Григорій весело. — Я ж не прочанин...

— Ти що, не віриш?!

— Ні, вірю, вірю, — засміявся Сковорода. — Такі ченці зцілити можуть не те що жінку, а й смоківницю!

Кирило звів докупи брови, тріпнув сердито "німбом" і... осміхнувся.

— А ти йоржистий, як і колись.

— Та й ти нівроку був на язик.

— За десять років обчоргав, стер. Вже як стара мантачка, — зітхнув намісник скрушно. — Гадаєш, легко годити богу й людям?

— То не годи.

— А сан? А звичка жити в постійній шані, славі? А недалека старість?

— Од всього найдорожчий душевний мир і спокій.

— Душевним миром не будеш ситий, Грицьку.

— Не в ситості, Кириле, щастя, а в сродній праці, в певності, що ти живеш по правді, не робиш шкоди іншим і не даєш нікому й свою мервити душу.

— Та ж світ — не рай, — не приставав на те намісник. — Тут кожен рве собі. Кричать про совість, душу і про любов до ближнього, самі ж, що можуть, тягнуть. А я, по-твоєму, стояти мушу збоку, дивитися й ковтати мовчки слину? Ні, красно дякую! Нема дурних... От як усі так житимуть, тоді і я, будь ласка.

— Ти ж проповідник, пастир!

— Я й проповідую, картаю жадібність, нечесність, підлість і всі гріхи на світі.

— А сам?

— А сам живу, як можу!

— І люди вірять твоїм словам-облуді?

— Не знаю. Плачуть...

— З горя?

— Піди спитай...

Почувся шум, квапливі кроки, гомін. Прочани кинулися, неначе вівці, до головної брами, стовпилися між трьох церков. Поволі стихли, дали комусь дорогу.

— Що там таке?

— Ідуть молитись схимники, — сказав намісник глухо. Невдовзі з натовпу, що розступивсь побожно, з'явилася юрба ченців, одягнених у широченні чорні опанчі, що на п'ять ліктів волочилися по землі. На головах високі чорні каптури. В руках не жезли, а кілки. На шиї в кожного по дзвону, та ще й з вірьовкою. Сумами, іконами, книжками усі обвішані...

— Дорогу, дорогу святим отцям! — лунало грізно в натовпі.

Григорій плюнув. Серед "святих" він упізнав кількох ченців, що обжиралися недавно в лаврській трапезі і реготали з радості, що мають з кого дерти.

— Це лицеміри, мавпи! — промовив гнівно.

— Мені пора до церкви, — сказав намісник поспіхом. — Зайди до келаря, нехай тобі дасть келію.

— Якщо дозволиш, я заночую в бібліотеці, в куполі.

— Ночуй, будь ласка! Там є тапчан і ковдри...

Ляшевецький хотів сказати ще щось, але махнув рукою і поспішив до храму, в який вливалася ріка прочан та схимників.

Дзвонили дзвони, кликали молити бога, каятися. Спускалися вже прохолодні, передосінні сутінки... Вповзала в душу темінь...

Він повернув до трапезної.

Худий хлопчак-послушник, що готував вечерю, покірно вислухав бажання гостя, узяв дві свічки і, запаливши одну З них, подав обидві Сковороді.

— Вечерю вам принести? — спитав байдужим, мов потойбічним, голосом.

— Не треба, дякую.

У книгозбірні було вже зовсім темно. Подибавши старий свічник, Григорій накапав у нього трохи воску, поставив свічку й пішов розшукувати тапчан. Той причаївся в ніші, за невеликим столиком, заваленим сувоями паперу, книгами. Були тут навіть і каламар, і пера. У каламарі, правда, давно вже висохло, як у пісках пустелі...

Григорій скинув торбу, каптан і чоботи, які йому подарував Микита у Переяславі, ліг на тапчан і взяв зі столу найближчу книгу. То був Еразм, великий світоч істини, свободи духу, братства. Григорій почав гортати його блискучу "Похвалу глупоті", яку читав ще в Академії. Та з голови не йшли ченці, намісник, прочанські юрби і все, що чув та бачив за ці півдня, прожиті в Лаврі. О господи, Ісусе, сину божий, якими сталії нині твої апостоли, твої пророки й слуги! Денно і нощно вони у храмах моляться і безперервно барабанять у псалтир. Церкви будують, монастирі, каплиці. Бредуть поклонниками в Єрусалим... З обличчя — святі, а в серці — найбеззаконніші! Честолюбці, звідники, немилосердні і нетерпимі... О, лицеміри!

Поклав Еразма. Тремтливий вогник свічки замиготів, заблимав. Підмостив каптан під голови, зручніше влігся і взяв одразу кілька книжок. Плутарх... Сенека... Ціцерон... Воістину жива криниця мудрості!

Заснув під ранок, уже після других півнів.

ЇЇ одразу вийшов на тополину вулицю свого села.

Було якесь велике літне свято. Люди ходили з пляшками й скляницями в руках, сміялися, співали, плакали і пританцьовували. Йому дали великий келих меду й червонобоке яблуко. Музики тнули горлицю, здіймався вихром танець...

І раптом він опинився в палаці, де веселилися напудрені та кучеряві пани і панії. Манірні, хитрі, жадібні, вони всміхались лагідно одне до одного, знімали маски і милувалися своєю випещеністю перед великим дзеркалом... Здякзлося, Григорій був для них невидимим, безплотним духом...

Нарешті якась незнана сила ввела його у величезний прекрасний храм. Т вік удвох з дияконом почав служити літургію. На хорах півчі вели протяжно: "Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас..." .Тим часом батюшка ходив по церкві з тацею і виривав із рук прочанок їроші, а дяк витрушував кишені й гамани чоловіків.

Нараз запахло паленим. Григорій зайшов в олтар і зупинився вражений. Попи й ченці тут жерли м'ясо звірів та різних птахів. А ті, кому було замало цього, над величезним вогнищем пекли людину в чорному. Григорій з жаху крикнувПрокинувся. Лежав, облитий липким холодним потом, і намагався згадати, де він.

Бібліотекою вже походжав світанок. В одному з вікон горів рожевий відблиск...

Згадав — і стало лячно. За світ, за себе, за рідний край, який покинув так нерозважно в тяжку, недобру пору. Минуло літо волі, спадало з дерева останнє листя прав... Порозбігалися, неначе миші з корабля! Мерщій у нори, в нори. Сини народу, великомудрі голови! А хто ж заступиться за бідолаху смерда, хто стане щитом червленим між ним і паном, научить правди, істини, яку ховають дуки за сімома замками?

Схопився з ложа, оглянув із жалем книжкове царство й почав збиратися. Одразу стало на серці легко, вільно. І так завжди. Коли доходив якогось рішення, робився сам спокійним, на думку й слово гострим, готовим знести, витримати безкраї версти, злигодні, самотність, спрагу, голод.

Спустився вниз, у трапезу. Хтів попросити окраєць хліба, але роздумав. Послушник спав на лаві, самому ж брати ніяково. Щоб не збудити хлопця, зняв обережно защіпку і, прочинивши важкі окуті двері, вийшов на критий ганок.

Між верб над сонним ставом сірів туман. На моріжках довкола, прославши свити, спала прочанська чернь. Подекуди уже блукали люди. Хтось умивався біля криниці, з кадуба. Дідок із борідкою, як у старого цапа, стояв навколішки й молився, дивлячись на золоті хрести, що вже горіли у скісних перших променях...

Надівши шапку, Григорій збіг по вогких сходах ганку й попрямував до брами.

Похмурий страж у рясі, але при шаблі та двох пістолях, одсунув мовчки засув і пхнув ногою двері. Григорій вийшов. Примруживши від сонця очі, дихнув на повні груди. В дорогу, в ірій!

Благословен великий шлях додому! А там і вмерти легше, як на чужині жити.

СІТЬ П'ЯТА

Хто б міг подумати, що Іосаф не забув про нього. Минуло стільки років, а він згадав, переступив через усі незгоди й послав отця Гервасія знайти нетягу-вчителя і запросити в Харків. Ще й передав через Ігумена, що дозволяє вчити спудеїв так, як він вважа за краще. Дива, та й годі! Чи то за цих шість років змінився світ, чи то владика ЗДРУЖИВСЯ

більше з мудрістю, як сів єпископом у місті Бєлгороді... А може, те і се. День проживеш і то стаєш немовби зовсім інший. Людина вічно вчиться, й життя одного мало, щоб осягнути все, пізнати світ до краю... В Колегіумі його уже чекали.

— Григорій Савич? — спитав префект, підводячись, як тільки Сковорода переступив поріг заваленої книжками келії. — Кордет Лаврентій, — подав він руку і посміхнувся болісно: — Смиренний інок, любитель муз та вчитель філософії.

У нього був дзвінкий, приємний голос, блискучі карі очі й різкі хлопчачі рухи.

— Тут нам про вас розповідав Гервасій. Сідайте, прошу...

Він прогорнув на лаві трохи місця, розвів руками, мов вибачаючись за цих настирників у шкіряних оправах, і повернувся за свій незграбний дубовий стіл.

— Ви чули? Росіяни при Кунерсдорфі ущент розбили Фрідріха!

— То й що?

— Та це й для нас вікторія, бо там же б'ються полків чотири козаків!

— А скільки вдів та сиріт лишила нам ця перемога в Пруссії?

Кордет замислився. Він виглядав на років тридцять п'ять, хоч, певно, був молодший. Чернеча ряса не молодить нікого.

— Вам залишили клас поетики, — промовив невдовзі і посміхнувся: — Порфирій Крайський, протоієрей, хотів забрати цей клас собі, то я мав

честь йому довести, що віршування й творіння тайних суплік не wszystko jedno.

— Ну, він тепер вас проковтне, колего.

— Подавиться! — сяйнув Кордет очима, рйіфии рішув книжку, яку читав, коли зайшов Григорій, і запропонував: — Ходімо, я покажу вам келію. Правда, воно не зовсім келія, а так собі, спокійний закут у музеумі, сіреч у книгозбірні нашій...

— Чудово, отче! — зраділо мовив Сковорода. — Чотири роки тому я ледь не плакав, кидаючи таке кубельце. Лаврентій спохмурнів.

— Я дуже прошу, не звіть мене отцем і прочая... Мене дратує...

— Пробачте. Я ж не відав...

— Оце Колегіум, — кивнув Кордет на кам'яний триповерховий дім. — А далі — бурса, чи, як тут каже дехто, сіропитательний будинок. Ген монастирська трапеза... До речі, ви обідали?

— Я не обідаю.

— І я, коли немає чого на зуб покласти! — сказав Кордет. — Ходімо спершу та перекусимо, чим бог послав, чи то пак ректор, а вже тоді і в келію.

— Спасибі. Я не обідаю уже чотири роки, — зніяковів Григорій. Він не любив хвалитися своїм життям, розповідати, який він скромний, витриманий, ледь не святий.

— В ім'я чого? Щоб умертвляти плоть? — спитав Кордет зчудовано.

— Ні, навпаки. Людині зайве приносить більше шкоди, аніж мала нестача.

Кордет щось буркнув. Оглянув скоса нового вчителя і повернув до виходу з монастиря. Перед воротьми узяв праворуч, завів Григорія у кам'яний приземкуватий будинок і, відчинивши двері в маленьку келію, сказав не зовсім чемно:

— Ось тут викохуйте свої прийдешні мощі, а я пішов обідати.

— Бог вам у поміч! — гукнув Григорій.

— Я пожую і сам, ще зуби добрі маю! — озвався вже від дверей Кордет і швидко вийшов із бібліотеки.

Сковорода всміхнувся. Либонь, хороший хлопець оцей префект-філософ. Різкий, одвсртий, щирий... Ого! Тут справжнє ліжко. Т навіть миска для умивання, рушник, відро з водою й кварта. А на столі нова велика свічка у гарно виточеному свічнику...

Григорій поклав на ліжко торбу і, розв'язавши комір, умився з дороги. Вода джерельна, чиста. Рушник м'який, пахучий, як у селянській хаті... По всьому тілу пішла солодка хвиля блаженства, спокою. Душа жадала простору. Вона була, немов жива криниця, ущерть налита музикою, словами вдячності до тих людей, які подбали загодя про незнайомця-вчителя, ще и ненароком, а мо', й навмисне дали йому в такому місці жити, яким він снив, яке для нього зручніше й ліпше від усіх хоромів панських.

Дістав сопілку з торби, ліг горілиць на ліжко, заплющив очі й заграв, заграв...

Он по горах сніги лежать,

По долинах води стоять,

А по шляхах маки цвітуть;

То ж не маки червоненькі,

То чумаки молоденькі...

Коли підняв повіки — на порозі стояв Кордет. Він був схвильований, в очах блищали сльози.

— Григорію, у тебе божий дар! — промовив згодом попанібратськи просто і, зачинивши двері, підбіг до ліжка. УЗЯВ сопілку, крутнув сюди, туди і запитав: — Де ти купив таку чарівну музику?

— Ніде. Зробив.

— Та що ти кажеш?

— Правда...

— І ноти знаєш?

— Знаю.

— Григорію, ти сущий скарб. У нас же нікому навчати хлопців співу! — змахнув Кордет руками. Й розщедрився: — Ходімо, я покажу тобі наш предостойний город!

Окрім церков, у Харкові ще не було на що дивитися. Та й то найкращу — Покровську — церкву Григорій встиг оглянути, бо стояла в монастирі, неподалік Колегіуму. Тому, Заждавши трохи, щоб не

образити патріотичних чуттів префекта, Сковорода пробачився і запропонував:

— Ходімо краще в поле.

Кордет замовк, не доказавши, як будувався храм Миколая.

— У нас за Лопанню є невелика миза, тобто підварок, —

промовив згодом стримано. — Там ліс, гора, жива криниця...

— А це далеко?

— Ні.

— Тоді гайда за Лопань!

Вони зійшли вузьким Бурсацьким узвозом, минули ветху браму й напівзасипаний широкий рів.

— Фортеця рушиться, — сказав Григорій. — А що, татари вже не сягають Харкова?

— Коли сягали, то й з козаками царі московські цяцькалися, — зітхнув Кордет. — А нині нас уже ні за що мають. Полковників, немов гусарам, ставлять!

Він збіг униз, до річки, стрибнув у човен і взяв весло.

— Татар не чути, — промовив згодом, коли вже випливли на середину річки. — А гайдамаки, бував, дуків шарпають. Не у самому Харкові... Ось на святки зелені як налетіли на осавульський хутір, так

тільки пір'я!... —змахнув веслом, як шаблею, і замалим не перекинув човен.

— Веслуй спокійніше, а то потонемо, як цуценята в сажалці, — пожартував Григорій.

— Я вмію плавати!

— Я теж.

Кордет підвівся з лави і став гребти навстоячки. Весло аж гнулося, а човен мчав стрілою.

— О-го-го-го! — гукнув Кордет високим диким голосом. Із очерету злякано знялися крижні. А вдалині на луці якийсь косар самотній підняв бриля і помахав, вітаючись.

Вже біля берега Кордет звернув ліворуч і спрямував човна в притоку чи то рукав, заросли густо очеретами й вербами. Пливли поволі, ледь продираючись крізь лугову гущавину. Але невдовзі Кордет не витримав такої муки, жбурнув весло на дно човна і спритно вистрибнув на жовтуватий піщаний клаптик берега.

— Плигай сюди! — гукнув Григорієві і миттю зник, немов пішов у землю. Але не встиг Григорій ступити кілька кроків, як попереду почувся голос його супутника: — Оця левада наша. Ми тут корів пасемо й на зиму сіно косимо.

Небавом вийшли на ту широку луку, яку аж з річки видно. Лежала свіжоскошена немолода трава, гули джмелі над потривоженими косою гніздами... А косаря не стало. Був — і нема.

Григорій пішов шпаркіше і наздогнав Кордета, що розкидав ногами сіно, аби посохло швидше.

— А де косар?

— Вже накосився, мабуть, і почвалав додому, — не озирнувшись, сказав Кордет. — Трава густа і перестояна — тут за півдня вмахаешся... Он там криниця й хата, — вказав на захід сонця, де під горою (як у Ковраї!) стояла стінка лісу. — Ми тут ночуєм іноді, коли набридне міський гармидер і суєтаСковорода примружив очі й побачив річку, греблю, почув Мар'янин голос...

— Григорію! —враз пролунало поруч. —Григорію!.. Він озирнувся — накульгуючи, до нього біг земляк Ничипір Доля! Поцілувавшись тричі, схвильовані, вони стояли мовчки, а потім знов обнялись і, сміючись крізь сльози, заговорили.

Власне, це не була розмова, а град запитань, нестримний вихор радості.

— Ви що, брати? — устряв Кордет нарешті, й вони притихли.

— Це мій земляк, чорнуський! — щасливо мовив Сковорода. — Ну а крім того, ми з ним три роки разом були в Угорщині... А я гадав, що ви втекли на Запорожжя, — повернувся він до Ничипора.

— Ти ясновидець! — розплився Доля в усмішці.

Він мав якийсь кумедний вигляд — чи то у ньому було щось зайве, чи бракувало йому чогось... О, замість чуба на голові стерня!

— А де ж ваш, дядьку, оселедець? Ничипір глянув на Кордета.

— Голець зголив, Григорію... — І посміхнувся: — Зате ще маю голову!.. А як же ти, яким це вітром тебе принесло на Слобожанщину?

— Він буде в нас учителем, — сказав Кордет поспішно і запропонував: — Ходімо в хату, братці. Там десь у нас була вода життя... Дядьку Ничипоре, ви ще не випили ту акву віту?

— Жива й здорова, — прогув Ничипір. — Ти до сестри заходив? — спитав Григорія. — Як там вона, підстрибує?

Сковорода спіткнувся. Хотів кивнути ствердно, але не зміг.

— Її немає... За бой взяли в хурдигу, а був мороз Ничипір зціпив зуби.

— Прокляті дуки... — промовив згодом тихо, зібгав бриля, якого ніс у руці, і простогнав: — За гріш готові зідрати шкуру з батька... О господи, невже не буде кари?! Невже минуться їм наші сльози й кров! Та хто ж ми, люди добрі?

— Лозові прутики, яких зв'язати нікому, — сказав Григорій.

— Бездумні вівці, яких стриже хто хоче, — додав Кордет.

— Куди ж ви дивитеся, розумні, вчені голови?! — стис кулаки Ничипір.

Поопускавши очі, вони брели левадою, перевертали мовчки важуче груддя докорів і не могли, не сміли сказати слова собі на виправдання. Вони, звичайно, назвали б безліч причин, обставин, сумнівів, але від цього не стало б легше ні їм, ні Долі, ні їхньому народові. Петля затягувалася все дужче й дужче, і не було вже сили її зірвати з шиї. Ще кілька літ — і по козаччині закряче чорний ворон...

Коли зайшли до хати й пробігла кругом чарка, Сковорода спитав Ничипора:

— Як Запорожжя, дядьку? Хоч там гуляє воля? Козак махнув рукою.

— Хіба вночі, з сіромою... Як посідлаємо розкішних панських коників та як гайнемо чи до татар, чи то до шляхти в гості!..

— А до своїх?

— Буває... — пригладив вуса Доля. — Як шаровари скинемо та як розпишемо те панське місце, що обростає салом, так де й візьметься розум і побратимська щедрість — віддасть усе!

Він засміявся.

— А часом кулю вбухає, — промовив згодом і покрутив ногою. — Он щоб не він, — кивнув у бік Кордета, — я вже давно в раю горілку пив би і заїдав варениками.

— Ет, що там я... — зніяковів Лаврентій. — Вас не знайшли 6 і так...

— То сам у лісі здох би, — сказав Ничипір і подав Кордету чарку. — Спасибі, брате, вік не забуду! Господи, як появлюсь на Січі — порозбігаються! Вони ж гадають, що я на тому світі...

Нараз умовк, похнюпився, зітхнув печально і заспівав:

Гей, колись була розкіш-воля,

А теперенька — недоленька,

А теперенька — недоленька;

Болить серце й головонька...

Повертались уже надвечір. Кордет був стихлий, знічений. Здавалося, він ждав з тривогою, що скаже новий учитель про гайдамаку з Січі. Хоч і земляк, а хтозна, які думки у нього...

— За Ничипора тобі велика дяка, — заспокоїв його Григорій. — Коли б усі...

Кордет не дав домовити.

— Я сам палив би й різав би! Прокляті здирці, зрадники! За шмат сукна гнилого царицю лижуть... Тьху! — Ударив люто веслом об тиху рожевувату воду і запитав: — Ти от скажи, скажи на милість божу, де наша гордість, гонор? Ми ж — козаки, безстрашні русичі, що не далися татарам, шляхті, туркам. А приїздить якийсь панок із Московщини, і вже хвостом виляємо, і біжимо, аж падаємо, щоб донести, на брата й покласти в гаман оті нещасні срібники. А як відхрещуємося від посполитих, немов вони не люди, немов у них немає серця, мислі й вони давно приречені на гній, з якого розквітне наше панство!

Григорій слухав і дивувався схожості його думок зі своїми. Він говорив, немов палав, іскрився. Отак горять старі дуби, розбиті блискавкою...

В монастирі на них чекав архімандрит, він же і ректор, Костянтин Бродський.

Напередодні занять в училищі Сковороду покликали до ректора. Костянтин був у клобуці й скуфії, забрезклий, сивий.

— Сідай, Григорію, — промовив байдуже, без будь-якого відтінку. Дочитав цупкий великий аркуш, узяв перо й поставив довгий витієватий підпис. Потому дістав із шухляди Сковородин рукопис лекцій і простягнув йому. — Я ознайомився... — сказав непевно. — Ну що ж, цікаво... Благословляю. З богом!

Сковорода підвівся.

— Зажди хвилину, — підніс суху старечу руку Бродський. — Скажи мені, Григорію, хто і за віщо наклав на тебе єпітимію?

— Ви помилились, отче, — одмовив чемно Сковорода. — Я й не грішив, здається...

— Тоді чому ж ти постиш, їси лиш раз на день і уникаєш товариства?

— Хіба це гріх? — спитав Григорій різко. — Доки одні надміру їстимуть, хтось мусить пеститись.

— А товариство? — не скоро буркнув Костянтин.

— Отче, хто хоче мислити, той мусить прагнути самотини. Ну а крім того, — примружив очі, — громада тутошня для мене надто пишна і благородна. Я з козаків, як кажуть, чорна кістка...

— Це од лукавого, — промовив жорстко Костянтин. — Ти благородний вченістю. Та й чин високий маєш.

— Звичайно, вчитель...

— Я не про це, — підвищив голос ректор. — її височество імператриця-матушка тобі присвоїла достойний чин придворного уставника 1.

— А я й забув... — протяг Григорій.

— Іди, — махнув рукою Костянтин. — Ні, зачекай! Візьми ось гроші, сходи в гостиний ряд і купи собі новий пристойний одяг. Каптан, камзол, штани суконні... А то на старця схожий.

— Мені й у цьому... — почав був Сковорода.

— Иди, иди, Григорію! Щоб завтра був як та нова копійка!

Григорій вийшов. Зчудований такою щедрістю і добротою, затис у жмені гроші й побрів у свій музеум. Дива, та й годі! Його зустріли в Харкові, немов у ріднім домі. Дали роботу, житло, що й повий одяг. Чому, за віщо? Чиєю ми лістю?..

— Ну, що хотів від тебе Бродський? — спитав Кордет, який ішов до ректора.

Сковорода розкрив долоню з грішми. Кордет присвиснув.

— Звелів купити собі каптан, камзол і все, що личить мати панові вчителю.

— З чим і вітаю, — зітхнув префект. — Я міг би тобі своє віддати, коли б ти був хоч трохи нижчий... Як натягнув оцю личину... — тицьнув рукою в рясу і знов зітхнув. — Гуляй здоров! Дивися добре, бо ошукають крамарі! — гукнув з порога і зник у темних сінях.

Занісши свою "Поетику", Григорій вийшов із монастиря. В кишені муляло важке холодне золото. Такої сили грошей він ще не мав ніколи, хоча прожив на світі мало не сорок років. Було незвично, ніяково. Здавалося, шось не так одяг або світив десь голим тілом, і всі зустрічні дивилися на нього з осудом. Кілька разів якісь селяни, що, певно, вперше були у Харкові, хотіли щось спитати, але роздумували і поспішали його минути. Навіть старий, сліпий кобзар, який сидів біля будинку писаря і щось співав давно охриплим голосом, ураз спинив на струнах худу, аж чорну руку.

Григорій дістав карбованця й поклав у шапку. Старий здригнувся, намацав швидко гроші й сховав за пазуху.

— Заспівайте якоїсь, діду.

Кобзар поправив свою стареньку музику, підтяг одну зі струн і проказав догідливо:

— Я зараз, зараз, папочку...

Сковорода скривився. Хотів сказати, що він не пан, а теж голяк, який не має, окрім сопілки й кількох книжок, нічого. Але не встиг. Кобзар прокашлявся й завів про те, як Лисавета дала козацтву волю, та ще й Кирила-гетьмана.

Григорій рушив далі. На серці в нього було до болю тоскно. Минав крамниці, ятки і намагався знов віднайти душевний мир та спокій, які утратив, як тільки вийшов од ректора.

ІЦе був у розпалі усЯенсЬкий літній ярмарок. Людей Снувало по місту разів у десять більше, ніж у звичайні, буденні дні.

Понаїздили з усіх-усюд і козаки, й міщани, і посполиті; купці, пани та підпанки зі Слобожанщини та й з городів російських, що починалися за Острогожськом і недалеким Бєлгородом.

У цьому шарварку і вавілонському стовпотворінні, мов у театрі, Григорій бачив людство. Усі тут ніби рівні, ніхто не б'є нікого і не примушує віддати даром плоди своєї праці. Торгують, никають по ярмарку, могоричують... Насправді ж всюди прірви. Он той панок, що роздивляється нову карету, розбагатів і хоче собі змінити виїзд. А той (як нагерголивсяі), напевно, їздив до столиці, дістав село в дарунок за вірну псячу службу й тепер шукає майстра, щоб збудував хороми. Купець згинається у три погибелі перед гусаром з вусами, а сам же може купити полк таких... Якийсь козак, що вже дійшов до ручки, тримає шаблю — свою останню зброю... Он посполитий, у постолах, без шапки, привів стару кобилу, що вже мало не падає. Панки, чиновники у

дорогих камзолах регочуть з нього, штрикають шкапу в ребра і вимагають, аби хазяїн сів на кобилу верхи і проскакав галопом. Бідак стоїть похнюпившись, і по щоці у нього, — засмаглій, вкритій пилом, — біжить гірке, пекуче горе...

Григорій кинувся у щільний гурт насмішників, купив у дядька шкапу і, залишивши йому покупку, зник у юрбі. Його гукали — всує...

Відчув полегкість. І враз збагнув, що він не може придбати папський одяг! Не через те, що вже не стане грошей, а по своїй натурі, по тій великій спільності між ним та бідним людом, яка дає йому безмежну силу й віру у кращі дні прийдешні. Воістину, пізнай себе — і ти пізнаєш щастя!

Легкий, усміхнений, зайшов Григорій до крамниці, купив штани, широкі, сині, на очкурі, козацькі добрі чоботи, сорочку, пояс, шапку й звичайну сіру свиту.

Крамар очиська витріщив, коли побачив, що пан учитель скидає свій каптан німецький та одягає просту селянську свиту.

Залишивши старе вбрання в крамниці, Григорій вийшов на велелюдну приярмаркову вулицю й подався у бік Колегіуму. Аж помолодшав ніби! На років десять, двадцять. Ступав широко, легко. У голові була ранкова ясність, а на душі — весняна повінь радості... Ото Кордет здивується! А ректор?.. Буде лаяти. А може, й вижене. Не первина... Не в чині щастя і не в посаді, якої ти доскочив, а в нас самих! Єпіскоп, певно, викличе й почне читати проповідь про те, як треба жити, щоб не гнівити бога й не дратувати його рабів улюблених, що на землі раюють... Все суєта суєт! Найгірша мука — совість. Якщо сумління чисте 1 в серці мир та спокій — нехай Юпітер гнівається!

Проте у двір Колегіуму заходив трохи боязко: страх не любив завдавати людям прикрощів...

Та не тоді біда приходить, коли на неї ждуть. Вона з'являється, немов гроза у червні, раптово, нагло.

Вже навесні, як зацвіли садки і почались канікули, Гервасій переказав Григорієві, щоб він прибув у Бєлгород. Сковорода не став чекати оказії, а того ж дня, поклавши свої пожитки в торбу, помандрував на північ.

Був теплий, тихий день. Дорога бігла лісом, то вниз, то вгору, а в улоговині, у серпанковім мареві, неначе шабля, зблискувала спокійна річка Харків. Співали жайворонки. Вони були невидимі, й тому здавалося, що то бринить прозоре синє небо. З високих сугорбів, залитих цвітом, травами, перед очима на всі чотири боки розкинулися барвисті плахти полів, гаїв, ставків та луків. Майже під кожним пагорбом струмком збігала в річку, у яр чи в балку жива вода. Цілюща, свіжа, сонячна...

Осиливши верст двадцять п'ять, Сковорода спинився біля кринички в березі. Поклав на землю торбу і зняв бриля, якого подарував Ничипір Доля, коли рушав на Запорожжя. З яких криниць він нині п'є? Чи то дійшов до Січі? Правда, тепер і там, як кажуть, нема сіромі волі...

Набрав води у пригорщ, хлюпнув собі в обличчя. Ух, благодать! Струмок побіг за пазуху. Григорій зняв сорочку й омив дорожню куряву з грудей та шиї. Тоді напився донесхочу, одягся й ліг на моріжок у затінку. Крізь молоде вербове листя сліпило очі сонце, мов загравало, бавилося. Не дочекавшись вечора, у гущині над річкою змагалися два солов'ї. То тут, то там лічила комусь літа зозуля; і бив у бубон одуд, і туркотіла горлиця...

Заплющив очі. Господи, якого ще потрібно людям раю! Так ні ж, колотяться, кують кайдани ближньому. Свободожери, нелюди! Неначе яструби, шугають знай у небі і видивляються свою криваву здобич.

Он ты, птичко жолтобоко, Не клади гнізда высоко...

Народжуються слова нової пісні. А з солов'їних колінрулад чи, може, з співу вивільги, мов Афродіта з морської піни, виходить музика, мотив, мелодія. Вона проста, немудра і нерозривно сродна цим небесам, гаям, криничці, птаству; і цьому дню, і цвіту, й струмку, як скло прозорому, й тому густому явору геп па горі, якому ламає руки вітер...

Не помітив, як до кринички на візку під'їхав огрядний літній піп.

— Тпру, окаянний! — злостився батюшка і, перекинувши хреста на спину, схопив коня за храпи. — Стій, стій, люципере!

Кінь одступав, задерши голову, а потім знову рвався до води.

Нарешті піп не витримав, гукнув Григорієві:

— Агей, лайдаче, ходи сюди! Подерж коня, а я нап'юся.

— А може, краще я вас подержу — нехай нап'ється кінь? — підводячись, спитав Григорій.

— Роби, що кажуть, йолопе, — сердито буркнув піл і, передавши коня Григорієві, припав скоріше до джерела.

— Отче, як ви дізналися, що я лайдак і йолоп? — спитав Григорій весело.

Піп смачно крякнув, витер уста долонею й махнув рукою, аби пустив коня.

— Розумні, голубе, в твоєму віці уже не ходять пішки.

— Логічне, хоча і хибне судження... Піп аж ударився руками в боки.

— Ой леле, і що він тямить у логіці! Ти що, поспав, набравшись, біля Училищного монастиря?

— Авжеж, — промовив Сковорода. — Ще мудрий Пліній сказав, що omne perire tempus, quod studiis non impertias, сіреч: загублений той час, який ти не використав на навчання.

— Сковорода?!

— Еге.

— Прошу прощення, — зніяковів, заметушився піп. — Я вас прийняв за волоцюгу-смерда, який не хоче ходити За панським плугом...

— І я не хочу, — сказав Григорій.

— Ви орете, пане учителю, новину та перелоги душ і засіваєте зерном науки. Про вас уже слава йде! Тепер зніяковів Григорій.

— Ви з Харкова? — спитав, аби змінити тему.

— Базарював. А це додому їду, в Старицю. А ви ж куди?

— У Белгород.

— Господи, нам по дорозі! Я підвезу вас. А як припізнимося, то й заночуете у мене в хаті! Моя стара зрадіє. Небіж мій вчиться у вашому Колегіумі. Такий тямущий хлопець. Ви, певно, знаете — Михайло Ковалинський. Закінчив клас інфими...

— На жаль, не знаю, — розвів руками Сковорода. — Я викладав поетику.

— Дуже вас прошу, — схрестив на грудях м'ясисті руки піп, — познайомтеся з моїм небожем і не оставте його, як кажуть, добрим словом. Хлопчина славний, ей-ей!

— Зроблю, — пообіцяв Григорій і взяв у руки торбу.

— То що, поїхали? — спитав священик.

— Поїхали! — стрибнув на віз Григорій. Як не спішили, а припізнилися, і ночував Григорій в отця Петра у Стариці.

На другий день, подякувавши за хліб та сіль і пообіцявши невдовзі ще навідатися, Сковорода пішов до Бєлгорода, що був тут зовсім недалеко.

Отець Гервасій прийняв Григорія в архімандритських келіях. Зрадів, як братові, стис у міцних обіймах. Він ще погладшав, ще закруглився. Весь аж лиснів, як восени бичок.

— Чув, чув, Григорію, — очима пестив гостя, — як покорив ти Харків. Ну молодець! Не осоромив мене старого.

— Та я... Та що там... — знітився Сковорода. Але Гервасій узяв його за плечі і всадовив на дзиґлику навпроти себе.

— Який худий ти, Грицьку! Та не журись, у нас поправишся...

— Я й не журюся, — спромігся вставити Сковорода. — Була б душа здорова.

— Якщо душа — вино, то тіло — міх, — підніс Гервасій палець і засміявся. — Ну, як жилося?

— Добре.

— Не кривдили?

— Ні.

— Було з грошима скрутно?

— Та ні...

Архімандрит скривився — щось не подобалося йому в розмові, але що саме, Сковорода не міг збагнути.

— Таки дивак ти, Грицьку, — всміхнувся Гервасій лагідно. — Невже тобі не хочеться добитись щастя, почестей?

— А я щасливий, отче, — промовив палко Сковорода. — Робота, учні, книги — на трьох нещасних стало б!

Архімандрит помовчав, чи то вагаючись, чи щось обдумуючи. І враз спитав:

— Скажи мені, Григорію, чому ти й досі не у ченцях?

— Бо не достойний...

— Ну а хотів би? — підбадьорився отець Гервасій.

— Не знаю, далебі... У моєму віці йти у послушники...

— Ми постримжемо тебе одразу. Я говорив про це з єпіскопом.

Архімандрит підвівся. Григорій теж.

— Я не готовий, грішний, — сказав рішуче.

— Григорію, — отець Гервасій узяв його під руку. — Усі ми грішні. А ти давно живеш як справжній схимник.

— Це так зненацька. Я мушу все обдумати...

— Дивак! Та що ж тут думати? Сам Іосаф звелів мені прийняти тебе в чернечий стан. За рік чи два будеш префектом, ректором.

— Спасибі. Що ви!

— Ти найму дріший — тобі й начальствувати! Григорій витер піт.

Отямившись від похвали, яка його пригнічувала, промовив гаряче:

— Ні, я не можу. Дякую за честь, за дружбу, але чернецтво не до душі мені. Принаймні зараз. Коли ж відчую, що я готовий, прийду скажу і преклоню коліна. Тоді клобук возложите і одягнете скуфію... Тепер же — ні.

— Дитина еси, Григорію. Не розумієш простих речей. Єпіскоп тобі дарує честь, достаток, шану. Ти уявляєш — ректором?

— Хіба клобук добавить мудрості? Суть — голова...

— Без голови тепер прожити легше, аніж без скуфії та клобука,— сердито мовив архімандрит.

— Тому, хто пнеться вгору,—зауважив Сковорода.— А в мене, отче, лише одна турбота — коли б не вмерти мені без розуму.

Архімандрит нахмурився.

— Ходімо до Іосафа! — промовив згодом і перший рушив із келії.

Сковорода поплівся слідом. Зияй наперед, що з цього дива не буде пива. Напосядуться на нього вдвох і заганятимуть, немов стрільці ' старого вовка в яр, у монастирські мури. Одвикли можні терпіти поруч волю. Вона їм муляє, як порошина в оці. її страхаються, бо там, де воля, — думка, бажання правди, гідність. Рабами легше правити. Ума не треба, досить і канчука та шаблі.

— Зажди — сказав Гервасій, коли зайшли в якусь світлицю. На стінах тут висіло безліч старих портретів. То все були єпіскопи, благообразні старці у дорогих, розкішних ризах. Всі на один копил, немов брати-близнята...

— Заходь! — гукнув отець Гервасій, визирнувши з бічних дверей.

Єпіскоп приязно благословив Григорія. Він постарів, волосся з сивого стало якимсь жовтавим, запали очі, щоки.

— Мені сказав отець Гервасій,— почав він тихо, хрипло,— що ти не хочеш узяти сан чернечий... Це правда?

— Правда.

— Чому?

— Боюся.

— Чого?

— Позбутися скарбу.

— Якого скарбу? — перезирнувся з архімандритом.

— Єдиного, що залишився, — волі.

— Без клобука ти швидше її позбудешся. Запише якийсь панок у сказку — і поминай як звали.

— Та я ж козак. Єпіскоп хмикнув.

— І маю чин уставника.

— Григорію, — заговорив епіскоп по-братськи щиро. — Ти придивись до мене — я вже старий і немічний, от-от господь покличе в свої чертоги... На кого я залишу паству, кому віддам єпархію? Хто на сторожі стане й зі словом божим, мов із мечем огненним, заступить шлях жадобі, кривді, чварам? Ось, може, він? — кивнув у бік Гервасія. — Він добрий, вірний пастир, але далеко не Ціперон, і не Кониський навіть!.. Кордет чи Бродський? А може, Крайський?

— Аби хлібець, а зуби знайдуться, — сказав Григорій.

— Звичайно, знайдуться, — всміхнувся криво Іосаф. — Але які, чиї?

— А добрий шмат, Григорію, — устряв Гервасій. — Такий трапляється раз у житті, та й то одному із сотні тисяч.

— Істинно! — прорік епіскоп. — Достаток матимеш, який тобі й не снився. А шана, влада, сила! Карети, коні, золото! — Єпіскоп аж помолодшав, налився знову силою. — Ти йдеш чи їдеш, а люд на тебе

дивиться, немов на бога, біжить слідом, цілує одяг, руки. Благословляєш братію і відчуваєш, як виростають у тебе крила ангельські і як стаєш ти біля престолу господа.

Сковорода підвівся і, ледве стримуючи обуренняЯ, мовив глухим од гніву голосом:

— Ви хочете, щоб я собою збільшив і так велику кількість фарисеїв?! їжте сито, пийте солодко, одягайтеся розкішно, мяко — і ченцюйте! Я не попутник вам. Ви проповідуєте любов до ближнього, насправді ж любите лише самих себе. Ви кричите про вільну совість, а нетерпимі не менш од східних деспотів і попираете во ім'я господа честь і життя інакомислячих. Щодня, щомиті твердите, що наша віра єдино вірна в світі, а боїтеся, щоб хтось не висловив хоча б півслова сумніву. І це суть праведники?!

— Григорію, отямся! — гукнув Гервасій злякано. — Мовчи, нещасний!

— А хто ж вам скаже правду, хто зніме полуду з очей неситих ваших? Понаїдали черева, поодягалися в єдваби, сукна, золото й благословляете насильство, муки, рабство! _— Григорію, побійся бога! — знову заволав Гервасій. Піднісши руку і дивлячись спідлоба на Григорія, єпископ мовив жорстко:

— От ти прийми чернецтво, стань на чолі єпархії і покажи, як треба жити пастирям, очисть од скверни істину...

— І Геркулес не зміг би очистити ваші авгієві стайні!

— Свят, свят, — прошепотів Гервасій.

Єпископ сидів, стиснувши зуби, і розглядав євангеліє, закуте в срібло й золото.

— Чого ж ти прагнеш? — спитав нарешті.

— Життя, спорідненого душі, природі, — озвався жваво Сковорода: йому здалося, що Іосаф з ним згоден. Суть не в клобуці й сані, а в безкорисливості, в служінні правді, людям, у пізнанні себе самого і боротьбі з такими пристрастями, як самолюбство, жадібність, надмірна гордість пиха. Пізнай себе — це заповідь, альфа й омега наша, коли не хочемо зііти в ніщо і стати справжнім бидлом!..

Скривившись страдницьки, єпископ звів на нього сірі холодні очі.

— Зависокосився ти, чоловіче добрий, — промовив стримано. — Твої думки та речі на грані єресі... — Спинив рукою Сковороду, який хотів щось заперечити. — Звичайно, у них е частка істини, малої правди... Проте велика правда, в ім'я якої ми живемо і боремося, ногами топче менші, приносить їх у жертву... І тих людей, які за них чіпляються... — додав із притиском.

— Це фарисейство! — не стримався Сковорода. — Якщо вбиває мати своїх дітей, вона уже не мати, а дітовбивця, трупище!

Іосаф заплющив очі, мов захищаючись, і проказав, коли Григорій стих:

— У нас в Колегіумі, як і належить, всі вчителі — ченці або священики, і ми не можемо, не маєм права порушувати цей стародавній звичай...

— "Не живучи в моєму домі, твори гординю"? — спитав Григорій, згадавши, як проганяв його єпископ у Переяславі.

— Не поспішай. Подумай. Попереду ще ціле літо... — відповів на те єпископ і знов заплющив очі. — Тепер іди, спочинь з дороги. Отець Гервасій приготував тобі затишну, світлу келію...

Гервасій встав і мовчки рушив до дверей.

На самоті Григорія думки обсіли роєм. І ні розкішна келія, в якій не гріх спинитись і архієреєві, ні милі серцю книги, підібрані самим Гервасієм, були не в силі розвіяти тужливий щем у грудях. Там, у єпископа, було все просто, ясно, а тут, із самим собою, прозору, чисту воду його неЗрушних переконань і суджень вкривала ряска сумнівів. Хто ти такий, щоб говорити з єпископом як рівний з рівним? Знайшли, пригріли, дали відчути радість од повноти життя, од спілкування з юністю, а ти віддячив прикрощами, тяжким непослухом. Ти, як той вовк, якого скільки не годуй... Зухвалець! Homo novus, що осягнув життя й шукає в ньому істини. Бери готові догми й, прикривши ними сором, живи собі на втіху, — так ні, гребеться, прагне, мудрствує! Уже срібло на скронях, а ти терзаєш душу жаданням правди, волі...

Ніч не проспав — промарив. Прокинувся ще до схід сонця і вийшов босий з келії. Легкий вітрець приємно пестив груди... В саду за церквою вітало птаство погожу днину. Чи не найдужче старалась вивільга, здавалось вона когось манила, кликала і вся зихтіла піснею, бажанням ранку, сонця.

Відганяючи думки про власну долю, які всю ніч йому Завзято муляли і не давали спати, Сковорода побрів у сад. Власне, це був садочок, що ледве втисся поміж палацом єпископа та кафедральним храмом. Місто росло за стінами, проте й тут, у фортеці, з'являлися нові будинки, служби і виживали сади й городи у передмістя, в поле.

Через подвійну південно-східну браму Григорій вийшов із замка. Й одразу стрівся з сонцем. Воно спливало з безмежжя лугу й лісу, жбурнувши в небо промені. На пагорбі роса мінилась, сяяла; внизу ж, у видолинках, вона лежала розкішна, тьмяно-сиза і ще дрімала, укрившись ковдрою туману-марева...

Тут вільно й легко дихалося. За що розслаблене, думками збите тіло знов наливалося хмільною чудо-силою, промінням, цвітом, щебетом.... Григорієві нараз здалося, що то хтось інший недавно вийшов з міста, а він стоїть тут вічно, як ця земля, як дуб отой, що розіслав на подушках туманів свою розлогу крону. Це відчуття було таке могутнє, що він не смів ступити кроку або хоча 6 поворухнути ногою, щоб не порвати кореня. Лише як вигнали на пасолисько черёду, зійшов з дороги й побрів уздовж стіни до річки.

Думки, думки... Рік продзвенів — мов пісня! Як хвилювався, коли ішов до класу, і як радів, побачивши в очах у хлопців німе захоплення його словами, його простим і дружнім ставленням до всіх без винятку... А вечори над книгами! Палає рівно свічка, в кутках м'які, ласкаві сутінки... За стіл сідають високочолі елліни, величні, горді римляни, французи, німці — всі мудреці, філософи й ведуть розмови-бесіди. І скільки мудрості він почерпнув із тих вечірніх бесід, як збагатив свій розум, душу!.. Або на річці в травні, коли співці-студенти, лишивши гімни й псалми, як заведуть:

Гей, та то ж не грім в степу гуркотає,

А то Сірко, кошовий отаман,

До громади своєї з Січі гукає...

Шкода до сліз і книг, і учнів, і тих годин, які вдвох із Кордетом принесли в жертву роздумам, шуканню істини і петри-каменю, який би став тією твердю, що не дала б Загинути народу й краю рідному...

Може, і справді він показав би людям, яким повинен бути служитель культу, віруючий, коли 6 прийняв чернецтво, а з ним Колегіум або єпархію... Подав би приклад добропорядності, смирення, мужності у боротьбі за ближнього...

Ні, ні! Це страх, це відступ, самообман, мета якого виправдати бажання здатися на волю сильного, щоб зберегти мізерний клаптик затишку!..

А що, як замість тебе той сан обійме людина підла, покруч із душею звіра? Чи не впадуть на тебе його гріхи, його діла мерзенні? Міг заступити йому дорогу й не заступив...

Він не один, їх легіон! Ти серед них загубишся, неначе крапля в морі, й небавом станеш таким же самим або загинеш мучеником. Це ж лицеміри, які живуть брехнею. Велику віру гноблених перетворили на щит своєї жадібності і марнославства, на бич народу й волі...

Спинився на білій кручі. Туман розтанув, і світ засяяв усмішкою. Внизу ріка несла у степ блакитно-білі води, буяли луки, пагорби — усе зігріте сонцем, помите теплим дощиком, який трудився учора весь вечірГригорієві нараз здалося, що поруч із ним, а мо', й у ньому шумить той дужий явір, який стоїть над річкою біля криниці, де позавчора він гамував дорожню спрагу. Подув Зі сходу вітер, рвонув сорочку з тіла... И спливла мелодія, що народилася біля струмка під вербами.

Буйны вітри повівают, Руки явору ламают!..

Згадавши, як потерпав отець Гервасій вчора, сміявся довго, смачно.

Ліг на траві на кручі, вдивлявся у чисте весняне небо, вдихав п'янке повітря і насолоджувався теплом, красою, спокоєм. Десь недалеко грав на рожку пастух. Кричали гуси. Іржали внизу на лузі коні...

Поміняти все це на монастирську келію? Продати сине небо за стелю палацу? Віддати чисту совість, а натомість узяти гріхи всього попівства, брехню, облуду? Дзуськи! Хоч би й сказився преосвященний та іже з ним!..

Нехай у тіх мозок рвется,

Кто высоко вгору дметься...

Сів, обхопив коліна і слухав, слухав, як у голові, у серці народжуються слова нової пісні про жовтобоку пташку, що не ганяється за суєтою й славою, а прагне жити тихо, не кривдячи нікого в світі й не даючи себе в обиду. Щастя не має місця, країни, сану, дому — воно в душі, у нас самих, завжди і всюди з нами!

Повернувшись у двір єпископа, Сковорода зібрав свої пожитки й пішов сказати отцю Гервасію, що остаточно вирішив.

Архімандрит не зміг його прийняти. Чи не схотів. Лише опівдні, коли Гервасій вийшов до прохачів, які на нього ждали в передпокої, Григорій схилив смиренно голову і мовив твердо:

— Отче, благословіть на путь.

Дивлячись кудись убік, Гервасій мовчки перехрестив ослушника і повернувся до нього спиною.

Григорій вийшов із архімандритських келій, одяг бриля. Куди ж тепер? У Переяслав знову? А може, в Харків? Кордет влаштує до когось учителем... Ні, ні... По горло ситий світом — блудницею без сорома і совісті!.. Хіба у Старицю? Отець Петро запрошував... Це недалеко, та й гарно там — ліси, левади, води. І тиша, спокій... Поставити собі курінь, біля струмка, в діброві, й, немов Горацій, служити музам, мислити і милуватися красою вічною природи... Та це ж чудово!

Закинувши на плечі торбу, Григорій рушив з міста. Йшов шпарко, весело. Хоч на душі було тривожно. Нове життя! Наука! Воля!

Й відлюддя...

Самотній має бути царем чи звіром, як висловився один ІЗ мудрих римлян...

Хто ж ти, Григорію Сковорода?

СІТЬ ШОСТА

Самотина — благословенний час філософії. У суєті думки — як ті метелики: народжуються, бринять барвистими легкими крильцями й зникають, гинуть. Людина ж мусить мислити і пізнавати світ. Бо чим же вона тоді різнитиметься від звіра, птаха, ба навіть дерева? Cogito, ergo sum. Смерть настає тоді, як перестанеш мислити і перетворишся на безсловесну, німу істоту, з якої кожен може зідрати шкуру собі на чоботи.

Самотина... Але для щастя її також не досить. Людину ваблять люди. Громада, як той магніт, притягує, дає роботу рукам і мозку, ділиться своїм суспільним досвідом, вбирає твій. Ми, наче бджоли, збираємо нектар думок по всіх-усюдах і зносимо у спільний вулик людського розуму...

П'ятнадцять місяців прожив Григорій у тихій, милій Стариці. А на шістнадцятий, як дітвора пішла до школи, а птаство рушило в далекий ірій, узяв на плечі торбу й подався в Харків.

Спудеї зустріли радісно. З Юрмилися довкола нього, засмаглі, жваві, приязні. Запитання сипалися, мов із мішка, і найчастіше — чи буде знову він жити з ними й навчати поетики. Григорій відповідав, сміявся і відчував, як на душі у нього поволі тане крига. Побачивши в юрбі чимало нових, йому не знаних лиць, спитав, згадавши просьбу отця Петра:

— А чи нема між вами, хлопці, Ковалинського, Михайла Ивановича?

— Є! Є! — гукнули дружно і, розступившись, виштовхнули вперед чорнявого стрункого хлопця років п'ятнадцяти. Він засоромився; на худорлявих його щоках заграв легкий рум'янець і затремтіли загнуті довгі вії. Високий лоб, густі широкі брови... І раптом погляд — глибокий, гострий! Григорієві на мить здалося, що перед ним стояло дзеркало і він у ньому побачив власні очі. Зчудований і навіть трохи зляканий, окинув зором юрбу спудеїв, які сміялися, про щось йому розказували, і запитав чужим, далеким голосом:

— Ти Ковалинський?

— Так...

— Отця Петра небіж?

— Еге...

Мов у тумані, Григорій бачив хлопця і ледве чув його скупі, короткі відповіді. Коли б сказав, що він також Григорій Сковорода, не здивувався б, не заперечив. Господи, невже ти зглянувся на козака-нетягу й послав йому замість сина — друга, чудову юну душу, якій віддати можна свою любов, свою набуту за сорок років мудрість?! Про це молився він у відлюдді в Стариці, коли находила на нього чорна туча. І бог почув! Думки летіли, мов козаки на конях. Він то всміхався, то супив брови, очей не зводячи з того місця, де тільки що стояв Михайло, а нині вже не було нікого.

Спудеї кудись поділися. Чи їх покликав до класів дзвін, чи хтось прогнав, чи, мо', самі розбіглися, побачивши, що їхній вчитель, оцей аскет і книжник, говорить із богом, не помічаючи своїх колишніх учнів...

— Григорію! — гукнув Кордет, виходячи з дверей Колегіуму. — Здорове був, братику! Яким це вітром?

Покірно дав себе обняти, а сам тим часом крізь стіни стежив, як Ковалинський схвильований вбігає в клас і, сівши за перший стіл, шукає книжку, бере папір, вмочає перо в чорнило...

— Та що з тобою, Грицьку? — смикнув Кордет за свитку. — Чи не захворів?

— Та...

— До нас назовсім чи тільки в гості?

— Хтозна...

Його тягло в Колегіум, туди, де був Михайло. Тягло нестримно, до болю в грудях. Обминувши отця префекта, він, мов сновида, рушив до дверей. Але за кілька кроків звернув праворуч і швидко вийшов із монастиря.

Отямився аж біля верб, на Лопані. Звершись спиною об чорнокорий старезний стовбур, дивився довго на помережану вербовим листям воду і слухав власну душу. В ній щось творилось дивне. Перекочувалися одна за одною щемливі хвилі радості, вдаряли в груди, в голову і наливали тіло завзяттям, міццю, силою. З ним ще не було такого. Хіба тоді, як покохав Мар'яну... Ні, то щось зовсім інше. То молоде буяння, снага до щастя, поступу. А це — жага продовження, бажання встояти у герці з часом, з самою смертю, яка одним ударом руйнує все, що ми так тяжко і довго зводимо. Всі прагнуть вічності. Одні ділами, подвигами, другі дітьми й онуками, а треті... Ні, він не марить вічністю. Не для земної пам'яті й не для блаженства райського уникає багатства, почестей і намагається пізнати власну сутність, людей, природу, світ. Інакше він не може. Ходити в шатах, коли десятки, тисячі твоїх братів по племені радіють сірій свиті? Купатися у сонці слави, коли народ твій Зв'язаний, прибитий страхом, знівечений?!

Сів у найближчий човен, до половини витягнений на болотистий берег. Заплющив очі й побачив знову свого нового друга. Уже був певен, що цей юнак віднині стане його найкращим другом і побратимом.

Вода ласкаво хлюпалася і жебоніла поміж човнами. Скидалась риба. На тому березі, біля млина, хлоп'ята пасли череду. Горіло вогнище...

Він для Михайла буде проводирем і світочем. Обробить, мов плугатар родючу ниву, його весняну душу, засіє зерном мудрості. Добропорядних, достойних, вільних духом стає дедалі менше й менше. Одні, пригнічуючи, завдаючи в неволю інших, втрачають людську подобу і перетворються на упирів, що живляться чужою кров'ю. А другі, яким наділи ярма, забиті, змучені і просолілі потом, в якійсь страшній метаморфозі стихають, гинуть або стають робочим бпддом, німим, покірним, до сліз беззахисним і безпорадним.

Хто ж порятує, Хто Їх навчить пізнати свою нерабську сутність, свою природу вільних, яким по силі перевертати гори, творити подвиги, що їм позаздрив би і Геркулес? Добропорядні, чесні, осяяні вогнем науки сини народу, воїни людського духу й істини!

Рвонувся бігти у монастир, але примусив себе спинитися. Не гарячкуй, Григорію, вгамуй шалене серце й чини, як личить мужеві, а не малій дитині. Хто ти еси? Вандрований, бездомний вчитель. Як ти приступишся до свого друга, як завоюєш його любов, довір'я?

Терзав себе думками, сумнівами і все ж ішов на гору, в місто. Не знав, що станеться з ним за годину, завтра, проте був певен, що у прийдешньому його життя набуде нового смислу й значення. Ніщо не вічне в світі, лише стремління й помисли, якщо вони ввійдуть у плоть та кров народу і стануть прапором, який вручають синам, онукам, правнукам.

Біля музеуму його спинив Кордет. Звіваний, розчервонілий, збуджений.

— І де ти бродиш? Я обганяв мало не всеньке місто — немов у воду канув!

— Я таки був біля води, на Лопані, — всміхнувся Сковорода. — Ти заскучав за мною?

— Як кіт за прутом... — пробурмотів Кордет і мовив весело: — Тебе гукає ректор!

— А то навіщо?

— Треба. Іди, він скаже... Господи, я вже злякався — думав, що ти чкурнув із Харкова!.. Та йди вже, йди! — штовхнув у бік Григорія і підморгнув: — Ще наговоримося...

Цього разу Костянтин його зустрів привітніше. Благословивши, почав розпитувати, над чим трудився у тихій Стариці, що привело його до Харкова, і врешті-решт поставив питання руба: чи не набридло йому життя пустельника.

— Не знаю, отче, — признався Щиро Сковорода. — Сам не Збагну...

Ректор помовчав трохи і, звівши журливі сірі очі, нараз промовив:

— Григорію, а мо', вертайся у наш Колегіум.

Сковорода увесь напружився: знов про чернецтво йтиметься?..

— А Іосаф?

— Він згоден.

— Світським учителем?

— Яким захочеш.

— Викладачем поетики?

— Сам вибирай, — всміхнувся ректор лагідно. — Від інфими до філософії!

— А синтаксиму можна? — спитав Григорій, радіючи, що зможе вчити свого нового друга.

— Будь ласка, — підвівся ректор і похопився: — Правда, у нас немає кому навчати грецької...

— Я згоден, отче, і те, і те! — Він так зрадів можливості щоденно бачитися з Михайлом, що ладен був узяти на себе всі науки.

— Ну що ж, — із полегкістю промовив Костянтин. — Хай буде так. Гряди займай свою колишню келію. Вона ще й досі вільна.

— Іду. Спасибі, отче... — прошепотів Григорій, розчулений такою добрістю, і швидко вийшов із кабінету ректора.

Хто знає, що наговорили про нього хлопцеві, але Михайло став уникати свого нового, незрозуміле мудрого й палкого вчителя. Григорій бачив це, уболівав душею й терпляче ждав нагоди, щоб побесідувати одверто, щиро, без недомовок, як і годиться двом побратимам, двом козакам.

Уже напровесні, коли над Харковом світило ясно сонце, а по вузьких, покритих снігом вулицях текли грайливі щебетуни струмки, вони зустрілися у монастирській брамі. Ковалинський хотів шмигнути мимо, але Григорій схопив його за лікоть і зупинив.

— Мені здається, що ти на мене гніваєшся. Це правда?

— Ні.

— Тоді чому ж ти мене цураєшся?

— Я не цураюся... — промовив хлопець тихо і навіть спробував дивитись в очі вчителеві. Але не зміг, одвів квапливо погляд і почервонів.

Григорієві стало жаль хлопчини. Він ладен був не домагатися від нього правди, але не міг лишити юну душу в руках невігласів. Удавши, що не помітив його збентеження, обняв за плечі і запропонував:

— Ходімо в луг, Михаиле, та наламаємо вербових котиків.

Юнак згодився мовчки. Й вони пішли. Під чобітьми розсовувався набряклий, мокрий сніг, сліпило сонце — із струмків, із вікон, з неба. Повітря було хмільне, ласкаве, пропахле талим снігом, корою, соком кленів...

— Ти любиш весну? — спитав небавом Сковорода.

— Коли вже тепло й зелено.

— А я й таку. Благословенна пора оновлення, коли життя, що причаїлося в бруньках, у зернах, у коренях, пробуджується, збирає сили,

волю, щоб із торішнього сміття і праху рвонути вгору молодістю, веселим зелом. Господи, що може бути радісніше!

Він зупинився, зліпив велику сніжку й пожбурив нею у монастирський мур. Щасливо мружачись, нагнувся знов за снігом і закричав:

— Гей, начувайся, хлопче!

Михайло вмить пригнувся, і сніжка врізалася, немов ядро, в калюжу.

— Он люди дивляться... — сказав Михайло з докором.

— То й що?

— Не личить нам, статечним людям...

— Бредня. Не личить зло робити. А веселитися, радіти дружбі, сонцю...

— Ми ж не маленькі діти.

Перескочивши швидкий ручай, що біг Бурсацьким узвозом, пішов униз, до брами. Було до болю прикро, що в голові в Михайла сиділа міцно якась химерна попівсько-панська філософія і що її ніяк не вибити, не розтопити криги, яка уже півроку стоїть між ними і губить ніжні пагони ще молодої приязні. Проте у цьому була й своя приємність — змагання, пря. Він усе життя боровся — з бідою, голодом, насиллям, дурістю, брехнею й іншими страшними гарпіями, що не дають людині жити в щасті. Або — з самим собою, Зі своєю плоттю, що завдала йому чимало клопоту, не підкоряючись велінням серця, розуму. Без боротьби нема життя, немає поступу. Все непорушне, стале, навіки кимось визначене є мертве.

— Ти не правий, Михаиле, — сказав Григорій, коли вже вийшли з міста. — Не слід соромитися своєї радості, свого земного щастя.

Юнак оглянувся, розвів руками і мовив з усміхом:

— Я щось не бачу побіля нас щасливого.

— А я? А ти?

Михайло пирхнув.

— Щасливий наш полковник, пан Куликівський! — промовив згодом. — А ми забуті богом, а може, й прокляті.

— Куликівський тобі признався?

— Я знаю й так. Коли 6 мені його пернач, його маєтки, села і більше тисячі навіки підданих, я був би теж щасливий!

— Дурний ти, хлопче, — сказав Григорій різко. — Хіба ж у цьому щастя?

— У дорогому одязі, у ситій їжі, питві та у всіляких втіхах! — не вгавав Михайло.

— А хто щасливіший, — спитав Григорій, — скажімо, дука, який вночі не спить, бо дуже муляють йому грунти сусідські, а чи голяк, що повечеряв останнім куснем хліба й хропе на всеньку хату?

Юнак замислився.

— Напевне, дука...

— Кравець, що любить і вміє гарно шити, чи генерал, який удень воює, а на спочинку ввечері виймає з скриньки флейту й стає музикою, яким він марив змалечку, але яким йому повік не бути?

— Хто знав...

— Або Платон, Сократ, Тіт, Марк Аврелій? Хіба щасливими робили їх маєтки?

— Вони усі нещасні, — рішуче мовив хлопець.

— А то ж чому?

— Бо жоден з них не мав Христа у серці і не молився богові...

— Зате вони молились істині! — гукнув Григорій гаряче. — А бог — це істина.

— По-вашому, вони святі достойники?

— Ти угадав. Мужі, з яких нам треба брати приклад!

— Почув би це отець Порфирій... — сказав Михайло з притиском.

— Отець Порфирій темний.

— Наш протопоп, Порфирій Крайський? — жахнувся хлопець.

— Як глуїіа ніч. Він розминувся з розумом, а душу бог йому забув укласти.

— Він же священик, а на священиках благословення боже! — почервонів Михайло.

— Благословення боже на всіх суспільних станах, або точніше, всі перед богом рівні, усі достойні щастя, й лише на тих прокляття, хто, не пізнавши себе і не довірившись своїй природі, взяли собі їм не властиву роль, погналися за блиском слави, почестей, за тим оманливим тремтливим маревом, яке приносить замість блаженства сльози.

— Ви щось чудне говорите... — промовив хлопець злякано. — На вашу думку, і цар, і пан, і підданець — усі одної кості... А досконалість, якою вищі стани...

— Досконалість людини в тому, наскільки здатна вона приносити добро і користь ближньому.

Михайло йшов, заклавши руки за бурячковий пояс, і крадькома позиркував на посвіжіле, збуджене обличчя вчителя.

— А чому ти не ходиш у грецький клас? — спитав Григорій мирно.

— Не дозволяє ректор. Сковорода спинився.

— Не дозволяє ректор?

— І дядько теж...

— Чому? Навіщо?

— Щоб не стрічався з вами...

— О люди!.. — звів руки горі Сковорода. — Гидотне плем'я скорпіонове!

Він повернув назад, до міста; попрямував рішуче, не перестрибуючи калюж, струмків.

Михайло ледве встигав за ним, хоча не йшов, а біг, як кажуть, підтюпцем.

— Ми ж не нарвали котиків! — гукнув, щоб зупинити вчителя.

Сковорода махнув рукою. Але невдовзі таки отямився, пождав Михайла й пішов спокійніше.

— От фарисеї... тупі, безумні голови... — скрушався він. В душі все клекотіло. Якби попався хтось із тих недолугих пастирів — поколошматив би, дарма що досі не зачепив нікого й пальцем...

— Он гляньте, гляньте! — прошепотів Михайло злякано і заховався мерщій за браму.

Розбризкуючи калюжі чоботами, по Бурсацькому узвозу чимчикував угору Порфирій Крайський! Він поспішав, аж падав.

У свій музеум Сковорода прийшов як чорна хмара. Куди й подівся той філософський спокій, той стоїцизм, з яким раніше він зустрічав і горе, й радість! Жбурнув на ліжко свиту, під грубку чоботи і заходив по хаті, як звір по клітці. Думки вихрилися, душа спливала кров'ю. Напевне, так страждає мати, коли дізнається, що хтось хоче забрати її дитину...

Обернувшись, нараз побачив біля дверей Кордета. Лаврентій читав, тримаючи великий синій аркуш, і посміхався.

— Послухай, Грицьку... — промовив, не відриваючи очей від аркуша. — Чи так дошкульно буде... Чудесен полковник сидящим на городі Харкові, А ще чудеснішим був би лежащим під Харковом.

— Їй-богу, добре, пане префекте, — похвалив Сковорода. — Зривай, зривай, Кордете, машкару з цієї найпрекраснішої і найогиднішої блудниці — світу!

— Та що з тобою, Грицьку? — злякався отець префект. — Ти простудився?!

— Ні.

— Лягай у ліжко, швидше!

— Я ліг би, друже, коли б у ньому сховатись можна було від скорпіонів...

— У тебе жар, Григорію... — прошепотів Кордет, схопив за плечі друга і посадив на ліжко. — Лягай, лягай... А я гукну шептуху...

Григорій ліг і посміхнувся:

— Гукни отця Порфирія.

— Він теж пристріт лікує?!

— Я пошепчу йому, аби не совав носа в чужі діла!

— А-а, ти сердитий... — розчаровано протяг Кордет.

— Я лютий, розпечений, як шмат заліза в горні! — схопився з ліжка Сковорода. — Ти знаєш, забороняють хлопцеві вивчати грецьку мову, вести зі мною бесіди! А преподобний Краиський, як той собака, ганяє слідом і винюхує. Тьху! Сміх і гріх...

Кордет мовчав. Присів на стільчик побіля столу і перечитував свої колючі вірші.

— А мо', залиш того хлопчину в спокої... — промовив тихо.

— Він мій товариш, друг! — гарячкував Григорій.

— Хіба між нами немає достойних бути твоїми друзями?

— Є, е. Наприклад, ти. Але нема такого. Він ніби син мені, неначе другий я!

— А люди кажуть, що це не дружба, а... старогрецький ерос, — сказав Кордет і зашарівся.

Григорія мовби кілком ударили. Вікно, і ліжко, й стіл, і гість пішли поволі обертом... Хапнув повітря ротом і засміявся:

— Воістину, кого господь скарати хоче, то відбирає розум!

Упав на ліжко й відчув, як груди, серце стискає страх за друга. Що буде з хлопцем, коли невігласи йому "розкриють очі"?!

Вставати, бігти, застерегти!.. Ні, ні. Так не годиться. Мовчати краще, не зустрічатися... А як же він? А як же я? Самотність, чорні думи... Дурні, набридлі диспути... Бенкети, плітки... Боже! Із високості, де лиш орли та олені, упасти в твань, де свині...

— А ось послухай, Грицьку, — заговорив Кордет, — яку я втяв сьогодні вранці епітафію:

Путнік, плюнь —тут Порфирій лежиті.,

Що в синод посилав доноси...

Григорій перевернувся ниць і застогнав. — Іди, Лаврентію, мені побути треба на самоті.

Два місяці Сковорода не розмовляв з Михайлом, не залишався віч-на-віч із ним. Затихли плітки, наговори. Лише недремне око отця Іларфирія не заспокоювалося.

Сумуючи, Григорій зблизився з десятилітнім бідним бурсаком Правицьким Яшею, відвідував, коли малий хворів, пошив йому своїм накладом чоботи...

Проте не міг змиритися, віддати друга темряві, юрбі попів. Писав листи Михайлові, аби засвоїв краще латинську й грецьку мови; через людей, на відстані, ревниво стежив, які книжки читає, з ким водиться, приятелює. І потерпав. Листи листами, а невгамовна молодість, принади світу, звичаї візьмуть своє... Й таки не витримав. Досвід завзятих перших християн, які збиралися таємно, ночами у катакомбах або у диких хащах, Григорій вирішив зустрітися з Михайлом десь за містом, та ще й увечері.

Хвилюючись, дістав папір, чорнило, присів до столу. Вмочив перо і написав латиною:

"Здрастуй, мій скарбе! Найдорогоцінніший Михаиле!

Напевне, я усі ці дні тобі здавався грубим і роздратованим. Але як не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з найбільших моїх відрад і втіх. Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б. А так... Бо що мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати — значить не жити, а бути мертвим, адже турбота — рух душі, а життя — це рух... Лише тепер я пізнав, що ти не з породи шулік, але від крові благородних орлів, які линуть до вищого і, зневажаючи кажанів із їхньою любов'ю до темноти, злітають до сонця.

Я так тебе полюбив, що, якби ти навіть став моїм ворогом, я не міг би ненавидіти тебе. Постійно перебуваєш ти перед очима душі моєї, і

про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, тебе я бачу лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я лишаюся на самоті, ти мій супутник і товариш, коли я на людях...

О, коли б можна було писати так само багато, як і мислити!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, моєю душею раптом оволодів жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я став жалкувати, що не запросив тебе у мій музей. Повір мені, душе моя, що і сьогодні я піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, коли б ти міг заглянути в моє серце!..

Після вечірньої молитви ти не йди додому, а прямуй нашою улюбленою мальовничою долиною, йдучи так повільно, щоб я міг тебе наздогнати.

Про цей лист нікого не повідомляй: ти ж знаєш, яка безмежно заздрісна й брехлива людська чернь.

Твій Григорій С.".

Перечитавши лист, згорнув учетверо, накапав воску і запечатав оленем. Гукнув малого Яшу, який сидів у книгозбірні, й послав його з листом у місто, до Ковалинського.

Вони зустрілися біля човнів під вербами. Коли Григорій спускався вниз до річки, Михайло вискочив з-за дуплуватого старого стовбура і заревів ведмедем. Сковорода навмисне зойкнув, закрив лице руками.

— Це я, це я! — гукнув юнак.

— Свят, свят, — перехрестився Сковорода. — А я подумав — вовк...

— Вовк не реве, а виє.

— Не розібрав зі страху.

— Ви налякались, правда? — насторожено спитав Михайло.

— Авжеж!

— Ні, ви жартуєте... А я боюся... Вовків, ведмедів, упирів, відьом, чортів, мерців...

Він озирнувся лячно — вже сутеніло.

— Бредня.

— Еге, бредня... — прошепотів юнак. — У нас на хуторі жила недавно відьма... Корів доїла і заплітала коням гриви...

— Усе це бабські вигадки.

— А дід Степан злигався з чортом й ніяк не міг умерти. Кричить, сердешний, у бога смерті просить, а в головах За його душу б'ються диявол й ангел...

— Коли б за кожну душу велись такі баталії, то ангелів було б на небі, як горобців у Харкові! — засміявся Сковорода.

— Його поклали на долівку, поворожили... — своєї вів Михайло. — Старий умер, але ще й досі блукає світом...

— І хто тобі так задурманив голову? — зупинився Сковорода. Вони брели між валом міста й річкою. — Людське життя схоже на вінок: початок і кінець — матерія, з землі прийшов і в землю повертаєшся...

Коли людина вмерла — їй не дано вставати, рухатися, як не дано ходити каменю, залізу, глині...

— А дух, душа? — спитав Михайло пошепки. Григорій не озивався довго. Ішов замислений, на самоті Зі своїми сумнівами, ваганням, роздумами. Душа... Душа... Що це таке? Свідомість... Дух... Чи, може, здатність мислити... Хто вклав її в людину? Бог чи сама матерія...

— Не знаю, друже, — сказав нарешті. — Для мене це ше таємниця, морок... Одне скажу: душа єдина з тілом. Коли вмирає тіло...

Дістав сопілку, з якою, вважай, ніколи не розлучався, звернув праворуч у нешироκий видолинок, уже за містом, і заграв божественної, недавно вивченої від кобзаря.

Невдовзі вони прийшли до кладовища. Михайло хотів був чкурнути вниз до річки, але, побачивши, що вчитель іде спокійно далі, побрів слідом.

Уже зійшов щербатий місяць, і від хрестів з хустками лягли на землю широкі довгі тіні — неначе мертві вилізли й порозлягалися погріти кості в холодних променях свого нічного сонця...

Сковорода переступав могили, немов кулі, й, не озирнувшись навіть, заговорив про музику.

— Душа — це, мабуть, музика. Ну що, здавалося б, у цій сопілці — шматочок дерева. А як заграєш — увесь неначе мієш, возносишся на крилах муз...

Перечекавши, поки Михайло, мов по гарячому, наздоганяв його, Григорій сів на стару могилу, зіперся спиною об почорнілий дубовий хрест і простягнув сопілку хлопцеві.

— Ану заграй, а я послухаю.

Михайло взяв, не дихаючи, встромив у рот...

— Не можу. Чогось немає духу... — промовив здавлено. — Захекався, йдучи на гору...

— Ходити треба більше. А то сидиш над книгами... У всьому, голубе, повинна бути міра, — без тіні жарту промовив Сковорода. — Сідай і слухай. Я народив недавно пісню...

Він умостився краще, прокашлявся і заспівав:

О міре! Мір безсовітньїй!

Надежда твоя в царях!

Мниш, что сей брег безнавітний? Вихрь развіет сей прах...

— Чудова пісня! — підвівся хлопець і на сопілці почав шукати її мелодію.

— Не так, не так, — не витримав Сковорода й забрав сопілку... Програв повільно, чітко.

— Неначе в церкві! — не заспокоювався Михайло. — Аж мурашки по спині бігають...

— Якщо ти хочеш одержати справжню насолоду, послухай здалеку, — устав Григорій. — Побудь отут, а я піду у той гайок.

Не встиг юнак щось мовити, як він, петляючи поміж могил, подався геть. Прислухався — ні, не біжить Михайло. Тримається! Раз подолає свої страхи й на все життя позбудеться цієї зайвої, важкої ноші...

У дубняку Сковорода оглянувся й, переконавшись, що з кладовища його не видно, заграв виразно й голосно, аби почув Михайло й упевнився, що вчитель поблизу. Невдовзі, граючи, став наближатися до кладовища: уболівав за хлопця. Той походжав поміж хрестів і поправляв хустки.

— Агов, Михаиле! — гукнув Григорій, на мить злякавшись, чи він не з'їхав із глузду.

— Я тут, — озвався хлопець тихо й пішов назустріч.

— Не страшно?

— Ні...

Він помарнів і зблід, але всміхався, радий, що не зганьбив себе перед лицем учителя.

— Як, пісня краща здалеку?

— Звичайно, краща! — промовив хлопець весело. — Правда, вона була б ще ліпша, коли б не ви, а я пішов до гаю... — засміявся. — Ох ви й хитрющі!

Сковорода обняв його за плечі і міцно стис.

— Ти молодець, Михаиле. Ну козарлюга просто! Хоч посилай на Січ.

— А вчора знову втекло аж троє з бурси, — сказав Михайло.

— На Запорожжя?

— До Петербурга, у голштинці.

— Сказились люди.

— Клич імператора! — проголосив Михайло. — Я мало сам.-.

— Крий боже! —скрикнув Сковорода. —Не смій про це і думати.

— Мундир, чини, походи!.. — мрійливо мовив хлопець.

— З людини вільної стати лялькою, якою граються нікчеми? — спитав суворо Сковорода. Юнак насупився.

— Але ж то цар... — промовив згодом. — Його величність... Наш імператор!

— Ти мислиш, хлопче, як свиняча голова, — сказав Григорій різко. — Який він "наш"! Ти обирав його на трон? Чи, може, ти йому вручав державу й скіпетр?

— Цар богом посланий...

— Для дурнів баєчка, яку царі самі ж і вигадали. Вони попростували повільно вниз, до Лопані. Вузька стежина в'юнилася поміж дубами, липами; тому Григорій ішов попереду й, не озираючись, зціляв Михайла від сліпоти. Худий, високий, пружний, він легко рухався, як по нерівній стежці, так і по всій історії від Авраама до Петра Третього, що після смерті Єлизавети уже півроку царствував і формував полки, які назвав голштинськими.

— Знайшли куди тікати, — скрушався Сковорода. — Ставати мечем, сокирою в руках катів народу...

— Ви щось страшне говорите, — прошепотів Михайло йому в потилицю.

— Що в світі робиться, те і говориться. Ти ж не сліпий, поглянь довкола — грабують, душать, продають! — Тим часом вийшли з гаю на рівнину й попрямували плече в плече. —Якось я взявся ганити одного сотника за те, що лупить три шкури з підданців. Так він (колишній лицао волі, борець за правду, рівність!) мені сказав казання! Тепер, мовляв, світ не такий, не той. Тепер, як бідний, то вже і дурень. Будь ти всередині який завгодно, хоч би й десятка шибениць вартий, — то не біда. Аби мав добру славу і числився серед людей почесних. Дерзай, не бійся! Не той в нас правий, хто є по суті правий, а той, хто вміє удавати із себе правого й ховати спритно кінці у воду. Ось теперішнього світу мода і рятівна премудрість! Коротко кажучи, лише щасливий той, хто не правий по совісті, але правий по папірцю...

— Та це ж брехня! — гукнув юнак обурено.

— Ні, правда. Істина. Скрізь лицемірство, обман, доноси, підлість. Світ нині — бенкет тих, що біснуються, торжище тих, що вагаються, і пекло тих, що мучаться...

Йшли довго мовчки. Вже місяць викотився високо в небо і тіні зменшилися. Згустилась тиша. Здавалося, за кілька сотень кроків було не місто, а чарівне казкове марево. Лише в леваді по той бік річки іржали тихо коні і цмокала в них під погами твань... Григорій аж зупинився. Увесь напружився і занімів.

Ой коню мій, коню,

Золотая грива!..

— А що ж робити? Що врятувати може народ, державу, віру? — схвильовано спитав Михайло.

— Республіка! — промовив твердо Сковорода.

— Республіка? — жахнувся хлопець.

— Так.

— Хіба ми елліни?

— Республіка для всіх людей е первородна форма держави, ладу. Найкраща форма!

— Тоді чому ж Афіни впали?

— Перевелись філософи, які живили, немов джерела, суспільний сад. А філософські мавпи, що, крім опанчі та бороди, нічим не схожі були на справжніх мудреців, напоучали молодь не поклонінню ясній Мінерві, а як пролізти до найзнатніших звань і збагатитися, прожити вік у розкоші. І через те в республіці пішло усе, як кажуть, шкереберть. Осли там стали мулами, а мули лошаками, вовк пастухом, ведмідь монахом... А це вже справжнє лихо! Правління перетворилося на мучительство, суд — на хабарництво, науки — на страшне знаряддя злоби. І все загинуло! Тим, хто зневажить мудрість, не допоможе навіть республіка.

— Афіни впали, то і нова... — почав Михайло.

Але Григорій не дав йому довести думку до кінця.

— Облиш Афіни в спокої! У нас були Псков і Новгород, була Гетьманщина і Залоризька Січ. Чим не республіки? Вони також загинули...

— Гетьманщина і Запорожжя живі-здорові.

Сковорода махнув рукою, помовчав трохи й заговорив

піднесено:

— Республіка, в якій хотів би жити і я, буде країною любові, дружби, праці! В пій не повинно бути ворогування й розбрату. Не буде в тій республіці ні старості, ні статі, ані якоїсь різності. Усе загальне, спільне! Законні — гуманні, мудрі, супротивні тим, що процвітають за тиранії... Велике братство, спілка співдружностей людей, об'єднаних за покликанням і за стремліннями, — ось що таке республіка, яка прийде на зміну царству темряви!..

— Коли ж це буде?

— Скоро. Чим більше гнути пружину, тим швидше й дужче вона розправиться. Нема нічого вічного... Й неволя кане в Лету.

— Сама?

— Ні, нашим гнівом!

— Я щось його не чую, — зітхнув Михайло. — Хіба що мовчки гніваються...

— Гніватися мовчки — по-рабському.

— А вголос лячно, схоплять.

— Ісуса теж схопили.

— І розп'яли...

— І він воскрес навіки в серцях знедолених. Мимо сторожі, яка стояла, куняючи, на всяк випадок біля воріт, пройшли до міста. Все спало: церкви, будинки, дерева, люди... І навіть місяць дрімав високо в небі, накрившись хмаркою. Десь обізвалося сонне калатало нічного сторожа, і знову — тиша.

— Немов у вусі... — прошепотів Михайло.

— Ось солов'ї злетяться...

— А хутко?

— Хутко. За тиждень будуть.

— От я і дома. Добраніч вам! А я всю ніч не спатиму...

— Не сплять — філософи, — сказав Григорій і простягнув Михайлові руку. — Бувай здоровий!

Той ухопив його долоню, стис міцно-міцно, а потім ураз нагнувся й поцілував.

— Ти що, Михайлику?! — сторопів Григорій від несподіванки.

Але юнак уже побіг до хати. Рипнули двічі двері, й запала знову тиша.

До сліз схвильований вертався у свій музеум Сковорода. Він найбагатший в світі! Він має друга, учня і послідовника. Яке це щастя, господи!

Коли настало літо і почались вакації, з Санкт-Петербурга примчав кур'єр з указом. Голштинець став неугодний богові, й господь послав

рабам престолу й віри нову величність, і знову жінку, імператрицю Катерину, за ліком другу. Що як чому — ніхто не відав, вшилися мовчки в соборну церкву й вислухали ту царську грамоту. А потім, кому за рангом личило, присягу склали (у цьому попі вдруге!) і розпіпілися, німі, як вівці.

Сковорода в юрбі зустрів Михайла й пішов із ним поряд.

— От і нема твого кумира, — сказав неголосно. — Бог щось наплутав, мабуть...

Михайло приклав до рота пальця й оглянувся. Він був принишклий, зляканий, неначе й справді переболів душею за те, що сталося там, на далекій півночі, в Санкт-Петербурзі.

— Ніщо не вічне... Навіть царі... — уголос думав Сковорода.

— Мовчіть, мовчіть! — прошепотів юнак, звернув убік і загубився в юрбі міщан.

Сковорода провів очима хлопця, зітхнув і рушив далі. Його стривожив Михайлів вибрик, та, звикнувши на все дивитись по-філософськи стримано, він заспокоївся й почав роздумувати над тим, що буде далі. Нові володарі руйнують завжди все, що створили їхні попередники... Отже, полки голштинські порозганяють. Церковні землі не заберуть, принаймні поки що. На Україні... Петро не встиг нічого пі сотворити, ні знищити — зруйнують те, чим поступилася Єлизавета. Граф Розумовський, ясновельможний гетьман...

— Григорію! — узяв за руку отець Кордет. Він уже причастився, бо очі сяяли п'яненьким блиском. — От пощастило, правда? Імператрицю маємо! І що б ми, бідні, без неї — діяли... У тебе в келії знайдеться кусень хліба? — Сковорода кивнув. — Ну от і добре! А в мене пляшечка. Таке ж бо свято, господи. Як не хильнути з радості!

Лизали сідниці царю-п'яниці,

Тепер лизатимемо імператриці...

І він пішов навприсядки. Благо, що вже були в монастирі й ніхто того не бачив.

Сковорода схопив його за плечі й упхнув у свій музеум. У келії Кордет дістав з кишені пляшку та полив'яну щербату чарку, налив і мовчки випив.

— Віват! — гукнув по тому і заспівав: — Многая лета, многая лета, многая ле-є-єта!.. Не козаки ми, Грицьку, а полохливі голодні миші. За крихту хліба перегризаємо самі собі горлянки. А де ж конкордія, де згода, єдність нації?! — Він випив другу чарку й наповнив знову. — Вп'емося, друже, з горя... чи то пак із радості!

В Цареграді на риночку

Та п'є Байда мед-горілочку!..

Відчинились двері, і на порозі виріс зніяковілий Яша.

— Тобі чого? — спитав Кордет сердито.

— Їх ректор кличуть... — промовив хлопець злякано й вказав рукою на Григорія.

— Тпрусь, тпрусь! — затупотів Кордет. Хлопчина зник.

— То я піду, — сказав Григорій.

— Зажди... Я геть забув! — спинив Кордет. Поставив пляшку й пробурмотів: — Я ж говорив тобі, дай спокій цьому Наркіссу '...

— Не розумію. Ти про Михайла?

— А про кого ж!

— Знову комусь завадила моя з ним дружба?

— Гірше. Твій Ковалииський став навертати в єресь благочестиве школярське стадо, і хтось доніс...

О сило божа! Забувши вмить і про Кордета, й про все на світі, окрім Михайла й біди, яка тому загрожувала, Сковорода пішов-побіг до ректора. Картав себе, що не втовкмачив хлопцеві, коли і з ким слід говорити про всі ті речі, що він йому повідав, і гарячкове шукав дороги або хоча б стежини, якою можна було б безпечно вибратися з цієї халепи. І не знаходив нічого путнього, окрім узяти усю вину на себе.

З Цим і ввійшов до Костянтина Бродського.

— Сідай, — вказав на крісло ректор.

Він був похмурий, сірий. Коли б не знав Григорій, чого покликали, подумав би, що світ стоїть перед своїм кінцем, і Костянтинові, який про це довідався, схотілося з ним попрощатися.

— Григорію... — почав неквапно ректор. — Ми всі шануємо твій гострий розум, твої глибокі знання з Історії, письменства, мов та філософії. Ти маєш кафедру (ба навіть дві!), капелу з учнів, книжки і келію. Чого ж тобі бракує ще? Чому ти борсаєшся? Чого шукаєш?

— Істини, — спокійно мовив Сковорода. Старий скривився, наче кислицю з'ївши.

— Істина — як та жар-птиця, її шукають, прагнуть, проте ніхто ніколи ще не спіймав...

— Прагнути — також немало.

— Чи й забагато...

— У кого нема бажань, мети, надії, той не живе.

— Бажання бувають теж смертельні...

— Знаю. Але, як кажуть у нас в Чорнухах: вовка боявшися, з грибами не бути.

— Гриби також не всі їстівні...

— Отруйні видно здалеку, їх бачить кожен.

— Та й добрий гриб не всякий шлунок витримає.

— У нас хороші шлунки.

— Проте, як кажуть, що можна мамі, того не можна лялі.

— Це щира правда, — кивнув Григорій і посміхнувся: — Але коли тій лялі сімнадцять років...

— Сімнадцять — це ще не сорок.

— Істинно. Чого Івась не вивчить, того Іван не знатиме.

— Буває, тому спокійніше, хто менше знає.

— Найспокійніше дурневі.

— Або покірному.

— Хто йде — скубне.

— Покірне телятко дві матки виссе.

— І — під обух.

— А може, годі? — підвівся ректор.

— Про мене, отче, — знизав плечима Сковорода.

— Мині донесено, що учень класу синтаксими Михайло Ковнлинський поширює думки, противні церкві, щоб не сказати більше, їх він не міг почути у нас в училищі...

— Не міг, — згодився Сковорода. — Казарма е казармою...

— То не твоя печаль! — промовив різко ректор.

— Печаль не гроші і не раби...

— Безумцю, що ти говориш!

— Мислити — це право всіх, навіть обов'язок.

— Ти вже домислився, — дістав хусточку і витер піт на лобі. — Не приведи господь, дійде до влади... Сибір, усім Сибір!

— За правду?

— Господи, а то ж за віщо! Правда — це найстрашніша річ.

Григорій теж підвівся. Михайло!.. Як уберегти, як заступити хлопця?!

— Він повторив мої слова, не думаючи, — промовив твердо.

— Цього замало, — озвався ректор лагідно.

— Він не сприйняв їх, не взяв до серця й переказав при людях, аби знайти собі підтримку, спільників у боротьбі зі мною.

— Замало, Грицьку.

— А що ж робити? — спитав Григорій з відчаєм.

— Узяти сан чернечий.

— Постригтися?

— Тобто сховатися за спину церкви. І затулити друга.

Сковорода мало не скрикнув. СІТЬ, знову СІТЬ! Дай згоду, вибий паличку—і затріпочешся, як тетервак.) Ні, ні! А як же друг? Віддати його на згубу? Піду скажу полковникові, що я в усьому винен, що я намовив хлопця, уговорив, примусив! Вже краще смерть чи каторга...

— То згоден?

— Ні!

Мабуть, це "ні" було таке рішуче, що не лишило надій на іншу відповідь. Костянтин знову підійшов до стоіу і важко сів.

— То напиши похвальну віршу на честь вошестя імператриці на престол, — промовив згодом вкрадливо. — Це був би добрий щит.

— Я не поет.

— Ти ж пишеш... Я сам читав твої латинські вірші.

O igitur miseros, o terque quaterque misellos, Sidere qui prolem sub Pharaonis habent...

(О нещасні, о тричі, чотири рази нещасні ті,

Чиє потомство народилося під зіркою Фараона!)

Немає меж підлоті! Ці ж вірші з його листа Михайлові, якого днями було передано тому у власні руки!..

— Як бачимо, ти маєш досвід писати вірші про царів, — помовчавши, лукаво мовив ректор. — Отож сідай за оду.

— Ні, — кинув зло Григорій і повернувся, аби піти.

— Стій! — зупинив його сердито ректор. І далі мовив уже спокійніше: — Я постараюся не дати справі ходу. Але молю тебе, Григорію, будь обережний і не тривож Михайла!.. Тепер іди.

Як він прийшов у свій музеум, не пам'ятав. Уже був вечір чи просто темно, хмарно. Добув вогню, роздмухав і запалив недогарок. Вогонь горів нерівно, тьмяно. За крок стояли убогі, сірі сутінки, за два — пітьма, а може, просто стіни...

Сидів утупившися в давно не шкребані дубові дошки столу, Перегортав хвилюючу, сумну й веселу книгу, в якій начертала його з Михайлом дружба, й від жалю мало не плакав.

Гніт почорнів, обвуглився. Стіл з усіх боків ще ближче обступила темрява. Вогонь заблимав злякано, затріскотів і почав поволі гаснути...

Уже в пітьмі Сковорода дістав із шухляди нову воскову свічку, і, запаливши, поставив її на теплий, незатверділии віск. Узяв папір, чорнило. Вмочив перо, й воно пішло, пішло, то Аіотикаючись, а то бігцем по білім полі аркуша:

"Найдорожчий Михаиле, здрастуй!

Я бачу твою щиру любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі і ненависть, ніж припинити наші зустрічі і наші бесіди. Тому, хоч я і знаю, що найлютіший звір звичайно завжди слідує за благородними вчинками, як дим слідіуе за вогнем, мені, однак, жаль тебе, бо ти заслужив того, щоб тобі відповідали потрійною любов'ю. А втім, надалі доведеться утриматися від писання тобі листів. Я вирішив поступитися перед юрбою, аби якось по необережності не зашкодити тому, до чого можна віднести слова: вірний друг пізнається у нещасті.

Ти також припини писати мені свої чарівні листи, поки не заспокоїться це збентеження і не затихне полум я ненависті. Будемо, отже, мовчки вести розмову, як відсутній з відсутнім, пам'ятаючи при цьому, що Зевс не завжди посилає грозу. Будь мужнім!

Твій Григорій Савич Сковорода".

Поставив крапку, оглянув сумно келію і, погасивши свічку, пішов до бурси шукати Яшу — свого Меркурія.

СІТЬ СЬОМА

Спливло два роки, як снігова вода. Не затихала злоба. Тріумфував її найбільший демон: умер Іосаф Миткевіч, і на чолі єпархії настановили Крайського. Це приго омшило усіх, хто знав Порфирія. Пішли чутки, що сатана блукає світом у довгій чорній скуфії, що десь вродилася дитина З ратицями й що біля Бєлгорода у слободській цер совці під час вечерні заплакала стара ікона божої матері.

Багато справ було в нового преосвященства в Бєлгороді, але отець Порфирій очима друзів-однодумців недремне стежив за побратимством Сковороди та Ковалинського і, зловтішаючись, повідомляв про кожну їхню зустріч отця Петра або в Ольшанку — батькові. Ті потерпали, гнівалися, шукали, як зарадити такій напасті.

Й знайшли, нарешті. Власне, подав цю думку Михайло сам, а родичі лише вхопилися за неї, як потопаючий за соломинку.

Мандрівка в Київ! Град Володимирів, церкви, руїни, книги. Щоліта в Києві бувають тисячі, а то й десятки тисяч. Прочани йдуть і їдуть. Святі місця!.. А основне, про що, Звичайно, не говорилося, — хоча б на місяць позбавити Михайла дружби Сковороди, його листів, його химерних суджень про світ і церкву.

Таки в Ольшанці був найнятий легкий візок до Києва. В неділю рано, благословившись, виїхали.

А після полудня їх перестрів прочанин, який також ішов у Київ. Розговорилися, й панич узяв його з собою. Аби не сердився старий візниця, пообіцяв накинути ще золотого.

...Біля Борисполя віз обламався, й учитель з учнем, не захотівши ждати, пішли своїми.

На маковія вранці, як тільки вийшли з лісу побіля Дарниці, спинились, вражені величним градом храмів, що височів на горах,

залитий щедрим сонцем, огорнутий блакиттю річки й неба. Врочисто, весело дзвонили сотні дзвонів...

— Яка краса! — розвів Михайло руки. Він аж пашів од захоплення. — Воістину, святі місця, обитель господа!

— Бої не в церквах, Михаиле, а в нас самих, у наших дунгах, — охолодив його Григорій.

— Але ж бо гарно, гарно!

— На красі ти розумієшся. Це справді гарно. Я сам щоразу німію тут від подиву...

— Ходімо швидше, бо не побачимо, як мак святитимуть! Юнак зірвався з місця й побіг піщаним пагорбом вниз, у долинув якою йшла дорога до наплавного мосту через Дніпро. 0бганяючи вози, берлини, мажі, він біг до річки й махав роками, аби Григорій не відставав.

Сковорода втішався хлопцем, радів з його захоплення і був безмевкно вдячний йому за мужність, за винахідливість, З якою той покликав свого учителя у цю приємну подорож. Аж десять літ не був Григорій у Києві! Як-то зустрінуть його колишні друзі та кондисципули, з якими він ділив і хліб, і сіль, і воду? Мо', й не признаються... Великі, знатні люди. Он Самуїл Мислављський — достойний ректор Академії! Він не забув, напевне. Вони з оцим Самусем змагалися завжди, хто більше й краще знатиме. Як він, бідаха, Злився, коли хвалили Григорія, а не його!..

— Ой, що там діється! — прибіг Михайло. — Що там воЗів, людей, солдатів!

Біля мосту й справді було стовпотворіння. Всі поспішали в Київ — на храм, на прощу, в справах. Ще ждали черги ті, що не змогли

перехопитися на той бік ізвечора, а прибували нові й нові підводи. Ревли воли, іржали коні, кричали люди, лаючись. Уже де-не-де зривалась пісня — не дочекавшись маку та переправи, мандрівний люд перехилив по чарці на честь святого мученика. Грав бандурист. Догоряючи, понад Дніпром диміли вогнища...

Хто був без воза й коней, тих пропускали швидше. Михайло встиг узнати таку приємність і потягнув іригорія через увесь цей вавілон до мосту.

— Стой! Документы! — спинили їх за сажнів п'ять від берега. — Воз ваш?

— . Наш зламався, — сказав Михайло, подаючи свої папери унтеру. Той глянув швидко, узяв Григорієві.

— Ты кто, учитель?

— Так, ваше благородіє.

Служивий зміряв його уважним поглядом, знизив плечима й махнув рукою.

— Платите по две деньги. Петров, возьми вот с этих. тетеревов! Куда ты прешься? Стой, стой! — заверещав він раптом і схопив коня за храпи. — Табак, шерсть, воск, овечьи шкуры есть?

— Ні, паночку. Чого нема, того нема, — озвалась злякано сільська красуня з воза.

— Ишь ты! — пригладив вуса унтер. — Плати алтын и проезжай. Назад поедешь, пущу без денег вовсе, коль будешь умницей!

Скрип, регіт, співи...

На тому боці Григорій взяв праворуч, понад Дніпром, і стежкою попрямував до міста, лишивши зліва заставу й шлях, забитий возами, кіньми й людом. Ішли між Дніпром та кручами, поростими кущами глоду, дичками та дерезою.

— Савичу, а де ж це Лавра? — спитав юнак стривожено. Напевно, він не до кінця повірив, що та краса, яка постала перед його очима ще на узліссі неподалік від Дарниці, не є маною, маревом.

— За кручею. Ще кроків двісті — і буде видно знову, — заспокоїв Сковорода.

— Печери теж?

— Вони за мурами, та й у землі.

— А гам ще й досі живуть пустельники, які харчуються лише акридами?

— Живуть. Про людське око, вдень. А на ніч ідуть у келії і розговляються, як на різдво.

— Святі пустельники? — перепитав Михайло вражено.

— Святих немає, е лицеміри.

— І не було?

— Колись, можливо... Скажімо, великомучениця Варвара, яка загинула десь тут, у Києві, ще за поганства... Святі, Михаиле, лише тоді бувають, коли страждають, борються, торують людям шляхи до сонця

істини. А подолавши брехню і темряву, самі бояться світла, як кажани чи сови. Така людська натура, таке життя.

— А як же бог? Хіба господь не бачить, що не карає таких відступників, не розверзає під ними землю?

— Душе моя, їх розвелося стільки, що вся земля була б у тріщинах! — всміхнувся криво Сковорода. — Коли б наш бог був милосердним, добрим, таким, яким ми називаємо його в своїх молитвах, то не дозволив би одним убивати інших лише за те, що моляться вони на південь, а не на схід, не посилав би на рід людський потопу, воєн, мору. Наш бог жорстокий, мстивий. Ми ж бо самі його створили, і він схожий на нас в усьому. Бог плаче, лютує, спить, розкаюється. "Помислив бог... і розмислив яко сотворити чоловіка", — говорить біблія. Створив бог сонце, землю і все живе, що є на ній, і "спочив від усіх справ своїх". Стомився, отже. А щоб не це, то неодмінно у нас тепер були б безхвості леви, крилаті коні та черепахи, зайці з хвостами, як у собак, й усякі інші тварі, які лишилися в божій безодні!

— Он Лавра, — сказав Михайло хмуро. Сковорода замовк. От же скажений — навіщо було псувати настрій хлопцеві...

— А знаєш ти, що їй уже сім сотень літ? — спитав небавом. — Що півтораста років у ній друкують книги, які розходяться по всій Русі і навіть далі?

— 1 зараз теж друкують? — знов загорілися в Михайла очі.

— Передруковують, — зітхнув Григорій.

— І можна глянути на все те диво?

— Можна. Там же Устин, мій родич, друкарем.

— Ходімо швидше!

— Не гарячкуй, — спинив його Григорій. — Провідаємо спочатку альма-матер. Тим паче храм сьогодні, і на Подолі будуть великі гульбощі.

Нараз ударили вгорі у Лаврі дзвони, до них озвалися з усіх церков — квітки та мак освячено. Тепер держіться, чоботи, прийшла й на вас пора!..

І тут Григорія заполонили спогади. Перед очима постали роки, друзі. Він бачив їх, і себе між ними, то хлопчаками, що тільки-но приїхали з далеких сіл та хуторів, то вже спудеями, що розмовляють так латиною, мов народились римлянами й всмоктали цю стару співучу мову ще з материнським молоком. Шкільні убогі будні раптово змінювалися святами, диспутами, піснями хору, що був найкращий і найчисленніший не тільки в Києві, а й у всій державі. Оркестр грав Баха, Генделя, Скарлатті й своїх творців, чи композиторів, як кажуть нині. Багато хлопців писали канти, псалми, концерти й музику до драм вертепних та інтермедій.

Йдучи під кручею, Григорій чув канелію, оркестр, окремих братчиків, що легко брали найвищі ноти в найважчих партіях партесних співів. І чув свій голос, юначий, дужий, гарний.

Здавалося, ось тільки ввійде в тісні подільські вулички, одразу скине років п'ятнадцять-двадцять і стане знову Грицьком-студентом, що не читав — ковтав книжки, співав у хорі і грав в оркестрі на всьому, що потрапляло в руки... Куди й поділася дорожня звична втома, хода стала легка та пружна.

— Ох ви ж і йдете!.. — стогнав Михайло ззаду. Він притомився добре. — Мов летите.

— Лечу, лечу, Михаиле, — озвався весело Сковорода. — В минуле, в молодість! — І заспівав стару вертепну пісню:

Та немає лучче,

Та немає краще,

Як у нас да на Україні!..

На майдані біля казкового "Феліціала" ще здалеку Сковорода побачив академічний хор. Оточена святково вбраним людом, капелія стояла в квітах, у маківках, як на городі, і готувалася почати свято своїм прекрасним співом.

Григорій притримав хлопця і попросив, аби мовчав. Як вітерець, майданом перебігав легенький гомін... І раптом стихло. Худий високий регент став на підвищення й підніс, мов крила, руки. Мить — і знялася пісня! Сковорода йе чув такої. Вона ширяла над занімілим натовпом, стискала душу смутком, здіймала груди радістю. Про що в ній мовилося, Григорій не міг уловити. Він не вслухався навіть, а насолоджувався, пив, як вино, як воду в гарячу літню днину, й не помічав, що плаче. Господи, лише заради оцих хвилин, цієї пісні він ладен був прийти сюди із Харкова!

Коли затихла пісня, Сковорода спинив студента, який з байдужим видом проходив мимо до Академії, і запитав:

— Скажи, козаче, хто написав це чудо?

— Наш Березовський, — промовив гордо той. — Он він стоїть у капелії, біля колон, праворуч.

То був русявий стрункий юнак з обличчям ангела, який засмаг, полями ходячи пліч-о-пліч із тими, хто вирощує хліб насущний.

Сковорода наблизився і зміг розгледіти його великі, напевне, сірі чи світло-сині очі, що, як магніт, притягували, скоряли й змушували забути все на світі, навіть самого себе.

Тим часом хор почав жниварську пісню, яку виконували і десять років тому.

— Я хочу їсти, — шепнув Михайло.

— Зараз...

Вони тихенько вийшли з юрби міщан, козацтва й похмурих підданців, які приїхали на храм до вільних родичів, і попрямували у монастир. Оглянувши з усіх боків нову дзвіницю, присіли у холодку на лаві й дістали з торби цибулю, хліб та сало.

Григорієві не хтілось їсти, і він, лишивши хлопця снідати, побрів до бурси. Хоча убога ця оселя була колись не раз у гніві проклята, а все ж тягло до неї, бо тут минули його найкращі роки, його холодна й голодна молодість, літа надій і прагнень. Навкруг безлюдно й тихо — всі на майдані, в місті, де розгорялося свято, яке за звичаєм бушує тут три дні й три ночі...

Чолом тобі, старенька! Десь, кажуть (він чув про це у Харкові), на іншім дворищі уже звели для бурси з нового дерева високий білий зруб... 1 сумно й радісно. Хай розкошують хлопці, нехай не капає на їхні мудрі голови брудна вода зі стелі, не продувають протяги палкі юначі груди, такі беззахисні перед сухотами й всіляким іншим злом!

Пішов поволі далі. Постоявши біля могили Сагайдачного, узяв ліворуч, до Академії. Чув голоси, розмови, кроки... Ішов не сам, а в товаристві тих, що порозкидані по всій імперії як божі й царські слуги. Сміх, жарти, вислови із тільки що прочитаних книжок та лекцій...

— Григорій Савич? — почулось нагло. Сковорода розплющив очі й побачив поруч послушника в старій, подертій рясі.

— Так. Чим служити можу?

— Вас кличе ректор.

— Отець Самійло?

— Прошу, — сказав, кивнувши, той.

— Я тут не сам, — згадав Григорій про друга. — Зі мною

хлопець із Харкова, студент Колегіуму. Біля дзвіниці снідає...

— Я розшукаю і приведу.

— А може, ви йому покажете наш монастир?

— Будь ласка. Прошу!

Послушник привів Григорія до келій ректора, впустив у сіни, а сам подався шукати хлопця з Харкова.

Сковорода постояв трохи, звикаючи до напівтемряви, і відчинив знайомі двері.

— Дозвольте...

— Заходь, заходь, Григорію! — пішов Мирославський йому назустріч. Обняв, притис до себе, поцілував. — А я дивлюся: він чи не він?

— Змінився й ти, Самійле, — сказав Григорій. — Змарнів, заріс, як схимник...

— І не питай, — зітхнув Миславський скрушно. — Гадаєш, легко носити хрест начальницький... А як же ти?

Він посадив Григорія в старе, потерте крісло, яке придбав ще Прокопович, сам сів навпроти й приготувався слухати.

— Ходжу-броджу, — сказав Григорій. — Тепер учителюю в Харкові. Л то був трохи у Переяславі, у Ковраї навчав дитину панську, Москву відвідав із Каліграфом, ніч переспав у Троїце-Сергієвій, де владарює нині наш Ляшевсцький.

— Побачив світу... — промовив ректор журно. Чи співчував, чи заздрив — не втямиш. — А чом це в тебе такий плебейський вигляд? — спитав несміливо. — Погано платять?

— Ні. Так мені зручніше. В камзолах я, мов у ярмі корова. Платня добряча.

— Ну й слава богу... А в нас біда. Торік зняли грошову царську поміч, і ми живемо, як жебраки, на те, що випросимо в митрополита, в Лаври та в благодійників. Імператриця тисне, щоб із нас зробити опудало собі на втіху й на глум усій Європі.

— У нас чутки ходили, що з Академії зробити хочуть університет, — сказав Григорій.

— Коли б хотіли, не відхилили б того проекту, який подав імператриці гетьман, — сказав Миславський. — Лиш рік минув, а вже немає й самого гетьмана. Граф Розумовський е, а пана гетьмана... — розвів руками. — Рум'янцев швидко вкоськає! Цей жартувати не любить... Ще козаки не раз заплачуть, мазкою вмившися!

Він стих, схилив на груди голову, мов задрімав. Григорієві було шкода Мирославського, шкода гетьманства і козаків, але його не приголомшила ця новина, бо він давно знав ціну царям та їхнім прихвосням, що стелять м'яко, а спати ой як твердо. Ніхто ніколи не подарує волі!

— Тепер сиджу й пишу новий статут для Академії, — підвів Мирославський голову. — Вигадую, як повернути так, аби були і кози ситі і сіно ціле... Господи, як я стомився за ці три роки ректорства! Тут треба крамаря, а не філософа — на таляр гендля іі лише на гріш науки. І всі погрожують, терзають, смикають, неначе ми ляльки вертепні.

Підвівшись, він заходив по келії, якимось чудом не зачіпаючи і нп скидаючи книжок, сувоїв, аркушів, які лежали скрізь, де тільки можна було покласти чи притулити. Самійло був невисокий, шпетний; у чернечій скуфії й про стоволосий, без клобука. На скронях і в бороді біліла памопозь.

— Як альма-матер, місто? Напевно, скучив?

— Скучив, — признався щиро Сковорода. — Навіть за бурсою.

— Нову будуємо, — промовив Мирославський з гордістю й насупив брови. — На добрий лад, потрібно було б із каменю. Та що поробиш — гроші!

— Чув, чув. Ще в Харкові.

— Ти у Колегіумі?

— Та поки що...

— Чого навчаєш — поетики чи філософії?

— Клас синтаксими. І грецька мова.

— Чому? — спитав Мирославський хмуро.

— Я ж не чернець.

— То пострижись.

— Не хочу! — промовив різко Сковорода. Мирославський знав Григорія й не став допитуватися, чому та як. Він знову сів у крісло й схилив на груди голову.

— Я запросив би тебе сюди... — озвався згодом. — Але боюся, що й нас самих порозганяють скоро, як пацюків... Імператриця недобрим духом дише на Академію. Й на Україну... В Санкт-Петербурзі колишні наші хлопці, а нині різні чини духовні й світські, наперекір щось мовили, коли надумала громити гетьманство й ламати звичаї, то їх величність так розгнівилася, що ладна з'їсти не тільки тих ослушників, а й Академію, що їх навчала, й народ, з якого вийшли.

— Монарх-філософ, монарх-мудрець, оточений жерцями муз, Мінерва...

— Що ти бурмочеш? — перепитав Мирославський.

— А, так собі. Це я зіадав Грицька Козицького й Мо тоноса. Стрічався з ними в Москві, ще дев'ять років тому. Вони ж бо марили таким монархом...

— О-о, діоскури тепер далеко підуть! — сказав Мирославський. — Розумні, вперті, спритні. Я чув, вони вже не в Академії, а при дворі, чиновні. Цариці в око впали, бо догодили чимось на царині нових законів, які сама складала. Вікторія! Йдуть хлопці вгору.

— Ну що ж, дай боже нашому теляті та вовка піймати, — всміхнувся Сковорода. Мислaвський махнув рукою:

— Як англійці кажуть, усе пекло вимощене добрими намірами... Де ти спинився?

— Та ще ніде.

— Ласкаво прошу, доки я тут, для тебе завжди знайдеться келія!

Сковорода розчулився.

— Спасибі, брате...

Постукавши й не дочекавшись дозволу, хтось увійшов. Григорій глянув і занімів: то був юнак із хору, той, композитор.

— Пробачте, отче... — зніяковівши, спинився він у порозі. — Гадав, що ви самі...

— Заходь, заходь, Максиме, — сказав Мислaвський лагідно й кивнув у бік Григорія: — Це мій товариш по навчанню, теж композитор, Григорій Савич Сковорода.

Сковорода підвівся й пішов назустріч хлопцеві.

— Я чув сьогодні чудову вашу пісню, — заговорив схвильовано. — Як композитор я вам годжуся в учні...

— Ну що ви, що ви! — почервонів юнак.

— Я плакав, слухаючи, — признався щиро Сковорода. — У вас талант, і неабиякий!

— Ми котрий рік йому те саме кажемо, — втрутився ректор. — А він сміється...

— Я ж не сміюся, — засяяв хлопець усмішкою.

— Показали його графу Рум'янцеву, так той аж ручки тер од задоволення. А голос, Грицьку, який голос у нього! Його височество пан губернатор звелів чекати, з собою візьме Максима нашого до Петербурга...

Останню фразу Мирославський вимовив із явним жалем.

— Сьогодні їду, — озвався тихо Березовський. — Був тільки що гонець від графа.

Мирославський, крутячи на палець бороду, дивився кудись собі під ноги.

Сковорода не зводив погляду з обличчя хлопця, щоб залишити в пам'яті, закарбувати на все життя, бо не надіявся колись зустрітись знову. Санкт-Петербург — великий млин, що перемелює людей, мов зерно.

— Ну, що ж, — підвівся важко ректор. — Прощай, Максиме. Не забувай нас, грішних. І рідну землю теж... — Обнявши й поцілувавши тричі, додав суворо: — Не поспішай, не лізь в уставники, а вчися, вчися — у всіх і всюди! Просись в Італію.

Юнак ковтнув зрадливі сльози:

— Я буду вчитися. І не забуду, хто я...

Сковорода також поцілував Максима, дістав із-за пазухи свою сопілку, яку зробив з калини ще в Ковраї, й тицьнув у руки хлопцеві.

— Візьми, Максиме. Це — чарівна сопілка. Вона розгонить тугу й вливає силу в серце. У ній усі пісні, які ти чув од матері, від кобзарів, комонників, ремісників, студентів, _і навіть ті, яких не чув ніколи, але які живуть у душі народу і не дають їй вмерти із роду в рід, як слово, як слава наших предків.

— Спасибі, батьку... — сказав Максим крізь сльози й поцілував сопілку, мов запорожець шаблю. — На все життя, до смерті! — Він повернувся рвучко й пішов із келії.

— Благослови його дорогу, господи... — прошепотів Мирославський.

Він підійшов до столу й почав гортати якісь папери. Його обличчя все більше й більше хмарилося.

— Спливає, як за водою, найліпший цвіт народу, — промовив згодом журно. — І ми безсилі стримати і дати йому під сонцем місце... Нонсенс! Замість високих помислів, державних дум і філософії я мушу порпатися у цих параграфах, убогих пунктах, які обсмоктуєш з усіх боків, аби були гладенькі, круглі, мов п'ятаки! — жбурнув на стіл папери, сів і заплющив очі.

— Трудись, Самійле, а я піду, — озвався тихо Сковорода. — Я ж тут не сам, а з хлопцем...

Мирославський кинувся.

— З тобою син?!

— Ні. Учень, друг.

— То ви приходьте...

— Спасибі, будемо.

Григорій тихо вийшов і причинив старі дубові двері. Нехай спочине, вгамує серце-рану цей вічний страдник, мученик. Йому болять усі жалі, печалі, сльози, якими щедро обдарувала доля колись могутнє й веселе плем'я русів.

Наступного дня Сковорода повів Михайла дивитись місто. Помилувавшись ратушею, що, мов дзвініця, тяглася в небо своєю вежею, вони пішли в'юнкими вуличками на Старокиївську фортецю-гору. Михайло знай озирався на величезну статую Феміди, яка стояла з мечем в одній руці і з терезами в другій над самим входом до ратуші. Не менше вразила його й фігура з міді архістратига Михаїла, що ударяв сталевим списом у пащу змія, як тільки били вгорі на вежі дзигарі.

— Оце так диво!

— А в темряві при кожному ударі списа із пащі іскри сиплються, — всміхаючись, сказав Григорій.

— Подивимося?

— Аякже. На те й приїхали.

З узвозу видно стало увесь Поділ. Оточені Дніпром, Почайною й двома валами, церкви, хати й садки при них кормилися, мов на базарі люди. Лише подекуди викреслювалися не дуже чітко майдани, вулиці й двори цехів. Біля Притики стояло безліч рибальських човників з тонкими щоглами і трохи більших суден. По Дніпру снували сонно, розморені безвітрям, спекою, два-три вітрильники. А над Трухановим зелено-жовтим островом на сонці зблискували,

неначе срібні, чайки.

— Яка краса, який безмежний простір! — зітхнув Михайло.

— Київ... — промовив Григорій коротко. У грудях його знов защеміла терпка жура, щось невиразно схоже на почуття, що виникає лише при зустрічі з давно залишеним чарівним рідним краєм. І не гадав, що так запала в душу ця златоглава і сто разів руйнована високочола мати всіх руських міст, чи городів, як сказано у літописця Нестора... Цікаво, чи стародавні люди також любили красу природи? А може, тільки сонце, яке їх гріло, та літній теплий дощик, в якого кожна крапля була зерном? Але чому ж вони селилися в таких місцях, що й досі є наймальовничішими — на берегах, ще й на високих кручах?..

— Напевно, предки наші були поетами, — сказав Михаиле, немов підслухавши його думки. —Або філософами...

— Чи просто воїнами, — відповів собі й Михайлові Сковорода. —У Серпухов! я чув таке прислів'я: "Не до жиру, быть бы живу". Город — це не поезія, а огороджений з усіх боків валом та частоколом шматок землі, де заховатись можна від ворогів, відбити напад, перечекати лиху годину. На лихоліття ж не поскупилась доля цього уславленого старого міста. Як глянеш у глибину віків — то тільки хто його не воював! Свої, чужі... І всі палили, нищили, стирали з лиця землі. А він стоїть, наш стольний Київ, неначе фенікс, який воскрес із попелу...

— Ви так говорите, мов народилися й зросли у Києві, — лукаво мовив хлопець.

— Бо він — сама історія! — гукнув Григорій і рушив далі, вгору. Біля воріт він зупинився й заговорив неквапно, тихо, але схвильовано, про наболіле: — Дивитись гірко, як легковажно, байдуже проходять люди мимо свого минулого...

Михайло почервонів.

— Моє минуле — мов комариний ніс, — сховався мерщій за жарт. — Неповних двадцять років...

— Людина, яка шанує, знає і любить історію свого народу, живе не вік, а стільки, скільки її народ, її земля, країна, — вів далі так само тихо, ніби роздумуючи, Сковорода. — Мені здається іноді, що я ходив з Олегом на Візантію, хрестив киян із Володимиром, обороняв ці стіни від Батия, громив із Хмелем шляхту і визволяв з Сірком братів із ханської неволі... Минуле — скарб наш, коріння, жили, що напувають нас земними соками і без яких ми не розів'ємося і повсихаємо. Минуле нас згуртовує, дає снагу долати труднощі, а ще — надію, і, мабуть, це найголовніше і найпрекрасніше. Як без надії жити?! Не сподіватися, що завтра зійде сонце, не вірити, що день розвіє темряву, що зло впаде й на його місце прийде добро, наука, щастя... Це не життя, це животіння!

Він знову стих, замислився. Але коли зійшли на гору, у Старокиївську фортецю, де двоє з кожних трьох зустрічних були солдати. Сковорода вернувся до філософії:

— Знання минулого дає нам змогу пізнати глибше свій народ і себе в ньому. Найогидніше — це яничари, перевертні, які застряли нанівдорозі, свого цураються, а до чужого не дотяглися. Усе хороше па своєму місці та в своїй мірі, і все те красне, що е природне, чисте і непідроблене... — Помовчавши, він посміхнувся: — У Петербурзі я надивився на наших мавп напудрених, що позабували, яка їх мати народила й вигодувала! Щоправда, тепер і в Києві, та й в нашім славнім Харкові, таких до біса телепнів... Оце Михайлівський золотоверхий собор, ровесник Лаври, — вказав рукою на височенний величний храм і взяв за плечі хлопця: — Поглянь, як будували ми з тобою, коли столиць теперішніх ще не було й на світі!

Біля Софії їх наздогнав гурт майстрових, одягнених хто у міщанські, а хто в козацькі строї. Напідпитку, веселі, збуджені, дядьки зривалися співати щось сороміцьке, перекидалися словами, жартами. З'поміж гуляк впадав у вічі високий широкоплечий вусатий дід. Простоволосий, грізний, він ішов рішуче, гінко, ніби міряв ногами вулицю і прикидав на око, що й де прибрати або поставити.

Сковорода хоч не одразу, але впізнав у цьому дідові уславленого майстра діл кам'яних та архітектурних Степана Ковніра.

— Поглянь сюди, — штовхнув Михайла, що роздивлявся храм. — Оце Ковнір, який поставив дзвіницю Братського монастиря...

— Де, де? — стенувся хлопець.

Немов почувши, що тут про нього мовиться, Ковнір спинився, окинув пильним поглядом двох пілігримів, які так довго і так захоплено тупцюють біля Софії, й ступив до них.

— Милуєтеся? — спитав суворо.

— Добридень вам, пане Ковніре, — скинув бриля Григорій. — Таки як бо гарно!

Ковнір примружив очі, мов приміряючися до урочистої старої церкви.

— А як ти відаєш, що я Ковнір? — спитав небавом.

— Хто ж вас не знає в Києві!

— Так ти киянин?

— Ні. Я тут учився в Академії. А це приїхали вдвох ось із хлопцем із Харкова, щоб подивитися на славне місто...

— Хлопці! — гукнув Ковнір. — ПроСІТЬ гостей! Не осоромте цеху каменярів і митців-муровщиків!

— Ласкаво просимо!

— На хліб, на сіль!

— Та на горілку!

— До Мотрі в гості!

— До Мотрі, братці! Ми ж не були ще в Мотрі! Каменярі взяли під руки Сковороду й Михайла і потягли до шинку. Крик, регіт, галас — мов увесь Київ з'юрмився у нині тихе місто Ярославове.

Метка шинкарка вибігла аж за ворота стрічати дорогих гостей. Закудкудакала, защебетала:

— Господи, Степан Дем'янович! Яким це вітром? Давненько ви не були у мене. Зводьте, прошу, гості дорогі! Варваро, Варко!

Служниця винесла на срібній таці велику пляшку й чарку, і господиня із власних рук почастувала спершу Ковніра, а потім інших. Подаючи Михайлові, вона лукаво сяйнула синіми, як бірюза, очима:

— А де ж це ви взяли таку дитину? Ну просто квіточка! — і залилася сміхом, як соловейко піснею. Михайло зачервонівся.

— Це гість наш, із Харкова,— пригладив Ковнір розкішні сиві вуса.

— Не роззявляй роток на чужий шматок! — додав рябий вертлявий каменяр, ущипнувши Мотрю.

— Тпрусь! — тупнула вона ногою і повернулася знов до Михайла: — Пий, пий, козаче. А може, тобі принести моні? Михайло рвучко випив, закашлявся.

— Ой лишенько! — удавано злякалась Мотря.— Що, пташечко, попало не в те, де хліб, а в те, де паска? — Повівши звабно стегнами й, неначе кішка, вигнувшись, вона розсипала блакитні іскри погляду і попливла, як пава:— Прошу до хати, гості дорогі!

У шинку було завізно, гамірно. На покуті, порозстібавши тісні мундири, сиділи довкола пляшки москалі. Вони, видати, були давненько тут, бо розмовляли криком, та ще и усі разом. Посеред хати, немов без батька діти, пили похмуро козаки. Імператриця їх поробила сиротами, а незабаром (чутки ходили) поробить підданцями чи пікінерами... Ледь не в порозі, за невисоким довгим столом гуляла київська й захожа з усіх-усюд сірома. Тут веселилися, як хто хотів, бездумно, щедро й відчайдушне.

Шинкарка прибрала стіл неподалік шинквасу й удвох із Варкою на величезних тацях принесла для майстрових печене, варене, горілку, мед, вишнівку, слив'янку та чужоземні вина.

Каменярі й митці-муровщики аж очі вирячили, до краю вражені такою розкішшю.

— Мотре, ти при своєму розумі?

— Ти ж нас із торбами пустиш!

— Не скигліть, дітоньки,— втішала їх шинкарка.— Це пан Ковнір замовив, а ваше діло пити і заїдати...

— Ковніру слава!

— Віват!

Зраділа братія метнулася до ватажка, але старий їх зупинив спокійним, владним жестом.

— Сідайте, хлопці, бо передумаю. Ми заросилися, а наші гості, мов ще й не снідали...

— Ми снідали. В монастирі,— сказав Григорій.

— Вхопили шилом патоки,— всміхнувся майстер, садовлячи насамперед гостей.

Каменярі притихли, взяли в облогу стіл. І почалася трапеза. Пили і їли дружно. Напевно, так і трудилися ці невгамовні люди, без зайвих слів, невтомно, сплавляючи руками й розумом в одне прекрасне ціле вапно і камінь, красу і міцність. У них були великі грубі руки робітників і обличчя святих пророків. Вони, звичайно, знали собі ціну, проте не чванилися; поважали свого ватага, але не лестили, не плазували перед його особою. Та й сам великий майстер не козирився перед простими смертними, а розмовляв і пив та їв, як рівний з рівними, хіба що старший віком.

На третій чарці Ковнір спіткнувся й, лише пригубивши, відсунув геть.

— Чого ти, батьку? — затурбувалися каменярі. — Горілка кепська?

— Ні, оковита добра, — зітхнув старий. — Літа не ті... Сімдесятий — це вам не жарти! Вже щось здоров'я, хлопці...

— Оттакої?

— Та що з тобою?

— Аз слаб і немощен...

— Го-го-го-го!

— Згадай-но, батьку, як ти кулачив старосту!

— Так то ж коли...

— Ти й зараз, батьку, ведмедю шию звернеш! Старий примружився, пригладив вуса й, не поспішаючи, поважно випив.

— Оце по-нашому, по-каменярськи! — гукнув Рябий і теж хильнув на радощах.

І раптом у шинку стало тихо. Москалі й ті замовкли, пообертались до сусіднього стола. Похмуро, важко, — як і пили, — з-за нього встали козаки, розрахувались золотом і, брязкаючи кривими шаблями, суворим гуртом посунули до дверей.

— Гуля козацтво на власних похоронах... — сказав хтось журно.

— Не пропадуть, — додав Рябий. — Ми ж ось живемо...

— Живемо? — перепитав Ковнір. — Ми скніємо, а не живемо! Хто я такий?

— Ти архітектор, батьку, великий майстер! — гукнули дружно каменярі. Мабуть, не вперше чули таке запитання.

— Великий підданець, чернецький раб! — ударив Ковнір об стіл долонею. Помовчав трохи й заговорив з такою тугою, що в Григорія закам'яніло серце: — Вже сімдесят, життя прожито... А що зробив я, що збудував...

— Побійся бога, батьку, — устряв Рябий. — А Васильківська церква! Загомоніли всі.

— Книгарня в Лаврі!

— Кухня.

— Дзвіниці!

— Келії.

— А Кловський палац!

— Іконостас у Спасі на Берестові!..

— Бредня! — спинив їх грізно майстер. — Це все нікчемна частка того, що міг я зробити з вами, хлопці...

— То ми ще зробимо!

— Ні. Не злетіти соколові, в якого крила зв'язані... Він може тільки бігати. Як півень, качур або гусак... Без волі, други, нема життя, немає злету, творчості!

Запала тиша. Де й дівся хміль. Каменярі сиділи, поопускавши голови, тверезі, страдні, неначе мученики, які воскресли на стінах їхніх храмів.

Сковорода вдивлявся в скорботні лиця майстрових, і в грудях зиову росло бажання не розлучатися з ними, лишитись тут, у Києві, де поряд із древнім було теперішнє, були Ковніри, які незгірш од стародавніх уміли бачити й творити красне.

— А може, вдаримо об землю лихом та засніваемо? — спитав Рябий зненацька.

— Це можна.

— Пісня — немов трава цілюща...

— Чи оковита, — додав Рябий і затягнув високим чистим голосом:

Радуйся, чарко, Веселися, пляшко!

Каменярі заусміхалися і підхопили:

Ти, калач,

Не плач!

Й тобі діло буде...

Зайшли музики — цимбали, скрипка, бубон. Співці замовкли, й Рябий метнувся, аби забрати музик до себе. Але шинкарка перейняла їх чаркою, посадовила біля шинквасу, на слободі, щоб не було за них роздору з-поміж гостей. Проте, як кажуть, що має статися, те неодмінно станеться. Не встигли музики втертися після горілки, як звідусіль на них посипалися прохання грати і не що-небудь, а саме той чи інший танець.

— Гопак! Гопак! — гукали дружно каменярі.

— Камаринскую! — не поступались їм москалі-драгуни.

— До біса!

— К чорту!

Упала пляшка, друга. Хтось перекинув лаву з каменярами. Сміх, гвалт, прокльони...

Сковорода кивнув Михайлові і швидко вибрався з юрби і з шинку.

— Де владарюють горілка й пристрасті, філософам робити нічого, — мовив розсудливо, як тільки вихопилися па велелюдну святкову вулицю.

Сонце уже стояло в полудні і припікало так, що, поки вийшли за вал у поле, добряче впріли і потомилися. Неподалік у видолинку знайшли джерельну воду, густий вербовий затінок і, вдовольнивши спрагу, лягли спочити.

Збудило сонце й горлиця. Зиернувши з полудня і перенісши на інше місце тіні, небесне вогнище взялося знову шкварити мандрівників. А голосиста горлиця, уздрівши людей у своему гаї, затуркотіла злякано й шугнула в хащі.

Перехопившись через Хрещатий яр, покритий густо винницями, Сковорода й Михайло віддихалися і по крутій дорозі між чагарів та пагорбів пішли угору, на Печерськ. Минувши царський палац і Пустинно-Микільський монастир, вони побачили перед собою церкви й дзвіницю Лаври. Щоправда, між ними й Лаврою було ще з півверсти дороги, високий вал, з водою рів та бастіони.

Жарота трохи спала, і пілігрими з Харкова взяли фортецю з ходу.

З усіх боків до Лаври йшли прочани. Притихлі, вражені, в передчутті прилучення до чудодійних таїнств, до місць великих духовних подвигів суворих схимників, вони вливалися живою річкою у дивовижні Святі ворота й, уздрівши Велику лаврську церкву — собор Успенія, благоговійно падали і цілували землю. Як повелося здавна, прочани мусили повзти навколішки аж до собору.

Григорій не вперше спостерігав це збиткування, цей дикий звичай, проте здригнувся, побачивши юрбу повзучих, цілуючих та осіняючих себе хрестом. Затисши муку в серці, йшов, наче велетень серед пігмеїв, ширяв орлиним зором по велелюдній дорозі-вулиці й ледь-ледь справлявся з бурею, що бушувала в грудях. Було до болю прикро за цей при нижений, забитий, темний люд; нестерпно хтілося звернутись до них зі словом правди, зірвати з них облуду, в яку закутали їх лицеміри в рясах, розкрити очі, навчити кожного самоповаги, гідності. Але не міг, не вистачало сили чи мужності, а може, й сам був скований залізом звички, сумнівів...

Отямившись, почав шукати друга. Михайло повз навколішки, хрестився, бив поклони і цілував святу дорогу.

Сковорода вернувся, узяв за плечі хлопця й поставив на ноги.

— Хто прагне істини, тому не личить повзати! Плазують темні, душеубогі... й підлі, які, згинаючись, сягають влади, сили, щоб мати змогу гнути, ламати волю інших. Ти ж не з таких.

— Це ж Лавра, свята земля... — прошепотів Михайло.

— Свята — земля, що родить. А тут лиш прах та камінь.

— Благословенна господом...

— Так, як і все на світі!

Вони стояли серед потоку віруючих і сперечалися, дискутували про святість місця.

До них прибилося кілька прочан — худих, знеможених, покритих курявою далеких мандрів. Прислухавшись, вони підводилися й кивали ствердно головами; Слова Григорія передавалися із уст в уста...

І тут з'явилися господні слуги в чорному. Порозпихавши паству, мордаті пастирі вмить оточили Сковороду і відтіснили вбік.

— Ти що ж це, іроде, — схопив за груди один із ченців, як опинилися в безлюднім закутку біля дзвіниці, — супроти церкви учиш?!

— Єси безбожник? — спитав крізь зуби другий.

— Він єзуїт, напевно, — підкинув третій.

— Перехрестись!

— Не хочу, — спокійно мовив Сковорода. — Ви ж не ікони і не угодники, а звичайнісінькі нахабні, ситі пики, ченці-насильники, що позбулися совісті й перетворили ім'я господнє на пугало, а слово боже розпродаєте вроздріб, як крамарі горіхи...

— Заткніть йому пащеку, — озвався басом старий чернець, що мовчки стежив, як навертав братія якогось зайду до лона церкви й віри.

Ще мить — і почалося 6 "хрещення". Але прибіг Михайло і з ним друкар соборний, Григоріїв далекий родич Іустин.

— Кого я бачу! — гукнув він радо і, розпростерши руки. схопив в обійми Сковороду. — Яким це вітром, Грицьку? А ми тебе десь цими днями згадували. Тут, знаєш, скільки Зібралось наших братчиків!

Христові воїни, немов побиті пси, поопускавши голови, пошились хто куди.

— У вас давно так проповідують? — спитав Григорій, провівши поглядом своїх патлатих кривдників.

— А, не звертай уваги, — розважно мовив Іустин. — У кожного своя робота...

— Де не бере хрестом, там — кулаком?

— Інакомислія ніхто не терпить і не терпітиме...

— Дурниці! Терпимість — важіль прогресу, поступу, і де її немає, там не буває правди, свободи, руху, бо з протиріч народжується велика й світла істина!

— Кому вона тепер потрібна? — спитав друкар печально. — Ще напівістина...

— Це все одно, що на піввозі їхати, — сказав Григорій і підштовхнув Михайла до друкаря. — Мій щирий друг і учень!

Іустин потиснув руку хлопцеві.

— Ач, молодець — не розгубився, коли учитель влип у халепу... Ну що ж, панове, прошу ласкаво до господи!

— Він ще не був у Лаврі, — кивнув Григорій на Михайла. — То, може, спершу покажемо йому церкви, печери й твоє друкарське діло?

— Усе покажемо, — всміхнувся тихо Іустин. — Ніде не дінеться! Стояло сотні років і, бог дасть, ще постоїть. А от у мене в келії... щось може щезнути, яко щезає дим і яко тане віск перед лицем вогню...

Обнявши за стан гостей, друкар подався з ними через центральну вулицю, якою повзли й повзли прочани, лишив праворуч Велику лаврську церкву і повернув на вулицю, що йде на північ, впираючись в Економічну браму.

В келії, куди привів їх невдовзі Іустин, стояв великий шарварок, і серед братії Сковорода впізнав чимало знайомих лиць. На мить йому здалося, що він студент і ненароком втрапив на гульбу, влаштовану десь на Подолі хлопцями.

— Воньми-и! — затяг хтось басом, і всі, притихши, вп'ялися поглядами в новоприбулих.

— Кого послав господь? — речитативом спитав той самий голос.

— Ко-го по-слав гос-подь? — немов на криласі, в чотири голоси озвалась дружно братія.

— Не впізнаєте?

— Ні-і!

— Григорій... Сковорода!

Відсовуючи стільці та лави, ченці метнулися до кондисципула, з яким не бачилися хто одинадцять, а хто і більше років. Обійми, жарти, вигуки!

Григорій геть розчулився. В заростих бородами чернецьких ликах він упізнавав товаришів по бурсі, по навчанню;

одне за одним спливали їхні ймення і прізвища. Які кумедні, які незвичні хлопці в клобуках та довгих чорних скуфіях!..

Його взяли під руки й під урочистий студентський гімн не повели — понесли під образи на покуть.

Gaudeamus igitur

Juvenes durn sumus;

Post jucundam juventutern,

Post molestam sencchitcm,

Nos habebit humus.

Vivat academia,

Vivat professores!..'

(Будемо веселитися,

Поки ми молоді;

Після радісної юності,

Після важкої старості

Нас поглине земля.

Хай живе академія,

Хай живуть професори!..)

Коли прочахла гаряча радість зустрічі, академісти вдарилися у богословів та філософію. Почався справжній диспут. І не про те, як сотворив господь світила й землю або як Єва впала у первородний гріх, а про життя, про місце людини мислячої у боротьбі з нечистим, що виступав нині не у своєму образі, а в машкарі, у німбі святого й праведного.

— Григорію, лишайся в нас! — зненацька мовив Іустин.

— Воістину! — гукнули дружно братчики.

— А що я тут робитиму? — спитав Григорій. — Прочан дубаситиму, аби повзли навколішки?

— Навіщо, — озвався келар. — Для цього е послушники і всяка нижча братія.

— Ходи до нас, у друкарі.

— Або до півчих регентом.

— Свята робота знайдеться, — обняв за плечі келар. — Нам потрібні розумні люди. Перезимуємо — пострижемо. А там, за кілька років, поставимо архімандритом, захисником обителі, її угодників...

— Найпаче вас самих?

— І нас, — згодився келар і підморгнув до братії. — Ми ж неабищо в Лаврі!..

— Ви — сила?

— Звісно. Та ще й яка!..

— І стоїте за правду?

— Аякже, Грицьку.

— Тоді чому ж вельможі й дуки у двір в'їжджають на фаетонах, а не повзуть, як бідні? — закрив сільце Григорій. Перезирнувшись, ченці притихли.

— У них важкі калитки, — промовив келар згодом. — Не донесуть до церкви. Ще по дорозі згублять...

— А як же з рівністю всіх перед богом? Ченці запирхали.

— Григорію, не бийся в стінку лобом, — порадив тихо брат Іустин. — Ви ж слуги божі! — гукнув Григорій.— Борці за людські душі, святі угодники. Чому ж ви можете навчити ближніх, коли самі не вірите в свої слова, в свої казання й проповіді?! О рясо, рясо! Як мало людей зробила ти преподобними і як багато очарувала, обокаянствувала! Світ ловить людей у різні сіті: багатства, почестей, вигод, утіх, святині... І найнещасніша з них остання. Блаженний той, хто святість серця, долю і власне щастя не заховав у рясу. Найбільше зло — це лицемірство, обман, нещирість; вони З'їдають душу, немов іржа залізо. А ви на цих трьох віслюках-близнятах заїхать хочете у царство боже!..

Ченці дивилися на нього з жахом, так ніби він рвав плащаницю або священну книгу.

— Вже пізно, братіє,— промовив жорстко келар.— Пора молитися на сон грядущий.

— Справді! — підтримав його поспішно Іустин.

— Прощайте.

— З богом!

Небавом у друкаревій келії лишилось троє. Прибравши сяк-так після нашестя братії, господар прослав постелі й обняв за плечі Сковороду.

— Я й сам так мислю, брате, але боявся про те і писнути. Ця криводушність мені мов ніж у серці, а чорний одяг—клітка. Не знаю тільки, чи стане сили вирватись, чи зможу я...

— Людина може все,— сказав Григорій і враз відчув, що сили не стане пробути довго в Києві. Тягло у степ, на волю, між люд простий і сірий, нужденний, вбогий, та не лукавий, як ці колишні друзяки-мрійники, а нині ситі пастирі, вітчими, повні злоби.

За день, як час настав прощатися, у друкаревій келії Знову зібралися академісти-братчики. Були мовчазні, замкнуті.

— Ну що ж, панове кондисципули,— озвався першим Іустин.— Григорій нас залишає. Щасливої тобі дороги, брате, й тобі, Михаиле! Не пам'ятайте зла, коли було щось не так... А мо, лишайся, Грицьку? — додав, помовчавши. Й загомоніла братія:

— Лишайся!

— Годі бродити світом!

— Пора пристати й тобі до берега.

— Усім відомі твої таланти, і Лавра прийме тебе, як мати

своє достойне чадо.

— Ти будеш стовпом святої церкви й окрасою монастиря!

Сковорода всміхнувся.

— Ах, преподобні! Не хочу я собою збільшувати стовпотворіння. Досить і вас — стовпів неотесаних у храмі божому!

Узяв із лави бриль і, ледве стримуючи бажання вийти з келії й, не попрощавшися навіть із ректором, лишити Київ, мовив:

— Ми вельми вдячні вам, святі отці, за хліб, за сіль і... за науку. Творіть, що хочете, але без мене.

— Одумайся!

—Не іскушай фортуну!

— Вгамуй гординю!

Й не озирнувся. Лише на кручі, по той бік валу и рову, дістав хустину і витер піт.

— Жарота...

— А на леваді, у нас за Лопанню, вже, мабуть, хлопці знову печуть картоплю і про Сірка співають... — додав Михайло мрійно.

— Й отець Лаврентій лежить на сіні біля криниці, пасе хмарини й мислить...

— Чи прислухається, як від горілки гудуть джмелі в макітрі. Сміючись, вони рушають далі. Й хоча довкола в останніх променях горять золочені хрести! тії бані чудових древніх храмів, а під горою тече широко й синьо старий Дніпро, Сковорода й Михайло уже не в Києві. Вони в путі, в дорозі: один із казки, другий — з своєї молодості. Прекрасна казка здалеку... І те, що кануло, носити краще в серці й не намагатися прожити ще раз. Всуе! Життя, мов річку, не повернути назад, угору...

— Крайський кусатиме від злості лікті, коли дізнається, що ви зі мною їздили, — дзвенить Михайлів голос.

— Всуе... — шепоче Сковорода і наддає ходи.

СІТЬ ВОСЬМА

Багато у біди доріг. Новий архімандрит і ректор смиренний Іов Ьазилевич був м'якосердий, хирявий. Єпіскоп жив у Бєлгорода и за всеньку зиму не приїздив до Харкова жодного разу и не викликав нікого перед свої суворі очі. І раптом — на тобі!

Якось ввечері, коли Григорій з Кордетом сиділи в префектськш келії і мізкували, хто правий — біблія чи Міколай Коперник, прибіг наляканий Правицький Яша й прошепотів:

— І вас, і вас гукає ректор. Преосвященний приїхав тільки що!

— Це вже по мене... — зітхнув Кордет. — Plaudite cives, piaudite, amici, finita est comoedia!

— Передчуття?

— Ні, логіка. Порфирій Крайський не з тих людей, що зупиняються напівдорозі. Дістав зі скрині пляшку, відкоркував і випив просто з шийки усе, що в ній було.

— Тепер ходімо — Оглянув келію, закрив книжку й дмухнув на свічку. — O tempora, o mores!

Преосвященний зустрів їх тепло. Благословивши, потиснув руки і запросив сідати.

Смиренний Іов принишк у кріслі й лише поблискував очима-іскорками.

— Ну, як живете-маєте? — спитав єпіскоп лагідно. Це вийшло якось не зовсім щиро, бо навіть усмішка була у нього лукава, хижа.

— Гаразд.

— Нівроку.

— І слава богу! І слава богу... Ще не занудилися! — примружився, мов кіт на мишу. —Із року в рік одне и те саме...

— Ні, отче, — сказав Кордет спокійно. — Ми люди тихі, незаздрі, чесні. Нам досить дещиці. В чини не ліземо, грунтів не стягуємо й грошей у бодні не складаємо. Як казали римляни: omnia mea mecum porto.

Єпіскоп цмокнув:

— Вас хоч бери та й прилучай до лику... Послухай, Іове, так це ж чудова думка. Чим не ігумен! — І він кивнув на Кордета. Той побілів. А ректор навіть не ворухнувся. — Отець Лаврентій, —перевіряв на слух

єпіскоп, — ігумен Святогорського монастиря... Звичайно, жаль нам розлучатися з сердечним другом, — протяг насмішкувато. — Та що поробиш, треба. Бог над усе!..

— Я не поїду звідси, — сказав Кордет крізь зуби. Єпіскоп звів очі й заговорив, мов забиваючи в колоду цвяхи:

— Не поспішай, Лаврентію. Відмовитись не пізно завжди. Подумай, зваж. Така обитель! Це ж мов єпархія...

— Та я ж філософ! Кого я там навчатиму? — закричав Кордет.

— Чернечу братію, —уже відверто знущався з нього Крайський.— Там давно ждуть не діждуться лекцій. Без філософії їм як без рук...

— Збиткуєшся?! — прошепотів Лаврентій, підводячись. Смиренний Іов умить схопився з крісла і затулив єпіскопа.

— Вгамуйся, синку,— підняв кістляву руку перед Кордетом.— На все е воля божа.

— Його це воля!

— Ти помиляєшся,— промовив тихо Іов.— Це я вмолив преосвященного тебе послати у Святогорський.

— Для чого, Іове? — ошелешено спитав Кордет, намацуючи рукою крісло.

— Щоб недалеко їхати. Це ж не Сибір...

Єпіскоп грався чотками. Смиренний Іов стояв, мов напівживий мученик. А пан префект сидів блідий, неначе його зняли з хреста.

— Не люди — змії,— підвівся він невдовзі.— Хай буде проклятий той день і час, коли я дався опутати цим людоловам у клобуках та рясах! Пекельні муки — виграшки перед земними муками! Скрізь фарисейство, підступність, лжа. Людина для можновладців — то не жива душа і неповторність, а одиниця, паличка, якою можна крамарювати, нехтувати і користатися на власний розсуд. Господи, якщо ти чуєш, бачиш, то плюнь їм у ситі очі!

Він швидко вийшов.

— Даремно, Іове, ти заступився за цього гевала і гайдамаку,— пробурмотів єпіскоп.— Через таких у Петербурзі на нас і досі злим оком дивляться, та й краєм ходить смута...

— А то б давно усі ходили в кріпаках,— додав Григорій.

— Що ти сказав? — перепитав єпіскоп.

— Були б усі рабами.

— Григорію, не випробовуй мого терпіння,— недобре мовив Крайський.— Гадаєш, я не відаю, з ким був Михайло в Києві? Або не чув, який гармидер ти зняв у Лаврі...

— У вас фіскальський нюх. Єпіскоп зціпив зуби.

— Григорію, чи не пора тобі змінити свиту на щось пристойніше? — втрутився ректор.— Не личить якось... Та й можні нам тобою очі колють.

— Хіба мені не вільно носити те, що хочу? Я ж не солдат.

— Та вільно, вільно,— скривився Іов.— Але...

— Ти теж на службі царській і зволь коритися її регламенту,— додав спокійно Крайський.

— Ні, я на службі людській. Громаді ж байдуже, який у мене одяг. Не свита вчить, а голова.

— Розумний...

— Чого про вас не скажеш.

Єпископ втисся в крісло. І раптом зареготав:

— Ти просто жмуд '! На язиці все, що на думці. Іове, тобі тут, видно, весело! Послухай,— звернувся знову до Григорія,— а чому ти вважаєш, що я дурний?

— Розумний пастир таку людину, як наш Кордет, не висилав би у монастир, а приласкав би, зігрів би добрим словом і спрямував її палку, завзяту душу на путь добра і правди.

— Найліпший путь для нього — етап на каторгу, —промовив різко Крайський.— Ти чув його сатири та епіграми? Всім невдоволений, на всіх жбурляє брудом!

— До чистих бруд не пристає, а хто в багні купається...

— Геть із очей моїх! — затупотів єпископ. — Одним ви миром мазані! До ранку щоб не було і твого духу в Харкові!

— О господи... — зітхнув печально Іов і причаївся, втягнувши в плечі голову.

Сковорода підвівся, поправив пояс і, хоч душа кипіла гнівом, спокійно, мовчки вийшов.

Тирани люблять сльози і каяття, а нерозчавлена чужа достойність для них що ніж у серце.

Ще вдосвіта Григорій встав, умився і, склавши в торбу свої пожитки, тихенько вийшов із монастиря. Не зазирнув і до Лаврентія: часу багато буде — зайде до нього на Святі Гори.

Туманним сонним містом попростував до Троїцької, де у отця Бориса квартирував Михайло. Не відав сам, куди подасться і що робитиме у цім тіснім безмежнім світі, де розминутись ніде пихатій кривді з правдою. Було шкода лишати Харків, учнів і свій музеум, де мав тепло і затишок. Але й радів, що не піддався силі, не підкорився волі фіскала Крайського. Єдиний скарб він має — свободу духу і тіла, тож пильнувати мусить, щоб не пошитись якось ненароком самому в дурні й не залишитися без цього скарбу. Ні за яких обставин не слід міняти волю на кусень хліба. Як часто ми, боячись лишитися голодні тілом, зі страху нівечимо свій дух, принижуємося перед володарями і навіть тими, хто може дати їсти. Коли б не це, не розрослася б так буйно кривда на полі правди, істини.

Ковалинський уже не спав. Наслідуючи свого учителя, він уставав рано й починав одразу черпати пригорщами з криниці знань.

Не здивувався гостеві. Але коли побачив торбу, спитав розгублено:

— Куди ви, Савичу?

— У світ, у світ! — сказав бадьоро Сковорода, хоч на душі було ой як невесело.— Певно, судилося мені життядорога...

— Надовго?

— Хтозна.

— А як же ми, Колегіум?

— Преосвященний отець Порфирій осипле вас своїми милостями!

— Він тут?

— Приїхав учора ввечері.

— Коли ж він устиг прогнати вас із Колегіуму?

— Кордита також.

— Господи, як дозволяєш таке свавілля! — прошепотів Михайло гаряче.

— Бог, мабуть, спав, — пожартував Григорій. — Було ж це пізно ввечері... Ну що ж, прошай, мій друже! — обняв Михайла й поцілував.

— Куди ж тепер ви? — спитав юнак розгублено.

— Ат, усе одно... Михайло мовчки плакав.

— Проклятий світ, прокляті люди! — гукнув небавом із відчаєм.

— Не треба так, — спинив його Григорій. — І люди, й світ прекрасні. По виродках не слід судити про свій народ і людство. Учися, думай і сій знання довкола. Тирани можуть правити лише у страсі й темряві. Але не вічно ж стояти ночі. Колись настане ранок!

Ще раз обнявши друга й поцілувавши тричі, Григорій пішов із двору.

— Пишіть!

— Аякже!

— Не забувайте!

— Що ти!..

Туман порідшав. Уже стало видно річку й голий ліс За нею. Піщана вулиця пришерхла легким весняним приморозком, а мо', земля зігрілася і видихала жорсткий Зимовий холод. Завзято, буйно, радісно цвірінькали хмільні від щастя горобці. Перегукуючись сусід із сусідом, граки мостили гнізда. Пахтіло зелом, цвітом, хоч їхній час ще не настав.

Весна летіла на теплих крилах вітру, будила землю, птаство, людські серця.

Збентежений, до краю сповнений думок, мелодії, віршів, Григорій вихопився на правий берег Лопані. Спинився, глянув на свій музей, Колегіум, узяв ліворуч, щоб вітер бив в обличчя, й пішов дорогою, яка вела на південь.

З весною стрівся в мандрах. Засмаг, зміцнів, обвітрився. Як і птахи небесні, не жав, не сіяв, але не був голодний. У кожній хаті його приймали радо, ділилися усім, що мали, З благоговінням слухали його казання й розповіді про ті міста і землі, в яких бував чи про які читав у книгах. Зробив нову сопілку і грав дідам на пасіках, статечним літнім людям біля церков на папертях, а молодим на вигоні, на колодках. Ніде не жив подовгу. За день, за два його підхоплювало й несло все далі й далі, в незнані села, пасіки та хутори.

І так було до травня. Й до хуторів неподалік од Валок.

Дорога йшла старим дубовим лісом. Серед пухнастих зелених крон чорніло віття нелинів. То тут, то там обабіч шляху цвіли хмарками дички. Співали вивільги. Й Сковороду теж потягло на пісню. Простуючи рябим од тіней шляхом, він насолоджувався привіллям, рухом, радістю від щастя бути вільним, не зобов'язаним нічим нікому в світі, окрім людей, які ділилися своїм шматком, немовби з рідним. Щоправда, ці його добродії не вимагали за хліб і сіль нічого, а навпаки, були цнотливо вдячні за честь зустріти гостя, нагодувати й почути слово про те, що в світі діється. Благословенні люди, свята земля, що їх народила!

Намацуючи, ніби сліпий стежину, слова й мелодію, він заспівав, висловлюючи свої думки-тривоги, своє життєве і філософське кредо:

Нині— скипетр и булава,

Утро вставши — худа слава, Сердце рробождает сквозі,

Руці связанны и нозі.

Как избігнуть сіти?

Мов юна мати первісткові, радів Григорій пісні і трепетав перед великим чудом її народження. Ще й ще повторював, варіював, шукав найкращу форму і насолоджувався словами, музикою. Це справжнє таїнство! Ген біля того хутора який він поминув недавно, ще не було нічого, окрім думок і настрою, а зараз — пісня, у плоті й крові, нове створіння, що, може статися, переживе не тільки його самого, а й усіх живущих нині і иезачатих.

Днесь пінна скачет воля,

Утро вставши — тщетна доля... —

повів Григорій далі. Й нараз відчув, що до його мелодії вривається якась чужа, стороння. Він зупинився і перестав співати. Праворуч шляху, на лісовій галявині, оточена з усіх боків березами, виднілась хата, а біля неї хліви, садок та пасіка. Десь звідтіля, із саду, покритого туманом цвіту, і линув спів. Співала дівчина. На диво, голос був у неї стриманий, грудний, величний. Вона долала легко і нижні й верхні ноти, дарма що вибрала важку козацьку пісню.

Ой да пішов би я та й на Запорожжя,

Сам доріженьки не знаю:

Гей, либонь, стану, стану, подивлюся,

Гей, доріженьки розпитаю...

Григорій слухав, забувши геть про тільки що народжений світ кант або псалом. Він ніби бачив дівчину — стрункa, чорнява, з косою нижче пояса й очима, повними якогось смутку-горя... Вона стояла у вишнику під лісом, дивилася у сине-сине небо, облямоване вишневим білим цвітом, і виливала душу. Співала так натхненно і так вживаючись у кожен звук і слово, що у Григорія отерпло серце. Він ще не чув ніколи такого співу, не зустрічав такої дівчини.

Ой да пішов козак, ой да пішов молоденький

Та хустиною має;

Гей, за ним, за ним молода дівчина,

Гей, дрібні сльози проливає...

І не помітив, як повернув з дороги й попрямував до хутора. Отямився, коли вже вперся у невисокий лозовий тин. І знову побрів у ліс. Якась мана, чаклунство! Поважний муж, учитель побіг за дівчиною, мов парубчак безвусий.

Пекло у грудях, і серце гупало, неначе дзвін на сполох. Наддав ходи. Проте не міг утекти од чарів пісні. Вона летіла слідом, сліпила очі, била у душу крилами і завертала назад, до хутора.

Аж біля Валок стишився. Сів на пеньок, віддихався. І засміявся: оце дав дьору — забіг хтозна-куди! Довкола граб і липа. Удалині село й фортеця, а на узліссі неподалік — велика пасіка, колод на сто. Над нею в небі уже низьке рожевувате сонце... Туркоче горлиця. Десь біля пасіки повторює перед нічним концертом свої колінця й трелі соловей... Повітря чисте, свіже, хмільне від квітів, зелені... Рай, просто рай! Чого ще в світі треба? В старого пасічника, напевне, знайдеться, чим вдовольнити голод і де прихилити голову...

Страху, з яким тікав од хутора, вже не було. Була байдужість, утома. Та ще велика нехіть лишати це благословенне місце і... цю дівочу пісню. Боявся сам собі признатися, геть проганяв ту хутірськуману, проте вона не йшла із серця і раз у раз відлунювалася хоча й тривожним, але приємним щемом. Він розумів, що це спокуса, випробування мужності. Не знав лише — від кого. Якщо то деймон затіяв з ним таку підступну прю — хай начувається! Коли ж то бог...

Хотілось їсти, пити. Піднявши з землі свою торбину й не Закидаючи її на плечі, побрів до пасіки.

Його зустрів високий сивий дід. Пропахлий воском, медом та різнотрав'ям, старий здавався чарівником, бджолиним богом. Ледь усміхаючись, одчинив сякі-такі ворітця і вклонився:

— Ласкаво просимо. На хліб, на мед та на джерельну воду!

— Спасибі, батьку. Хліб та вода, то козацька їда! А як Знайдеться ще трохи сіна, щоб переспати ніч, то вже нетязі й рай...

— Чом не знайдеться, — всміхнувся пасічник. — Ночуй Здоровий!

— Дякую.

Вони пройшли стежиною поміж двома рядами вуликів до куреня, що причаївся біля старої липи.

— Сідай, козаче, — сказав дідусь ласкаво. — Спочинь з дороги. А я зберу, що бог послав, та повечеряємо, поки лампада світить.

Він подивився на пригасаюче надвечорове сонце, звільнив бджолу, яка заплуталася в його волоссі, й зайшов, пригнувшись, до куреня.

Сковорода поклав під липу торбу, накрив брилем і ліг на спориш.

Втягнув повітря: тут гостро пахло напівсухими травами, корінням, квітами, неначе хтось поруч викосив чарівну луку, де квітувало з усього світу зілля... Заплющив очі й нараз почув матусин слізний голос.

— Бабуню, рибонько, рятуйте хлопця!

— Не голоси, Палажко. І не таких я відволоджувала. Л це пристріт, дрібниця. Ось пошепчу, дамо відвару...

— Заснув, сердешний,— почулось поряд пасічникове.

— Ні, батьку, ні, — розплющив очі Сковорода. — Задалося, як ще малим мене водила ненька на хутори до знахарки.

Підвівся, сів по-козацькому.

— .Й допомогло? — озвався пасічник, прославши білу плахту.

— Як бачите.

Старий поклав брунатний свіжий буханець, поставив миску меду.

— Велика сила в зіллі, — сказав небавом. — У кожній травці — зброя супроти рани, виразки або хвороби. Коли б напевне знати, яке від чого зілля, то не хворіли б люди. Ми по здоров'ю ходимо...

— А ви не знахар, діду? — спитав Григорій.

— Ні, — одмахнувся пасічник і, осінивши себе хрестом, узяв хлібину в руки. Нарізав скибок і став припрошувати: — Ось хліб, ось мед — вечеряй. Не осуди за бідність. Чим маємо, тим і приймаємо.

— Вечеря царська.

— Їж на здоров'я...

Угамувавши голод, Сковорода дістав сопілку.

— Калинова? — пригладив вуса пасічник. Узяв, оглянув і, повернувши, заговорив, немовби муляли йому цілющі зела й древа: — Здавалося б, ну що таке калина? Звичайний кущ. Ні жердки з нього, ні навіть пужална; хіба що ягоди на пироги... А придивися та поспитай в людей бувалих, знаючих, то перед нею, матінкою, знімати шапку треба. Простуда, кашель або гарячка — запарюй цвіт калини. Болить живіт — їж ягоди. А кровотеча, рана кладай, загоїться...

— А пошептати? — спитав Григорій не без лукавства. Він певен був, що здибав діда-знахаря.

— То все пусте! — махнув старий рукою. — Морочать людям голову. Не в шепотінні — в самому зіллі сила.

— Ви лікарюєте?—не угавав Григорій.

— Допомагаю інколи... — признався той нарешті. — Даю поради, трави... Хорують люди, то треба ж якось їм рятуватися.

Сковороді стало прикро за ту настирливість, з якою він допитувався, чи знахарює пасічник. Аби спокутувати свою провину, заговорив серйозно, стримано, немов колега:

— Аякже, треба. Треба... Я чув колись, що в Індії, хто скорпіоном ужалений, бере і ним же натирає ще свіжу рану. Допомагає! Там скорпіонів повно, і через те у кожній хаті напоготові стоїть посудина, в якій вони в олії плавають.

— Напевно, в тілі їхньому, окрім отрути, е й проти неї сила, — сказав старий, подумавши. І попросив: — Заграй-но щось душевне.

Уже смеркалося. На заході ще догасала червона крайка відблисків, а на всхід сонця світ огортала густа пітьма. День засинав, натомлений. Ані шелесне. Тиша. На чисте поле неба повибігали зорі...

Григорій узяв у рот свою калинову, вдихнув повітря, щоб перелити його в журбу мелодії, і занімів: над головою тьохнув сам лісовий маестро. Взяв ноту-другу та як зайшовся, защебетав!..

— Не можу, батьку, — прошепотів Григорій. — З таким співцем змагатися...

Старий кивнув, заплющив очі, слухаючи.

А ліс дзвенів піснями. По хуторах і пасіках, по приструмкових хащах і непролазних тернах, по байраках, долинах ні на хвилину не затихав той спів, та музика, те вечорове весняне диво.

— Земля співає...

— Істинно.

Коли лягали спати у курені, обвішаному всіляким зіллям, цвітом, Григорій знову крізь солов'їний щебет почув дівочий голос. Прислухався — розтанув, щез. Та лиш склепив повіки — розлився в грудях хвилею. Закалатало серце.

— Батьку, а чий то хутір, у березняку? — спитав тихенько пасічника.

— Побіля шляху?

— Так.

— Упала в око дівчина?

— Та ні...

— Балакай! Коли б мені хоч років сорок скинули... А хутірець Майорів.

— Вона панянка?

— Де там. Майор — це прізвисько. Із посполитих чи з козаків... Чотири роки тому купили пасіку та клаптик лісу й поставилися. Вони приїжджі, здалеку...

І, засинаючи, Григорій чув, крім солов'їв, широку, журну пісню про козака, який шукав на Січ дорогу, та про кохану дівчину, що омивала слізьми його сліди.

Вене явилася за кілька днів ополудні.

Сковорода сидів у затінку й читав єврейську біблію, яку йому, прощаючись, подарував Мирославський. Недавно щедрив дощик, і все довкола мінилось, грало, сяяло. Рахманні, мокрі бджоли, п'ючи росу з нектаром, сушили крильця в променях. Дерева, трави, квіти — усе тяглось до сонця, аж шелестіло. Завзято, весело шугали в небі ластівки. Десь недалеко в лісі навперебій лічили комусь літа зозулі. Весь у пил ку та пелюстках, зарошений, вернувся з лісу пасічник і, сидячи в задумі, перебирав свою цілющу здобич.

— Добридень вам... — долинуло чиєсь несміливе.

Сковорода звів погляд і неподалік на стежці побачив дівчину. Вона була струнка, чорнява, з косою нижче пояса й очима, повними якогось смутку-горя... Це ж Майорівна!

— Здорова будь і ти, — озвався глухо пасічник. — Що

скажеш, дочко?

— Щось із татусем недобре діється, — аж подалася до нього дівчина. — Не їсть, не спить, покійну матір згадує і все чогось жахається...

— Й давно це з ним?

— Від позавчора. Старий зітхнув.

— Допоможіть, дідусю!

— Коли б я міг, Оленко, — розвів руками пасічник. — Я гою тіло. Він же душею хворий... Григорію, а може, ти Зарадиш? Це ж по твоїй парафії.

Сковорода здригнувся: отерпши весь, прикипів очима до лісовички й ледве збагнув, чого від нього хочуть.

— Чим я зараджу, батьку... — озвався хрипко. — Я ж не священик...

— Ти любомудр, учитель.

Олена мовчки плакала. Не кривлячись, не схлипуючи. Сувора, стримана в своїй печалі, вона дивилася кудись у ліс, за пасіку, і по щоках поволі скочувалися важкі скупі сльозини.

— Я йду, я згоден, — поклав Григорій біблію. Йому пекли ті сльози, немовби падали не на сорочку дівчини, а на його вразливе, ніжне серце.

Гінка, розмашиста, немов тополька, дівчина ступала легко, по-лісовому м'яко, їй десь було літ двадцять, а може, й більше. Якась достойність, самоповага або природна мудрість робили її обличчя не по-земному гарним, не по літах серйозним, але таким привабливим, що неможливо було відвести погляд.

Аби розвіяти дівочі чари, Григорій вирішив поговорити з нею, переконатися, що це звичайна жінка, і, головне, дізнатись дещо про їхній побит та про минуле батькове в якому, певно, криється його хвороба.

— Ви вдвох живете з батьком? — спитав спокійно й на вмисне трохи байдуже.

— Удвох. А що? — насторожилась дівчина.

— Нічого... Давно померла ненька?

— Вже п'ятий рік.

— Хворіла довго, мабуть?

— Ні. Налякалась дуже, коли горіла хата...

— І батько теж?

— Напевне. Ми ледве вирвалися...

— З вогню?

— З паланки.

— Орда?

— Куди там! Татари нас боялися, — мов рубонула шаблею.

— А хто?

Промовчала. Присівши, вирвала стебельце синіх дзвоників і крадькома зиркнула пильним оком на незнайомця. Григорій знітився. Збагнув, що дівчина боїться мовити йому всю правду. Картався своєю цікавістю й шукав дороги, яка б найскорше вивела його з цієї прикрості. Не раз упевнювався: якщо довір'я прагнеш, то не таїся сам. Тому й на сей раз вдався до того чудо-засобу.

— А я п'ять років учив студентів у нашім славнім Харкові,-сказав він дружньо й щиро, як говорити можуть лише безхитрі душі. — Прогнали теж...

— І де ж ви нині? — озвалась миттю дівчина

— Ось тут! — спинився Сковорода. Вона всміхнулася, зірвала квітку вогника і запитала неСМІЛИВО:

— А там дівчата вчаться?

Розвів руками.

— Жінок нема в Колегіумі.

Поміж дубів, немов дівчата між козаків, замиготіли стрімкі берізки. Під ноги хлюпнула барвиста повінь квітів. Сипнуло сонце променями.

Олена вибігла на лісову галявину.

— Он наша хата й пасіка! — сказала весело. І враз погасла, звела докупи брови.

Не озираючись, пішла вперед.

Григорій, мовби у сні, поплівся слідом. Тривожне й радісне передчуття якихось зрушень та перемін в його примхливій долі то заливало груди й п'янило серце, мозок, то відступало, тануло й лишало тоскну пустку.

Біля воріт Олена його заждала і повела до хати через маленький чистий дворик.

Майор лежав у ліжку. Худий, смаглявий, з горбатим довгим носом і руками, кинутими на простирадло, він схожий був па степового сокола, що натрудив у леті крила і впав, ї украй знеможений.

— Татуню, я привела вам лікаря, — сказала Олена лагідно.

— Майор і вухом не повів. Не спав, дивився кудись у кут — під стелю й постогнував.

— Мир дому вашому! — врочисто мовив Сковорода і підійшов до хворого. — Вставайте, дядьку, та пообідаємо, бо я й не снідав досі!

Той тільки блимнув на нього тьмяним оком і ворухнув бровою.

— Що вам болить?

— Нічого... і все... — таки озвався.

— Моторошно? — спитав Григорій. Він говорив навмисне голосно, щоб розігнати гнітючу тишу хутора, в якій потонув господар. — І білий світ не милий?

Обличчям хворого пройшла легка судома.

— Ви, мабуть, добрий лікар — наче у воду дивитеся... — промовив тихо й хрипко.

— Вони, татуню, аж із самого Харкова, — підкинула слівце Олена.

— А я то думаю: ніби й не валківський... — повеселішав хворий. — Панів старшин лікуєте?

— Була й таке. Здебільшого, від марнославства й гонору.

— Це у дуків наших найтяжча нині хворість, — аж сів Майор у ліжку. — Вже козаків та посполитих за власне бидло мають... Олено! —

крикнув раптом. — Чого ж ти, доню, моняешся? Давай хутчій обідати. А то пан лікар зовсім охляне з голоду...

Він скинув ковдру й спустив додолу кістляві жовті ноги.

— Як ви прийшли, добродію, мені немов розвиднілося, — заговорив довірливо. Й підняв тремтячу руку: — Все тільки дим, дим, дим... А кров з нагайки капає...

— У вас велика пасіка? — спитав Григорій, аби звернути його з дороги спогадів.

Майор закліпав часто й нараз осміхнувся:

— Бджола гуде... Пергою, воском пахне... Олено, чи ти була на пасіці?!

— Сьогодні вранці, — поставила на стіл вареники. — Багатий взяток буде — цвіт буйний-буйний.

Повеселівши, Олена ніби ще покращала: в очах заграли блискітки, порум'яніло личко, а спритні довгі руки так і літали, так і вилися, мов лебедині крила.

Якусь часину чоловіки сиділи мовчки і милувалися цим карооким вихором. А далі знову Майор нахмурив брови, весь потемнів, неначе перед грозою, і простогнав так жалібно, що у Григорія душа зайшлася болем:

— Коли б це Настя хоч одним оком глянула... — Не побивайтесь, дядьку, — узяв його за руку. — Не треба так жалкувати тяжко за тим, що втрачено і пережито.

Радійте краще тому, що маєте. Життю, здоров'ю, сонцю, спочинку, праці, такій дочці...

— Дочка у мене — золото, — сказав Майор. — Що роботяща, а що вже краля...

— Тату, беріть уже обідайте! — зачервонілась дівчина й, поставивши на стіл узвар, побігла геть із хати.

Лише надвечір Сковорода залишив хутір. І все ж господар приндився, не відпускав. Проте Григорій був невблаганний: горе тому метеликові, який кружляв біля вогню. Пообіцяв приходити (і навіть завтра зранку!), вклонився дівчині за частування й пірнув у ліс, як риба в воду.

Від того дня Майор радів Григорієві, немов дитина матері. Помалу він очунював і набирався віри в життя, у світ, у людськість. Страхи й примари давноминулого все рідше й рідше йому стискали мозок і холодили серце. Нарешті, зовсім видужавши, одкрив Григорієві свою тяжку пригоду, що не дала йому дожити віку на Запорожжі. Розповідав із журбою, з болем, але розважливо, без тих ознак афекту, які були раніше. Коли згадав дружину, заплакав нишком, утер крадькома скупі козацькі сльози й почав громити панство, що розрослося буйно й на вольнім Дикім полі.

Вони сиділи в затінку під молодою яблунею і гомоніли стиха, як личить добрим людям. Над ними мліла в сонці туга зелена зав'язь, а трохи збоку, на білім тлі оселі, палав нестримним вогнищем розкішний ряд півоній. Десь на гряд ках за хатою леліла пісня-туга... Вона манила, кликала, сповняла груди щемом. Не уявляв Григорій, як він без неї житиме, і через те сьогодні вранці вирішив рушати знову в мандри. Прийшов оце прощатися, та все не міг одважитись. Дивився сумно на цей куточок милий та на його господаря, ловив Оленин голос і не знаходив сили порвати пута приязні.

— Ну що ж, Іване Гнатовичу, — нарешті мовив, — мені нора!

— Куди ти? — відчув Майор недобре.

— Загостювався у ваших славних Валках...

— Побійся бога, Грицьку!

— Спасибі за хліб та сіль, за ласку. Я вже піду.

— Може, ми чимось тебе образили?

— Ні, ви були, мов рідні. Я щиро вдячний долі, що привела мене на ваш поріг, але не варто й зловживати її прихильністю.

Майор заметушився в розпачі, не відаючи, чим зупинити гостя, який з'явився сонцем в його житті й тепер ось хоче щезнути.

— Побудь хоч місяць, хоч кілька днів!

— Не можу.

— Чому, чому? — хапав Майор за.руки. Помовчавши і пересиливши бажання здатися на ласку долі, Григорій мусив підняти трохи забороло.

— Як казав один угорський турок: я повинен або поганяти цього верблюда, або негайно йти звідси геть...

— Який верблюд? О господи! — не зрозумів господар натяку і загукав: — Олено, доню, а йди сюди хутчіше!

Знав, лихома, кого на поміч кликати. Тепер Григорієві хоч закидай на плечі ноги й давай щодуху драла. Натомість він приріс до столу й

крізь хату бачив, як розгинав вона на грядці спину, здуває пасмо з виду і йде на батьків поклик.

— Григорій Савич нас покидає! — сказав Майор, як тільки Олена вийшла з-за хати.

Вона спинилась, ніби об щось спіткнулася. Проте за мить поволі знову рушила, всміхнулась журно й проказала:

— У кожного своя дорога, тату. От тільки жаль — не справдяться мої надії...

— Які надії? — спитав похмуро Сковорода.

— Хотіла вас просити, аби навчили грамоти...

— Тебе?

Кивнула і зашарілася.

— Господи, а я й забув! — сплеснув Майор руками. — Навчіть її, Григорію, не дайте життя прожити в темряві. Ви ж гарно так розказували! Вона хоч дівка, але тямуща та пам'ятка. Як показав їй букви — до вечора вже і читала...

Ну, от і все. Прощайте, села, люди, яких хотів побачити, шляхи безжурних мандрів, що вистелялися слухняно й лагідно йому під ноги, думки, які народжуються лише в дорозі. Хіба ж він зможе сказати "ні" людині, що прагне знань!

Майор ще й досі махав руками і щось доводив гаряче, але Григорій його не чув. Тривожно слухав, як у душі ламається на тлінь і прах тверде недавнє рішення втекти світ за очі й перехитрити людську

природу. Він нині був великим полем битви, де в лютім герці стрілися дві супротивні сили — душа і розум. Вже котрий день іде ця брань у ньому, а все не видно краю.

— По правді кажучи, — долинув здалеку Майорів голос, — мені на серці легше, коли ти в нас на хуторі або десь поряд.

— Я залишаюся, — сказав Григорій стомлено. — На місяць-два...

— Спасибі, добра душе, — прошепотів Майор розчулено. — Вік буду дякувати!

— То я піду полоти, — сказала швидко дівчина й побігла геть.

— Узавтра зранку лекції! — гукнув услід Григорій.

— Мо', я сходжу до міста й куплю псалтир, паперу та каламар з чорнилом? — спитав Майор улесливо.

— Про мене... — кинув байдуже і перший рушив із двору. — Держіться, пане вчителю, — прошепотів уже далеко в лісі. — Це вам не клас спудеїв, а запорозька мавка, Венера— тілом, душею — жінка Спарти.

Олена й справді була на диво здібна. До маковія вона вже знала більше, ніж лобуряки, яких приймають до класу фари . А ще за тиждень читала вільно й латиною.

Григорій, вражений таким талантом, дав їй латинський вірш (якого склав недавно й не встиг послати Ковалинському) і попросив за ніч та ранок вивчити. Вона взяла, поклала біля книжок на покуті.

— Які ви добрі, Грицю... — прошепотіла вдячно. Всю ніч Григорій марив тим віршем, дівчиною, її очима, голосом. Чарівне, ніжне "Грицю", яке вона йому сказала вперше, лунало в серці музикою. Ні, навіть краще! Перебирав у пам'яті її слова, запитання, рухи, усмішки і відчував, як герць стихає, гасне — душа була з вікторією. Він не журився з того, а навпаки, радів поразці розуму. Щоправда, нині йшлося вже не про ту красуню, якої він боявся, а про Олену-друга, про винятково здібну та мудру дівчину, що і на глузд не гірша, аніж на стан та личко.

Прокинувся, як почало сіріти. Вхід був завішаний старим рядном, і в курені від того ще дужче пахло травами. Дід спав посвистуючи, але коли Григорій зашарудів, взуваючись, озвався лагідно:

— Не спиться, синку?

— Як солов'ю весною.

— Настала, мабуть, твоя весна.

— У сорок з гаком?

— Коли кому судилося...

Накинувши на плечі свиту (спас уже минув, і ночі були холодні), Григорій вийшов із куреня. Над пасікою і вздовж всього узлісся, по улоговині, стояв туман. Густий та білий, як молоко. Роса згинала трави й на кожен дотик відповідала зливою важких холодних крапель. Старі кошлаті липи пливли у соннім мареві...

Григорій вийшов із пасіки й побрів до лісу стежкою, яку за літо сам протоптав. Гінкі дерева, підтримуючи склепіння крон, немов колони, тяглися стрімко вгору, й тому здавалося, що йдеш безкраїм храмом. Було так тихо й лунко, що кожен звук, — нехай то тріск галузки чи шерхіт чобіт, — напевно, чувся за півверсти. Туман порідшав скоро й

звисав легкими пасмами. Небавом згинув геть, і стало видно, як між дерев на сході почав народжуватися новий серпневий день.

І все ж було зарано йти до Майорів. Тому Григорій, вже перед самим хутором, звернув ліворуч. Не поспішався ніби, а серце гупало, неначе дятел об сухостійний стовбур. Із ним щось діялося незрозуміле, дивне: то завмирало, то стукотіло швидко, то заливало тіло якоюсь млістю, щемом. Щодня й щоночі воно тягло Григорія в цей березняк, до хутора, і не давало лишити Валки, пасіку й помандрувати далі. Давно закинув біблію, молився тільки ввечері, та й то, коли був поруч пасічник, і все байдужіше, без болю, згадував своїх та людських кривдників. Тут спокій, добрі люди і чесний кусень хліба, зароблений не словоблудством, а мозолями й потом. Тут щире серце жінки, яка могла б йому навіки стати найближчим, вірним другом. Тут він читав би, мислив та викривав у творах облудний світ. І мав би щастя — справжнє, земне, відчутне, а не примарне, як той туман.

Ось знову вийшов до огорожі хутора! Ой Грицю, Грицю... Ні, так не скажеш. Вона промовила так ніжно, так... Господи, невже не сон це? Помацав тин рукою, підняв червоне яблуко. Ні, не мана! Прислухався: десь за садком, за пасікою (в оборі, мабуть), неначе кіт, вурчали тугі цівки. Олена доїть. Майор, напевно, уже подався в поле — сьогодні мав орати.

В печі горять сухі дубові дрова і щось кипить, булькоче. На черені досушуються пахнючі груші, сливи...

Вернувся в ліс, дістав сопілку і, притулившись спиною до двох сестер-берізок, заграв, занурився у мрійно-журну пісню про ліс, про дівчину, що наймиліша в світі, та про нетязьке серце, яке не знало ласки і марить щастямдолею.

Прийшов у двір, коли вже сонце підбилось вище лісу. Олена вибігла йому назустріч і привіталась перша:

— Добридень, пане вчителю.

Григорій звів на неї очі, й вона притихла, насторожилася. Ох ці дівчата: все по очах читають, мов по розкритій книзі!

— Ну, як урок? — насумрився.

— Ще вчора вивчила.

— Того не може бути...

— Їй-богу, правда. Хочете, я розкажу?

Вона так смішно звела докупи брівки і, дивлячись кудись у ліс, мимо учителя, заговорила його "латинським" голосом:

Si sit vita beata inlus, cur, inquis ad illam

Grex hominum rarus tamque pusillus adit...

— Чудово! — спинив її Григорій. — Тепер ти справжня латинниця.

Зітхнувши радісно, вона спитала:

— Про що говориться у цьому вірші?

— Про щастя.

— Це так цікаво! Перекладіть...

"Ти питаєш: якщо щастя життя в кожному з нас, то чому досягав його так мало людей? — почав піднесено Сковорода. — О, це тому, що їм важко керувати своєю душею, і тому, що вони не навчилися

приборкувати свої пориви. По звивистих шляхах, по горбах і через глибокі рови мчить недосвідчений вершник, якщо він погано править конем. По морі 1 по суші, крізь меч і вогонь мчить той, хто нерозумну душу не скеровує розумом". Олена довго думала.

— А в нас у Кам'янському один козак столітній казав, що щастя там, де воля, — промовила вона нарешті. — Хіба порив до волі потрібно теж приборкувати?

Григорій спершу розгубився.

— Старий, нівроку, мудрий... — протяг неквапно, вдумуючись. — У вірші мовиться про нездійсненні прагнення. Порив до них приносить людям лише самі страждання. Задовольняйся тим, що маєш, і будеш вік щасливий.

— А як же воля, Грицю? Вона примарна завжди...

— О, ти — філософ! — сказав Григорій весело, хоча в душі нараз відчув тривогу за свій взірець щасливого.

— Що це таке "філософ"?

— Людина, що вміє мудро мислити і там шукати істину, де не шукають інші... Без волі я не жив би, — додав рішуче, твепдо.

— Я теж! — сказала палко дівчина.

В душі Григорія знялася хвиля щастя, хлюпнула в груди, в голову. Він через силу стримався, щоб не обняти цю степову богиню, не пригорнути її до серця. Краса та розум...

— Чи е що в домі снідати? — почулось нагло з вулиці, й у двір зайшов господар. — А може, дівка прогомоніла з парубком...

— Є, тату, е! — метнулася Олена в хату.

— Здоровий був, Григорію, — подав Майор важку велику руку. — Ну, як наука?

— Добре. Ні, навіть вельми добре.

— Ще б пак — такий учитель!

— Виною всьому учениця. Майор знизав плечима і засміявся.

— Іване Гнатовичу,— гукнув Григорій,— та ви не знаете. яка Олена здібна! Це просто чудо! Я світ пройшов, а не стрічав, не бачив такої мудрої та обдарованої не тільки жінки, а й взагалі людини!

— И такої гарної? — спитав Майор. І мовив журно: — Я геть так само думав, коли зустрів свою Настусю...

— І гарна, дуже гарна! — признався щиро Сковорода. Майор оглянувся на хатні двері, узяв під руку вчителя й одвів убік, до тину.

— Якщо казати правду, то я вже чув усе це... — прошепотів по-змовницькому.

— Від кого?

— Та від Олени...

— Вона про себе таке казала?

— Та ні... Про тебе.

Сковорода заплющив очі. Аж дух забило з радості! Він не любив, коли його хвалили, та цього разу слова Майорові були для нього немов орлині крила. І не гадав, що стільки щастя криється у похвалі, яку донині вважав за штуку, що може вразити лише дитину й душеубогих заздрісників. А може. він здитинився! Недарма кажуть, що кохання робить розумних дурнями, сердитих — смирними, а тихих — буйними...

— А що я хочу тобі сказати, Грицьку,— несміливо заговорив Майор.— Мо', кидай мандри та суєту суєт, бери Олену, хутір і живи, як люди... І я при вас. Та при онуках...

Хоча й схвильовано, але поважно, вдумливо він малював прийдешнє таким, яким воно йому ввижалося. Було то справжнє щастя, земне і вічне.

Григорій мовчки вислухав, узяв, нагнувшись, його брунатну, на житній хліб схожу руку й поцілував.

— Олено, донечко! — гукнув Майор.

Весілля грали в жовтні. Хоча Майори й Сковорода не мали тут, у Валках, нікого э роду-племені, знайшлися добрі люди, що помогли упорядити все як личить. Були й заручини, і коровай, і дівич-вечір.

По молоду Григорій виїхав із двору пасічника. Стара Зиахариха (так називали її по-вуличному), яка була Сковороді за матір, обсипала його зерном та грішми, благословила і провела аж до воріт, де молодого чекав весільний поїзд. Довкола воза, високо вимощеного и покритого барвистим килимом, стояли дружко, бояри й інші чини весільні. Усі на конях, та ще й при шаблях; хто у козацькім строї, а хто в гусарськім. Від середини літа на Слобожанщині вже не було козацтва, були гусари її величності імператриці.

Григорія, немов полковника, взяли під руки і посадили на женихове місце. Візниця здибив коней, візок рвонувся, й весільний поїзд рушив. Бояри, що пропустили вже по чарчині-другій, гукнули пісню.

Сковорода сидів, немовби скований. Чи то новий, незвичний одяг, чи переміна стану й роль молодого, але щось муляло на серці в нього і не давало радості розправити крила.

Вже більше місяця Григорій жив, як у тумані; його крутило в передвесільнім вирі, перемивало, терло, аби зробився з мислителя і козака-нетяги статечний муж і гречкосій...

— Щось молодий наш журиться! Бо ис женився довго!

— А мо', боїться!

— Така вже, хлопці, як допадеться!..

Сміх, жарти, регіт. І знову пісня. Ліс гоготить, рве на шматки мелодію, й від того хлопцям ще веселіше, ще більше хочеться співати, сипати дотепами й дошкулити гострим словом немолодого вже молодого, що достеменно котромусь із них переступив дорогу...

Щиглик оженився,

Щиглик утратився;

Оженився, утратився,

А жінки не має!..

Дорога — в багряно-жовтому полум'ї. Дуби, берези, клени стоять у пишних шатах і сиплють із тихим дзвоном під йоги коням золото... Цей

шлях привів Григорія на зустріч з долею, тут він почув уперше її закличний голос і зупинився вражений у саме серце, як мореходці-елліни чарівним співом страшних сирен...

Біля воріт гостей стрічали дружки. Хвацько зіскочивши з стрункихкозацьких коней і підкрутивши вуса, бояри кинулися до молодого, зсадили з воза, взяли під руки і повели до хати.

Ніколи ще ці двадцять-тридцять кроків, що відділяли поріг од тину, не видавалися Сковороді такими довгими й такими трудними. Він ніби йшов на гору, де ще не був і де на нього чекало безліч важких новин і несподіванок Як просто жити цим козакам, його боярам, жінкам, дівчатам яких набилося мало не повен двір! Вони гуртом, громадою немов ріка з потоками. Він же — один. Та ще й закутий в кайдани розуму, що прагне все пізнати, знайти Велику правду й дійти до суті, до потайної істини не тільки світу космосу, а й самого себе. О, як нелегко жити тому, хто знає ціну мудрості і хто свідомий своєї зверхності та переваги над усіма, з ким здибується! Така людина мученикОлена була сьогодні немов струнка рожева мальва. Не метушилася, не поривалась плакати. Спокійна, тиха. замислена, вона виконувала поважно й старанно свою нелегку ролю у дійстві-звичаї.

Бояри взули її в червоні чобітки й посадовили на пікну діжку, яку поставили посеред хати. Дівчата-дружки спитали хором:

— Пане старосто, і ви, отець та мати, дозвольте своєму дитяті косу розплітати!

Олена зблідла.

Украй схвильований Сковорода дивився на дівчину, яка сьогодні стане його дружиною, його супутницею у горі й радості, його найближчим і найвірнішим другом. Не мав і краплі сумніву: вона зігрів його остуджене вітрами мандрів серце, научить жити в затишку,

народить діток... Господи, за рік чи два він буде батьком! А потім... Потім він повезе своїх синів у Київ, до Академії! От Самуїл здивується...

І тут йому війнуло в душу стужею:

— А як же ти, Григорію?! Чи ти готовий узяти стан хлібороба, дружини, батька?

— Так,готовий.

— А вік любити свою жону і діток?

— Любитиму.

— А будеш сам орати, сіяти, збирати хліб?

— Напевне...

— І не підеш із хутора, не схочеш більше відчути вітру волі, покуштувати води з нових криниць?

— Не знаю...

— Закинеш книги, забудеш мудрих римлян та величавих еллінів і не сягатимеш думками далі ниви?

— Ні.

— Зачерствієш серцем і байдужісінько очима блиматимеш на те, як ближні мучаться в ярмі неволі?

— Цього не буде!

— Підеш на прю з панами й горою станеш за свій народ, за правду?

— Так. Я ж філософ і воїн істини.

— І принесеш у жертву істині свій статок, спокій і навіть власну волю?

— Не пощаджу!

— І їхнє щастя?

— Чиє?

— Дружини, діток...

Сковорода облився холодним потом. Мов крізь туман дивився на молоду, на дружок, які її вбирали й співали дзвінко й сумно.

Чим соловейки не щебетали,

Як сади процвітали,

Чом не плакала Олепа,

Як косу розплітали...

Коли вбирання було закінчено, бояри швидко забрали діжку, а натомість поставили ослін, накритий вивернутим кожухом. Майор зняв образ і, держачи його в руках, сів на ослоні.

— Благословлятися, благословлятися... — зашепотів хтось різко й підштовхнув Григорія до молодої, що вже стояла навпроти батька.

Майор підвівся, благословив і, передавши образ котрійсь ІЗ дружок, поцілував спочатку доньку, а потім зятя.

— Іване Гнатовичу... Іване Гнатовичу... — почав був Григорій. Але його вже підхопило й понесло геть із хати.

Небавом він сидів на возі й спостерігав, як свахи з Дружками на інший віз садовлять його Олену. Все йшло як личить, без зволікань, без відступів, немов ріка. Ось посідали, рушили.

І затужили свахи:

Ой у неділеньку рано

Та й синее море грало.

Там Олена та й воду брала,

А набравши, та й потопала...

Сковорода схопився за це трагічне слово й почав його відмінювати: потопаю, потопаєш, потопає, потопаємо... О, скільки нині втоплено в житейському морі! Розтанули, як лугові тумани... Кричали, мріяли, шукали корінь істини і присягалися довіку бути лицарями святої правди, а потім склали руки й пішли на дно, мов камені. Пігмеї!..

— А ти?

— Я не пігмей!

— І тонеш...

— Ні. Лише міняю стан. І прагну трошки затишку, людського щастя...

— Це виправдання всіх потопаючих.

— Бредня!

— Ні, правда!..

Рятуй, рятуй, та мій братику,

Не дай мені та й загинути,

Не дай мені та й загинути —

В синє море та й заплинути!..

Сковорода рвонувся з воза, але його притримали міцні боярські руки. Він причаївся, немов орел у клітці, напружив розум, прагнучи знайти вихід. Збагнув, що справді тоне, іде на дно, де сотні, тисячі колишніх мужніх воїнів, борців, мислителів. Одні стомилися, тих заманило примарне мрево щастя, а треті просто зрадили свої пориви молодості. Найнебезпечніші і найстрашніші — втопленики! їх вічно палить вогонь сумління, й найкраща втіха для їхніх душ—чиясь біда, чиясь поразка. Григорій чув їхній регіт, відчував їхні руки, які хапали його за ноги й тягли до себе в німу безодню.

Весільний поїзд в'їздив у Валки. Біля тинів стояли юрби, малеча бігла слідом. Сміх, тупіт, співи.

Аж біля церкви усе притихло. Хоч служба ще й не скінчилася, на паперті було багато люду. Окрім його й Олени — дві юні пари прибитих щастям молодих, бояри, дружки, свахи. Кобзар неголосно тягнув якусь жебрацьку пісню. Поміж дорослими, як між деревами, ганяли діти.

Сковорода зіскочив з воза і в супроводі своїх бояр пішов рішуче до молодої. Вона зустріла його тривожним поглядом й, зігрівши усмішкою, торкнулася його руки своєю.

Боже, як не хотілося йому лишати милої! Він був свідомий того, що цим завдасть образи й горя дівчині на кілька років, а може, й на все життя, що вже ніколи вони не стрінуться, не поговорять...

Почувся гомін, човгання: кінчилася відправа в церкві, й валчани хмарою покрили паперть. Чини весільні заклопоталися біля своїх князів із княгинями. От-от мав вийти батюшка й завести їх до храму.

— Прости мене, Олено... — сказав Григорій хрипко.

— За що?

— Прости... Я дуже-дуже тебе люблю...

Вся зашарівшись, вона стиснула вдячно його холодну руку.

Він відповів на потиск, легенько вивільнився і, скориставшись шарварком, який зчинився, коли із церкви вийшов високий сивий батюшка, пірнув у натовп.

СІТЬ ДЕВ'ЯТА

Людині чесній, добрій завдати комусь горя втричі тяжче, ніж пережити його самому. В покривдженого є співчуття, підтримка інших, сльози. А в кривдника нема нічого, крім докорів розуму та мук сумління.

Аж до весни Сковорода карався болем хороших, рідних йому людей, які лишилися в далеких Валках і страждали нині з його вини. Він жив під Харковом, у монастирському підварку, де переховувався сім років тому

його земляк Ничипір. Не жив — згоряв поволі на вогнищі самопокути, за зиму висох і пожовтів, мов обкорований дубовий стовбур. Водовики, які ділилися з ним куснем хліба й убогим ложем у невеликій, тісній хатині, лише зітхали скрушно й шукали нишком йому рятунку то в молоці, то в зіллі, то просто в дружній бесіді.

Й щось помогло. Можливо, час...

Якось напровесні, зоставшися сам на хазяйстві, Григорій взувся у зашкарублі чоботи, накинув свиту, яка висіла, мов на кілку, й помалу вийшов із хижі. У груди бурхнуло терпке повітря, вистояне на верболозі й променях. Аби не впасти, мусив узятися за грубовитесаний шорсткий одвірок і зачекати, поки минуло запаморочення й світ перестав хитатися. Стояв і дихав, дихав, п'ючи невидимий цілющий трунок; так п'ють у спеку воду. Уже високе весняне сонце без міри щедрило теплом та світлом. Сніг на осонні танув і реготав струмками. Дзвенів капіж.

Примружившись і, як п'яний, хитаючись, Григорій рушив у березневий, ще напівсонний світ. Під чобітьми з приємним шерхотом розсовувалася присмагла сніжна каша. Ласкавий, теплий вітер гойдав набрякле віття, немов будив дерева й давав розгін та силу живлющим їхнім сокам. Він підганяв Григорія, чи загравав до нього, зриваючи стару кудлату шапку, чи припадав йому до ніг і лащився, неначе вірний пес, який не бачив довго свого господаря. По синімсинім небі летіли з півдня, мов гуси, білі хмари. Посеред саду стоячи і дивлячись на ту безмежну зграю, він наливався силою, немов воскреслий Лазар. Його худе, кістляве тіло ставало пружним, дужим. Неначебто він був недавно зв'язаний, а цс опали пута й дали свободу його думкам і грудям. Глибоко й часто дихаючи, зібрав, стягнув докупи розтерзану свою могутню волю і спрямував її на власну Душу, де ще гніздився морок. І все обрушилося, зануртувало в ньому, немовби скресла крига й пішла, пішла, невпинна і всемогутня. Якийсь незнании захват, якесь чуття солодке враз охопили найменші фібри тіла і запалили вогнище. А ще за мить отой вогонь, ота чарівна сила завирувала в жилах. Сковорода зірвався з місця й, не відчуваючині рук, ні ніг, легкий, як полум'я, почав

ходити по саду, а потім бігати. Його носило, рухало палке захоплення чи то життям, чи світом, а чи новим відродженням себе й природи. Перед очима в нього усе змістилося, злилося м'яко у щось єдине ціле і задзвеніло радістю. Струмки, дерева, хижа, блакить небес, хмарини сурмили славу сонцю, хвалу життю, осанну літу, що вже було в дорозі!..

Коли до підварку під'їхала запряжена четвериком карета, Сковорода стояв під яблунею і тихо плакав.

— Григорій Савич? Сковорода? — підбіг до нього блискучий юний офіцер.

— Так, я.

— Вас виклика до себе його превосходительство!

— Яке таке превосходительство?

— Пан губернатор!

— Не знаю я такого. Ми незнайомі, — сказав Григорій різко й пішов до хати.

— Вас просить Євдоким Олексійович Щербинін, — наздоганяючи, промовив офіцер.

— А! — зупинився Сковорода. — Чув про такого... Заждіть, я зараз.

Нашмарувавши чоботи воловиківським дьогтем і оперезавшись поясом, Григорій вийшов із хати й сів у карету, де вже сидів фельд'єгер. Той відсахнувся і крикнув кучерові:

— Пішов, пішов!

Щербинін стрів Григорія ще на парадних сходах.

— Григорій Савич, я радий бачити тебе в своїй господі! Ласкаво просимо! — узяв його під руку й повів нагору мимо здивованих панів, лакеїв та ад'ютантів. — Мені розказували, що ти мудрець, а ще, крім того, і музикант. Це правда?

— Гргію трохи.

— На чому саме?

— Є скрипці, флейті, бандурі, гуслях.

— Orb! — просяяв пан губернатор. — Ти сущий скарб! Я теж любитель музики. Було, як вріже наш полковий оркестр, так і замру, а ноги, бестії, самі собою рвуться маршировали по плацу.

У кабінеті, куди зайшли невдовзі, він запросив сідати, сів поряд сам і, мружачи, немов кокетка, свої блакитні у білих віях очі, враз запитав:

— Чому не візьмеш ти собі якогось стану?

— Добродію, світ наш подібний до театру, — промовив повагом Сковорода. — Щоб грати з успіхом та похвалою, потрібно брати ролі лише за здібностями. Особа, діюча в театрі, не через знатність ролі, а за хорошу гру звеличується і прославляється. Я це не раз обдумував та випробовував і переконався, що можу грати в театрі світу лише таку просту й безпечну ролю, як граю нині.

— А може, у тебе здібності до чогось зовсім іншого, до того. що давало б користь державі, світові?

— Були б такі — я знав би.

— А вкореніла звичка та упередженість...

— Добродію,— не дав йому скінчити Сковорода, — коли б відчув я раптом, що можу й хочу рубати турків, то, не вагаючись, узяв би шаблю, надів би ківер і став гусаром. Труд за природною схильністю є задоволенням. Чому, скажімо, пес береже отару вдень і вночі, хоча йому при цьому загрожує смерть од вовків? Кінь чи свиня цього не роблять, бо не для цього створені, природа їхня інша.

— А як коня поставлять за охоронника?

— Нещасні будуть вівці! І кінь також.

— Коневі що!

— Робити те, що не властиве твоїй душі, твоїй натурі, — трагедія. — Навіть тоді, коли за це тебе звеличують і щиро платять золотом та орденами?

— Від орденів та золота ніхто не став мудрішим, талановитішим.

— Це суща правда,— зітхнув Щербинін.— Один — дурний аж світиться,— і при дворі, у почестях, а другий — розумний, здібний, — і пропадав в глушині, за тридев'ять земель...

Григорій ледве стримався, щоб не всміхнутись або не висловити вельможі, витуреному із Петербурга, своїх нещирих співчуттів. Ах, бідолашний, йому так хочеться під царську сукню... чи то пак руку! Там інші труться, а він, сердешний, повинен тут сидіти й навчати цих тубільців, як слід коритися своїм панам і як служити її величності імператриці. О, вже чимало зроблено!

— Ти задоволений своєю долею? — спитав нараз пан губернатор.

— Ні. Я волів би, аби мене не смикали, коли кому захочеться,— озвався різко Сковорода.

— Не гнівайся, достойний муже, що потривожили твій велемудрий спокій! — не без лукавства сказав Щербинін.— Не для моєї примхи (хоча давно я мріяв тебе побачити й насолодитися твоєю бесідою), а ради діла покликав я тебе до себе.

Григорій сів зручніше й приготувався слухати про те нагальне діло. Цікаво, що може бути спільного у нього з Цим служакою...

— її величність дозволила нам додаткові класи, які просив Колегіум, — уже цілком серйозно, офіціально заговорив Щербинін.— І нещодавно клас добронравності, який дозволений теж, я побажав надати вам. Єпіскоп, правда, був проти того... Однак, як бачите, я вас покликав і маю честь вам запропонувати це благородне діло.

Він усміхнувся приязно, вдоволений своєю силою й своєю гречністю, і сів за стіл у позолочене французьке крісло.

Григорієм оволоділи сумніви. Його тягло до книг, до учнів та втателів, йому хотілося принести користь людям, віддати їм і свої знання, своє бентежне серце. А зупиняли ті переміни, що відбувалися вже три-чотири роки. Тепер Колегіум хіба що звався так, як колись. Усе ж останнє завзяті царські слуги перелопатили на свій манір. Понаїздило французів, німців та всяких інших зайд. Студентська братія теж оновилася. Його, скажімо, Сковороду, не прийняли б учитися, бо не породистий, не із шляхетських вилупків.

— Ти задоволений? — спитав Щербинін.

— Не відаю, — знизав плечима Сковорода.

— О! То ж чому?

— Не хочеться мені шармаркати так, як попи з амвона...

— Голубчику, то не шармаркай! Учи, як хочеш. Ти ж не священик. І зваж: виховувати потрібно воїнів, покірних слуг престолу. Філософи нам ні до чого!

— Я теж філософ...

— Ти пілігрим, учитель, любитель муз та біблії, — сказав Щербинін твердо, неначе знав Григорія не півгодини, а все життя. — Тебе дивує моя обізнаність? — лукаво звузив очі. — Така моя посада, звання і функція. У мене сотні вух...

— Фіскали нині в моді, — сказав Григорій.

— На них стоїть імперія! — зареготав Щербинін.

— Та на штиках...

— Воістину! — надувся пан губернатор. — Без нас, військових, государеві що капельмейстру без музикантів!

— Глибокомудро сказано.

— А що, ми теж не ликом шиті! Хоч в академіях не обреталися, так з малолітства в армії. А це така, брат, школа, що жоден ваш колегіум...

Щербинін клацнув пальцями и додав нахмурившися:

— Коли б на мене, я всіх учив би в ротах. За п'ять-шість років були б, як лялечки. Мов тесаки — ні почуттів, ні націй, ні стародавніх звичаїв. Ать, два — і скрізь порядочок. Вперед — вперед, назад г— назад! І армонія...

Сковороді набридло слухати, і він підвівся:

— Гаразд, я згоден.

— От і чудово! — узяв перо Щербинін. Щось підписав і подзвонив. Вбіг ад'ютант. — Візьми наказ ось і передай в училище.

Той підійшов, крутнувся і швидко вийшов.

— Поздоровляю. Бажаю успіхів! — простяг Щербинін руку.

— Я згоден, ваша милість, та при одній умові, — додав Григорій.

— Ну, ну?

— Навчатиму я без платні.

У губернатора полізли брови вгору, потому впали й покрили снігом очі.

— Не розумію. — промовив сухо й холодно. — Як же ти житимеш?

— Як і живу. З воловиками, по той бік Лопані.

Губернатор знизав плечима і посміхнувся:

— Вас, малоросів, зрозуміти важче, ніж море кухлем вичерпати.

— Робіть, що легше, — сказав на те Григорій і, попрощавшись, вийшов.

Початок лекцій припав на середу на страснім тижні. Коли Григорій зійшов на кафедру, ніхто у класі, та й у Колегіумі, і не підозрював, які від того почнуться страсті у Харкові и у всій епархії.

Обвівши зором учнів і діставши зшиток із тезами, Сковорода прокашлявся і раптом кинув у переповнену аудиторію:

— Світ спить!.. Та ще не так спить, як то про праведника сказаро ("Якщо впаде, не розіб'ється"). Спить, простягнувшись глибоко, немов прибитий! А пастирі його не будять. Ні, ще погладжують: "Спи, спи, не бійся! Хороше місце — чого боятися?"

Клас одізвався сміхом, палкими оплесками.

Душа зайшлася радістю. Ось та хвилина, задля якої він Залишив відлюддя і в котрий раз наосліп кинувся у світ, у море пристрастей та боротьби! Але згадалися колючі очі Крайського, дволикість Іова, солдатська гречність губернатора, і він сховався у темні хащі біблії. Студенти мовчки слухали. Переглядалися, немов були здивовані його раптовим відступом і розчаровані в своїх надіях. Правицький Яків, що найпалкіше вітав початок лекції, тепер сидів похнюпившись. На задніх лавах перемовлялися... Видать, приїлися їм пронисні біблійні істини й попівська жуйка, яку лишається тільки ковтати. І це чудово! Людина мисляча — людина істинна. Гряде-бо homo novus...

— Чуєш, християнине, з твоїм поганським серцем! — підвищив тон Григорій. — Чи довго ти лежатимеш на землі? Чи станеш ти колись людиною?

Аудиторією пронісся тихий гомін. Правицький підвів пониклу голову, й в очах у нього сяйнула гордість за свого вчителя й наставника, яким пишався завжди, навіть тоді, коли того вигонили.

— Людина істинна... Одні шукають її у самовладді Августа, в часах Тибсрія. Другі винюхують її в Єрусалимах та Іорданах, у постах, молінням. А треті прагнуть її знайти у світських почестях, у розкішних палацах, у церемоніях, чинах та золоті... Не там, не там!

Він говорив схвильовано, вкладаючи у кожне слово й фразу вогонь душі, свою велику віру в те, що справжня людяність і справжня мудрість не там, де владає пишність, а в глибині народу, в його синах, що виросли в труді та вічних злиднях. Як і раніше, він раз у раз ховався в біблійних затінках, але тепер студенти мовчки ждали, коли він знову вийде й засяв сонцем своїх думок, таких рідких, таких не схожих на все, що їм втовкмачували з цієї й інших кафедр.

І після дзвону ніхто не вийшов із класу. Студенти збилися довкола вчителя густим бджолиним роєм і закидали його запитаннями.

— Скажіть, а де шукати щастя?

— Щастя ні від небес, ні від землі не залежить. Не шукай його за морем, не випрошуй його в людини, не волочись по палацах, не повзай по земній кулі, не броди по Єрусалимах. Шукай в собі самому. Пізнай себе й живи життям, тобі властивим...

— Щасливий той, хто має скриню золота!

— За золото ти можеш купити все, але не купиш щастя.

— Ви говорили, що бог наш має багато ймень. Яке ж із них найголовніше чи найправдивіше?

— Бог — розум, істина.

— То хто ж тоді створив людину?

— Премудрість! Із бридких та диких монстрів, або потвор, вона зробила нас людьми, тваринами, що здатні жиги у товаристві, в дружбі. Ми відрізняємося від диких звірів милосердям та справедливістю, а від худоби — помірністю й розумом.

— Чому ж священики нам кажуть інше?

— Священики теж не пророки, а смертні люди.

— Вони ж посвячені!

— Посвяченість і благочестя — то не одне й те ж.

— А церемонія, обряд?

— Церемонія — це ніби листя біля плодів або лузга на зернах. Коли ж ця маска позбавлена своєї сили, то залишається тільки лицемірна видимість, обман.

— Якщо те знають люди. А коли ні? Або вдають із себе сліпих, глухих...

— Воістину, у нас так часто змішують листя й плоди, лузгу й зерно, обряд і суть. А дехто навіть шанує більше маску, ніж благочестя.

Сховавши зшиток, Григорій рушив із класу. За ним — юрба студентів. Так, дискутуючи, пройшли через Колегіум, мимо здивованих учителів та учнів і рікою вилилися на монастирський двір. Такого тут ще не бувало! Новий префект, що замінив Кордета, рішуче вихопив із того потоку одразу двох студентів і став допитувати. Небавом, плутаючись у довгих полах ряси і важко дихаючи од хвилювання, побіг до ректора.

За кілька днів про лекції й Сковороду, який читав їх, заговорив мало не весь добропристойний Харків. А ще за тиждень прибув із Бєлгорода єпіскоп Крайський і наказав негайно доставити йому той єретичний зшиток, де викладав Григорій суть добронравності.

Все причаїлося, чекало мовчки вироку. Не забарився! На другий день пополудні Сковороду покликали до резиденції преосвященного, де вже були і консисторські.

— Сідай, — суворо кинув Крайський. Він став гладкішим,

владнішим.

Пронизував очима Сковороду, мабуть, гадаючи його злякати своїм нещадним поглядом. Смиренний Іов совався, так ніби сів на щось жорстке, колюче. Попи цікаво зиркали то на єпіскопа, то на Григорія.

— Твоя це книжиця? — спитав нарешті Крайський, піднявши вгору розкритий зшиток.

— Моя, — озвався Сковорода. — Ти написав її, коли був хворий чи дуже вмснажений постом і працею?

— Ні, я писав здоровий.

— Коли ти став священиком?

— Я не священик.

— Тоді чому ти вліз у чужу парафію і намагаєшся пізнати бога, священні таїнства, які для світських за сімома замками?

— Я пізнаю природу. Вона ж не може бути чиєюсь власністю чи таємницею.

— Бог не природа (як ти повторюєш чуже, поганське), а вседержитель, небесний цар. Це знають навіть діти! — підвищив тон єпископ.

— Що добре дітям, того замало мужеві.

— Ти сумніваєшся в догматах віри?

— Я прагну істини.

— Якої?

— Вона одна.

— То як же можна прагнути того, що маєш! Ісус одкрив нам істину. Його апостоли нам розжували її тверді горішки. Ковтай і будеш ситий...

— Якщо ковтати лише розжоване, тоді для чого ж зуби?

— Щоб стримувати дурний язик!

— Юпітер гнівається... — всміхнувся Сковорода.

— Блазнюєш знову... Чи не забув, як закінчилися твої минулі жарти?

— Був вигнаний із стін училища, аки Люципер із царства божого,— зітхнув Григорій.

— От-от! Мені не хтілося б це відправляти вдруге... — багатозначно додав єпископ.

— Мені тим паче, — розвів руками Сковорода. Преосвященний оглянув пильно свою принишклу братію і

запропонував:

— Спали цю книжицю, учи звичайно і будеш... у царстві божому.

— Ви закликаєте мене порушити дев'яту заповідь?

— Ти вже її порушив, — підняв єпископ зшиток. — Тут стільки лжі!...

— Біда тому, для кого правда — лжа, — відбив удар Григорій.

Лице єпископа від гніву стало білим. Схиливши голову, він довго часто дихав.

— Ти хочеш мене учити правді? — нарешті мовив жорстко. — Хто ти такий — пророк, апостол чи патріарх?!

— Людина.

— Що ж це за чин?

— Найвищий!

— І ти у" цьому чині... — відкинувся на спинку крісла Крайський. — То як накажете вас величати: превосходительством, сіятельством чи, мо', величністю?

— Для нас, людей, ще не придумано, як величати, — спокійно мовив Сковорода. Він знав напевне, що цей химерний диспут не похитне ні в чому Крайського, і сперечався лише заради Іова та інших членів суду. Не сподівався, щоб хтось із них прийшов йому на поміч, але хотілося, щоб у

душі хоча б одного лишився сумнів у правоті єпископа і справедливості нині содіяного.

— Ви бачили такого божевільного! — промовив скрушно Крайський, звертаючись до консисторських.

Ті, мов не чули, сиділи, втупившись очима в стіл. Лише смиренний Іов заметушився в кріслі та ще якийсь худий і лисий попик всміхнувся трепетно, вловивши грізний погляд

преосвященного.

— Лайка — то не найкращий доказ... — почав був Григорій.

— Замовкни! — крикнув Крайський. — Ми не студенти й не потребуємо твоїх повчань!

— Мовчу, — зітхнув Григорій. — Неправії завжди бояться слова.

Єпископ стис кулаки, які лежали двома важкими молотами на оксамитовім червонім обрусі.

— По-моєму, все зрозуміло, — сказав він, ледве стримуючись. — Чого не лікують ліки, те виліковує залізо...

— Інквізиторам найбільше до вподоби закінчення цього рецепту, — додав Григорій. —Чого не лікує залізо, те виліковує вогонь.

— Ми не католики й не інквізитори, — промовив Крайський з притиском. — Ми милосердні й довготерпеливі... Але коли в здоровім тілі щось загнилося, його найліпше викинути! Чи так я мовлю, святі отці?

Ті закивали знехотя. Один смиренний Іов втягнув у плечі голову й заплющив очі, мов таким чином хотів уникнути сказати власне слово.

— Чи так я мовлю, Іове? — шулікою упав на нього Крайський.

— Я що... Я згоден... Я боронь боже!..

— Ну от і все, — сказав єпіскоп стомлено і кинув зшиток авторові. — Віднині ти, Григорій Савич Сковорода, не є в числі учителів Колегіуму!

— Не ви мене настановляли, не вам мене й вигонити, — промовив глухо Сковорода. — Пан губернатор...

— То не твоя турбота, — всміхнувся зверхньо Крайський і встав із-за столу. — З ним я домовлюся...

Григорій теж підвівся. Узяв свій зшиток, поклав його в кишеню. Востаннє глянувши на враз побляклих суддів, він Зрозумів зненацька, відчув єством, що це вже все, що більше йому не бути в класі, не гріти серця на теплоті цікавих, палких очей студентів і не радіти, стежачи, як дітлахи стають мужами, а селюки — філософами. Щось обламалося в його душі, як обважніла плодами гілка яблуні. Проте, на диво, він не страждав і не оплакував того, загиблого, а був захоплений новим зеленим пагоном, який проріс на зламі і забуяв, неначе трави після дощу. Суворі судді люблять стежити за муками своїх засуджених. Вони зі злості луснули б, якби заглянули в думки Григорія вже за хвилинудругу по ритуалі знищення його як учителя й викладача Колегіуму!

O vita nova, нове життя... Та, власне, він і до цього жив більше в мандрах, аніж у Харкові. Тепер же стане все на свої місця і запанує спокій у його душі. Хоча і пізно, в сорок чотири роки, він остаточно збагнув себе самого й віднині житиме життям, спорідненим своїй натурі, й не піддаватиметься химерній мрії служити народу звично, як усі

освічені, але статечні, смирні люди. То не його дорога. Він — мандрівник, поборник істини, апостол правди й волі! Тут і шукай, тут щастя.

Навчати можна всюди — було б чого навчати. Григорій це розумів давно й тому без жалю й туги залишив Харків та монастирський підварок. По берегах в'юнкої Лопані цвів верболіз, до сонця пнулося всіляке зело, мостило гнізда птаство. Сковороді чомусь не хтілося так нагло кидати усю цю розкіш, і він, не довго думавши (сам собі пан!), пішов по річці вгору. Ще з тогорічних мандрів мав на прикметі одне чудове місце — над Лопанню посеред лісу пасіка. Жива криниця в березі, столітні липи, клени та ясени... Куточок просто райський. Та й пан Земборський, господар тієї пасіки, не раз просив зайти, пожити в нього. Він, хоч багатий, можний, але не зовсім випанів і не цурається гіркої правди та закріпачених братів по роду-племені. Що ж, нині е нагода зайти й пожити трохи... Забрали кафедру, та залишилися перо й папір! Бач, із яким острахом, немов змію отруйну, тримав єпіскоп його злощасні тези. Бояться слова деспоти. Заковують його в залізо, щоб не волало пробі, чи осипають золотом, аби сіяло весело й сліпило людям очі... Ні пут, ні золота! Він заховається у темній пущі і, мов Сократ, писатиме книжки-діалоги, в яких учитиме, як пізнавати світ, себе та істину.

Пішов шпаркіше: кортіло швидше взятися за первородний свій філософський твір, що аж за чверть століття ним наречений буде "Наркісс".

За рік ніщо тут не змінилося, немов над цим шматоч ком світу не владний час. І навіть пасічник, — ще молодий, але похмурий вусатий дядько, — так само стрів скупою усмішкою і, показавши, де зберігається вода та їжа, кудись подався поспіхом, так ніби ждав його приходу.

Перекусивши, Григорій вийняв із торби книжки, напір та каламар з чорнилом і, поки сонце світить, сів до роботи.

З чого ж почати? Хто буде діяти у цьому творі-диспуті? Порфирій, Іов... Ні, їм не місце в книзі, яка, можливо, пройде крізь час і розбрат, неначе ця діброва і ця земля. Кордет, Михайло? Не варто, мабуть, виносити їхні думки та судження перед неситі очі душителів людського духа... Кого ж узяти? Еврика! Лукаш, Лука. Так ніби кличуть неговіркого, відлюдькуватого тут владарюючого пасічника. Ну що ж, Луко, порозмовляємо про пізнання себе самого і доведемо, що головне в людині не плоть, а мисль!

Розкриємо священну біблію...

Мисль, думка, серце... Що може розлитися так, як думки? О серце, ти—це безодня, ширша від моря й неба!.. Безмежне, ти все охоплюєш, саме ж не вміщуєшся ніде, ні в чому...

Що ж нині нам повідає священна книга? "Не огемніють очі твої..."

Ще скільки, господи, на світі є незрячих духом, ниць, плазуючих перед добром і злом! Іноді шкода дивитися на цих істот, що розминулися з всесильним богом мудрості і зупинилися напівдорозі в людському поступі. Немов папуги, вони повторюють чужі слова, не можуть жити без ідола або кумира і, мов чорт ладану, бояться мислі. Людино, ти вмістилище всього найкращого й всього найгіршого з того, що є на світі...

Перегорнув кілька цупких, пожовклих аркушів і зачепився оком за вислів, схожий з його думками, з його метою зцілити тих, хто отемнів або й не був ніколи зрячим. "Послухайте мене ті, що згубили серце і відійшли од правди!" Григорій вчитувався у ці слова, мов випробовував їх на вагу, на міцність; то шепотів, то вимовляв на повен голос, і на галявину, де він сидів і де стояла пасіка, поволі сходилося все більше й більше люду із різних сіл, слобід та міст, де він бував в останні десять років. Лихі, підступні, хитрі, пихаті, горді, добрі, ласкаві, тихі... Але найбільше було розгублених, прибитих страхом, готових стати на будь-

яку дорогу, аби вціліти під величезним державно-панським каменем, що перемелює живе зерно на порох...

Григорія пройняв великий жаль до цих нещасних. Поволі те співчуття перетворилося на люту зненависть до млинарів та їхніх слуг.

Відклавши біблію, вмочив перо і замість книги про пізнання самих себе почав писати пісню. Як, звідкіля — хто знає, але з'явилася і задзвеніла якась незвична для його творів музика. Слова також пішли нові, химерні. Це був не псалом, не кант — сатира на людоморів, підбита роздумами про власну душу, долю.

Всякому городу нрав и права;

Всяка іміет свои ум голова...

Лише за тиждень ліг на папір початок книги й заговорив як опонент Лука. (Лукаш мовчав). Сковорода так захопився цим "розгл'аголом", що забував про їжу й ніяк не міг змиритися з тим, що вночі був змушений задовольнятись лише обдумуванням майбутніх герців Луки та Друга. (Друг виступай од автора й доводив те, чого Григорій не встиг довести з кафедри). Він міг сказати про себе словами з "Пісні пісень": я сплю, а серце моє не спить. Не прилягало серце, уболівало за душу людську, стоптану ногами хижих монстрів, яким начхати на те, що ви — людина, створіння мисляче, а не худобина.

Писав спокійно, стримано, апелював до біблії, шукаючи у цій небеській книзі підтвердження своїм словам. Та час від часу щось нагло збурювалося в його єстві, кричало криком і виливалося не філософським логосом, а сатиричними, земними образами в одежі притч або байок. Світ не давав Григорієві знайти у пущі спокій, не випускав його з цупких обіймів. Він одбивався, читав годинами святе письмо, розжовував його окремі вислови вдвох із Лукою або з Клеопою й ще кількома особами, яких увів до книги, проте не міг цілком віддатися своїм всесвітнім

роздумам. Боровся стійко, вперто й, здавалося, десь серед літа був переміг.

Та несподівано прийшли з Харкова Михайло з Яковом і принесли недобрі вісті.

Стояв липневий, пропахлий медом ранок. Лукаш кудись подався, й Сковорода сидів один під куренем за грубо збитим столиком. Не писалося, якась тривога стискала серце, мозок і не давала думкам ширяти вільно. У нежарких ранкових променях, що пробивалися крізь нерухоме віття, раз по раз мигали швидкі, завзяті бджоли. Метка сорока вертілася, мовби цікава жіночка, довкола житла пасічника і поглядала скоса на дивака, що міг годинами сидіти тихо-тихо...

І раптом, скрикнувши, вона знялася злякано і шмигонула в хащі.

Григорій знехотя підвів од зшитка голову — небесна сило, та це ж негадані, але жадані гості! Простоволосий, босий Сковорода побіг назустріч хлопцям, що, усміхаючись і лячно щулячись від пролітаючих довкола бджіл, ішли галявиною.

— Михаиле! Якове!

Він обнімав їх та вициловував, немов синів, яких не бачив вічність. Студенти теж розчулилися.

— Не забули свого учителя. А я вже думав...

— Та що ви, що ви, Григоре Савичу! — баском озвався Ковалинський. Йому було вже двадцять років. Час, як ріка... — Вас пам'ятають друзі...

— І вороги, — додав поспішно Яків. Михайло взяв його за лікоть. Хлопчина знітився й почервонів.

— Ну, як ви тут? — спитав Михайло й хазяйським оком окинув пасіку, курінь і стіл. — Щось, певно, пишете?

— Пишу, пишу, Михайлику... Сьогодні з Харкова?

— Ні. Вчора ввечері. Заночували в Гужвах, у пана. Зборський нас і привіз.

— Ви снідали?

— Якби не снідання, прийшли б раніше, — підкинув Яків і замахав руками.

— Не ворушись!

— Коли ж у вічі сичуться...

— Ходімо в ліс, бо покусають, — сказав Михайло, що також зиркав сторожко на кожну бджілку, яка летіла мимо.

Кепкуючи з страхополохів, Сковорода повів гостей у діброву.

— Ви тут один живете чи в товаристві пасічника? — спитав Михайло, коли не чути стало дзижчання бджіл.

— Один здебільшого...

— Т не гнітить вас самотина?

— Хто народився, щоб мати діло з вічністю, тому приємніше жити в полях, гаях або садках, ніж у містах.

— Я так не зміг би, — зітхнув Михайло.

— Сорока запитала Орла: "Скажи, як не набридне тобі весь час літати в небі?" "Я ніколи б не спускався на землю, якби не змушувала нужда тілесна", — відповів Орел. "А я ніколи б не одлітала від міста, коли б була Орлом..."— промовила Сорока. "Я теж, коли б я був Сорокою", — сказав Орел.

Михайло почервонів.

— Григоре Савичу, чия це байка? — спитав невдовзі Яків. Сковорода знизав плечима і не признався.

— Хтозна... Що нового у вас, у Колегіумі?

— Варягів стало більше, — сказав Михайло.

— Як Іов?

— Крутиться. Всім хоче бути добрим. Недавно стрів мене в музеумі й про вас розпитував, шкодуючи, що ополчили ви проти себе многих...

— Одного разу, побачивши, як різне птаство скубло Сову; Дрізд запитав сердешну: "Чи вам не прикро, пані, що вас скубуть безвинно? Це ж нісенітниця". "Для мене те не дивина, — відповіла Сова. — Вони скубуться і між собою. А щодо прикрості, то я втішаюсь тим, що нападають на мене линіе граки, сороки та ворони, але орел і пугач не займають. Та й афіняни сову шанують..." І як на мене. — додав Григорій, —то краще бути в любові й шані в одного мудрого, аніж у сотні дурнів.

— Це ваша байка? — знов загорівся Яків.

— А що?

— Чудова!

— Моя...

Григоре Савичу, і ви багато їх написали?

— Не написав ще жодної, а от придумав аж півтора десятка...

— Байок? — спитав Михайло з подивом. В його уяві, певно, Сковорода-філософ не сполучався з Сковородою-байкарем.

— То розкажіть усі! — гукнув зраділо Яків. Йому було ооків шістнадцять — з дитини, як кажуть, вийшов, до парубка ще не дійшов. Такого колись Григорій зустрів Михайла...

Прокашлявшись і подолавши зніяковіння, яке і досі охоплювало його щоразу, коли доводилося комусь читати свої незграбні твори, Сковорода почав півголосом:

—— Ворона й Чиж. Неподалік від озера, в якому водились жаби...

Тим часом вийшли на беріг річки, іїоросла густо очеретами, вербами, Козача Лопань, як називали її гужвинці, кишіла рибою й усяким птаством. То тут, то там на невеликих блакитних плесах скидались щуки; немов татарські стріли, перелітали з води на воду лякливі зграї крижнів. А над усім оцим роздоллям пливли хмарки й світило сонце.

— Сідаймо, хлопці, в ногах немає правди, — сказав Григорій. Знайшов найкраще місце — густий дубовий затінок, З якого видно річку та степ за нею, і перший плюхнувся у нетолочені дозрілі трави. Студенти сіли поряд.

— Ну, ну? Так що там Чиж із Вороною? — терпець урвався Якову.

Сковорода обняв хлопчину і став розказувати, немов читати з книги. Михайло слухав мовчки. А Яків ойкав, охав, сміявся, схоплювався і знов сідав. Коли ж Григорій почав останню байку, про двох собак, він теж притих.

— У селі в господаря жило двоє собак. Якось повз двір той трапилося проїхати незнайомому. Один собака вибіг і гавкав дотти, поки чоловіка й не видно стало.

— І що тобі від того прибуло? — спитав завзятого товариш.

— Принаймні я розважився...

— Адже не всі проїжджі, — сказав розумний пес, — такі, що слід вважати за ворогів господаря... Бути собакою — то не погане діло, погано гавкати на всіх підряд...

— Оце, Григоре Савичу, ви ніби в око встрелили! — сплеснув руками Яків. —У Харкові таких собак!.. Уже другий місяць на вас невпинно брешуть...

— Замовкни, Якове! — гукнув Михайло.

— Ні, ні, розказуй, — звелів Григорій і весь напружився, приготувався зустріти мужньо нову напасть.

— От ще базікало...

— А що таке? Ми ж усе одно збиралися...

— Не сперечайтеся, — насупив брови Сковорода. — Розповідайте!

— Гаразд, — сказав Михайло. — Ви не хвилюйтеся, нічого там такого...

— Ти мов придворна дама.

— Кебетний учень Іова! — підкинув Яків.

Михайло зміряв його холодним поглядом, зиркнув тривожно на почорнілого від поту й сонця друга, що заховався у цій дрімучій пущі од лихослів'я світу, і тихо мовив:

— Хтось розпускає між харків'ян чутки, що ви засуджуєте вживання м'яса, вина, горілки...

— Священики вас називають єретиком і манихейським учнем, — доповнив Яків.

Михайло нишком дав стусана базіці.

— Крім того, кажуть, — повів статечно далі, — що ви вважаєте шкідливими золото, дорогоцінні речі, розкішний одяг... А так як усе це боже і богом створене, то...

— Іменують вас богохульником! — не втерпів знову Яків. Григорій ліг, поклав на руки голову і, дивлячись на сіре,

зблякле небо та на хмарки, що раптом стали чорні, спитав

похмуро:

— І це усе?

— Усе, — сказав Михайло.

— Ні, ні, Григоре Савичу, — схопився Яків. —За те, що ви живете в пущі й цураєтеся попів, панів і взагалі суспільства, миру, вас нарекли ще й мізантропом...

Який кричущий наклеп! Він — мізантроп... Тоді Сократ, Платон, Еразм, Сенека також людиноненависники, бо усамотнювалися, щоб мати змогу мислити. Кохання й мислення не визнають юрби... Хіба ж він кинув місто заради себе? Для кого пише книгу, пісні, байки? Кому знімав ними з очей полуду? Він — мізантроп і богохульник... Ще й Манихеїв учень! Воістину, брехня не знає міри. Ці кровожерні гієни в рясах готові впитися зубами в кожного, хто не підспівує їхній осанні богові, в якій немає серця, а е лише облуда. Не лицеміриш, говориш те, що думаєш, — уже єретик. Шукаєш правди, істини — гвалт, богохульник! Живеш своїм, а не попівським розумом — сектант, відступник, зрадця. О господи! Хіба людина, твоя земна подоба, уже не вільна мислити?! Хто дав їм право сковувати в залізних путах цю всемогутню силу, пружину поступу, яка, мов доля, охочих веде, окрилює, а ретроградів насильно тягне!..

— Брехня, — сказав Григорій стримано.

— Він посварився за вас із префектом, — промовив Яків і вказав очима на Ковалинського. — Коли б не ректор — не доучився б...

— А він побився з трьома студентами, які розносили попівські плітки, — не залишився в боргу й Михайло.

— Й студенти вірять? — спитав Григорій.

— Не всі... А дехто.

— Григоре Савичу, коли б самі ви... — почав несміло Яків.

— Прийду! — рішуче мовив Сковорода.

У хлопців ніби гора з плечей звалилася. Знайшовши жолудя, Михайло пожбурив ним у Якова. Той кинув теж. За мить вони посхоплювалися, зійшлися впритул, як молоденькі півники, і почали боротися. Сопіння, регіт, вигуки...

Всміхаючись, Григорий стежив за цим кумедним герцем і вже громив наклепників, не залишаючи від їхніх злобних вигадок та лихослов'я каменя на камені.

До Харкова Сковорода прийшов надвечір у понеділок, якраз тоді, коли за звичаєм у губернатора збирався цвіт громади.

Лакей в лівреї загородив дорогу ще на порозі:

— Тобі до кухаря? На чорний хід!

— Ні. Я до Євдокима Олексійовича, — спокійно мовив Сковорода.

— У нього гості.

— То й що...

— Ти з глузду з'їхав? Ось денщиків покличу!..

— Вельмишановний цербере ', — спинив його Григорій, — біжи нагору й скажи своєму панові, що завітав до нього Григорій Савич Сковорода!

Лакей оглянув зайду сталевим поглядом, скривився в посмішці, а все ж пішов. Поважно, гордо — як римський консул.

Хвилин за кілька лакуза вибіг, немов ошпарений, За ним З'явився пан губернатор, гості.

— Григоре Савичу, ласкаво просимо! Без тебе наш оркестрик що рота без правофлангового!

Сковорода зійшов мовчки по сходах і привітався за стародавнім звичаєм:

— Дай боже радуватися!

Пани, попи та офіцери відповіли хто як. Смиренний Іов кивнув, заплющив очі.

У чималенькій вмебльованій розкішне залі були самі чоловіки. В кутку на дзиґликах лежали скрипки, флейти, бандури, гуслі. На позолоченому струнком столику мінилися всіма кольорами пляшки й чарки...

Щербинін узяв Сковороду під руку, одвів убік, де не було нікого, і мовив тихо:

— Ти, мабуть, гніваєшся, що я тебе не захистив? Я возпротивився, але єпіскоп став дибки, мов огир...

— Ні, я не гніваюся, — сказав Григорій. — Усяке лихо не без добра.

Метнувши владний погляд на Іова, Щербинін повів своєї далі:

— Ми вдвох із ректором...

Смиренний Іов підбіг, як песик, заусміхався.

— Сковорода не вірить, що ми з тобою пішли в штики на Крайського, — підпріг його вельможний.

— Вір, Грицьку, вір! — замекетав смиренний Іов. — Пан губернатор уболівав душею. Я теж уболівав...

— Ах, бідолашний! — спинив його Григорій. — Ти й нині, Іове, смертельно хворий.

— Чим? На яку хворобу? — злякався ректор. Він запитав так голосно, що всі присутні в залі вп'ялися в нього погля дами.

— На пдазовитість, чи раболіпство!

— Ти лихословиш, Грицьку... — прошепотів смиренний Іов і заплющив очі, немов закрився в мушлі.

— Не лихословити прийшов сюди я, — сказав Григорій гучно, щоб чули всі, — а спростувати наклепи і лихослів'я ваше!

Еліта харківська нагострила вуха. Знайомі і незнайомі панки й священики поволі збилися довкола гостя. Цікавість брала гору над етикетом і панським гонором.

— Ви нарекли мене відступником і манихейським учнем за те, що я утримуюсь од зайвини. Я не засуджую вживання м'яса і вина, лише не схвалюю захоплення надміру ними. Бо це, панове, шкодить не тільки вам, багатим, а й тим, хто радий шматкові хліба та кварті квасу... Ви розпустили плітки, що ніби я вважаю дорогоцінні метали й речі шкідливими самі собою. Це ж нісенітниця! Вони шкідливі, коли стають метою, ідолом і накопичуються в руках одного, двох. Від срібла й золота втрачають часто розум і взагалі людську подобу. Ось де трагедія! І тільки нова людина, яка пізнає себе і мир, очиститься й погляне просто й весело на всі скарби у світі, як нині дивимося ми на квітучі луки.

Ви називаєте мене людиноненависником, чи мізантропом і Звинувачуєте, що я навчаю отроків відрази, нехіті до певних станів,

посад, чинів, становищ... Бредня! Все зло від того, що ми в театрі світу беремо ролю не за природою нашою, а якомога більшу і важливішу. Скажіть, чому в народі таке збентеження й такий неспокій? Чи не від того, що многі грають ролі не ті, що їм властиві і відповідні, тобто, не будучи грибами, полізли в козуб? Один такий народний пастир наробить стільки шкоди, що й п'ять достойних не зможуть виправити!

Тому я завжди радив знайомим отрокам пізнати спершу себе, свою природу, а вже тоді йти й вибирати ролю за покликанням... Я сподівався, що, мо', хоча б у такий спосіб Зменшаться ті нарікання й скарги, яких ще стільки нині межи людьми... Я сам сьогодні ж кинув би свій стан і вступив би до іншого, аби не знав, що клопотлива й меланхолійна моя природа найбільше здатна до щонайнижчої та ще самітної в театрі ролі. Хай у цій масці не прислужуся я своїй вітчизні милій, зате принаймні що маю сили старатимуся не завдавати шкоди!

Передихнувши й витерши рукою піт із чола, Сковорода хотів піти, але Щербинін його спинив.

— Не поспішай, Григорію, — промовив люб'язно, хоча його блакитні очі стали сірі. — Ти палко так доводив, що поважаєш усі на світі стани і всіх людей, а сам біжиш до черні...

— Ця ваша, панська, вигадка, — сказав Григорій різко, — що начебто простий народ е чорний, смішна. Така ж нікчемна, як і ті, що твердять, ніби земля е мертва. Як же може мертва мати народжувати живих дітей? І як же воно з утроби чорного народу могли вилупитися білі пани?

Щербинін зціпив зуби. Панки насупилися.

— Григоре Савичу, — заметушився смиренний Іов, що не витримував не тільки гроз, а й передгроззя, — ти 6 заспівав нам краще! Новий псалом, скажімо...

Товариство враз ожило, заворушилося. Вельможні гості одверто радувалися, що замість прикрих докорів та небезпечних колючих слів почують гарну сковородинську музику, яка вражає гармонією і благоліпством. Вони любили й знали його пісні...

Сковорода окинув зором знайомі лиця панів полковників, хорунжих, суддів, сотників, що вже були напівдорозі у справжнє панство, освячене імператрицею, і погодився. Він заспіває! Нехай закрутить у носі вражим дітям.

УЗЯВ бандуру, пройшов по струнах пальцями і, дивлячись у чорні-чорні, волоські очі полковника Куликівського, який торік ще був господарем усієї Харківщини, почав свій "псалом":

Всякому городу нрав и права;

Всяка іміет свой ум голова;

Всякому сердцу своя есть любовь,

Всякому горлу свой есть вкус каков, —

А мні одна только в світі дума,

А мні одно только не идет с ума.

Провів цікавим, гострим поглядом по губернаторових притихлих гостях.

Петр ллл чинов углы панскіи трет,

Федька-купец при аршині все лжет.

Тот строит дом свой на новый манір,

Тот все в процентах, пожалуй, повірь!

А мні одна только в світі дума,

А мні одно только не идет с ума.

Панки дивилися на нього злякано, мов на суддю злочинці. Два-три сховалися за спини інших. Смиренний Іов так скривився, немов у нього враз заболів живіт. Щербинін склав на грудях руки і слухав з посмішкою, що ледь виднілася в куточках уст.

Тот непрестанно стягает грунта,

Сей иностранны заводит скота,

Ті формируют на ловлю собак,

Сих шумит дом от гостей, как кабак, —

А мні одна только в світі дума,

А мні одно только не идет с ума.

Строит на свой тон юриста права, С диспут студенту трещит голова. Тіх безпокоит Венерин амур, Всякому голову мучит свой дур, —

А мні одна только в світі дума,

Как бы умерти мні не без ума.

Зробивши паузу, він уповільнив темп і, наголошуючи ледь не на кажлім слові, речитативом закінчив пісню:

Смерте страшна, замашная косо!

Ты не щадиш и царских волосов,

Ты не глядиш, где мужик, а где царь, —

Все жереш так, как солому пожар.

Кто ж на ея плюет острую сталь?

Тот, чія совість, как чистый хрусталь!..

Віддав бандуру Іову і, обминаючи приголомшених панів, попів та офіцерів, пішов із зали. Душа стомилася й жадала простору, роздолля мислі, волі!

СІТЬ ДЕСЯТА

Світ—Прометей прикутий. Щодня роздовбують йому криваві рани, і як не вмер він досі, не відають навіть боги. Рвонувся з пут — встромили ніж у спину, й лягло козацтво в землю, а з безнадії та сліз сирітських висипали над ним могили-гори. Сплять колії, спить Гонта, розтерзаний оскаженілим панством, десь брязкотить кайданами останній гетьман волі, а запорожці, втерши мазку, кладуть чубаті голови на берегах Дунаю. Ave, imperator, morituri te salutant! Morituri te salutant... Приречені тебе вітають... Приречені на вічне рабство, на самовиродження!.. Петля кріпаччини все дужче й дужче стягує козацьку шию... Коли Григорій почув про повстання Омелька Пугача на яіку, зітхнув печально й згадав свою московську подорож і Каліграфа, що відмовляв російським мужикам у вільнодумстві. Дивак. Нема народу, який не прагнув би і не

жадав би волі!.. За віщо ж, господи, так не злюбив ти Русь, чим прогнівили твою всесильність ці незлобиві люди?..

Вже котрий рік про це питав Сковорода. Бог німував. Мовчання — камінь, скеля, що наляга на душу. І на душі в Григорія ставало тяжче й тяжче. Найліпший друг, Михайло, скінчив Колегіум і, як усі панята, подався шукати слави й честі в Санкт-Петербург. Мир праху вашому, слова і мислі, висіяні на серці ближнього!.. Лишився Яків. Висвятившись, він обійняв парафію неподалік од Харкова, у Бабаях, і запросив до себе Сковороду.

Село стоїть на пагорбі, навкруг поля, діброви, ставки, левади. А в улоговині, між вільх та верб, обвитих буйним хмелем, біжить струмок, який збирає воду, що б'є з джерел, криничок. Біля Холодної, в старому лісі за Кунчировим облюбував Григорій відлюдну пасіку і поселився на ній удвох із біблією. Відтоді, як залишив позаду півсотні літ і охолоді трупи своїх надій та сподівань, священна книга стала його найближчим радником і співрозмовником, тим джерелом, з якого черпав він сили й мислі, незрушним тихим храмом, в якому він ховався від суєти та злоби, від мертвих мрій та ще живого відчаю. Все заміняла вона Григорієві — дітей, дружину, вино, достаток, друзів... Ні, друзів має і в Бабаях. Вже кілька років вони збираються і, мов стародавні елліни, провадять диспути на філософські теми. Григорій згодом ці вільні бесіди знов переорює, пересівав добірним зерном 1 віддає — вже на папері — на суд громади. Благословенна праця! Благословенні люди, які в безчасся люте знаходять сили мислити і, зневажаючи камінне слово догми, самі шукають істину!

На пасіці біля Холодної почав Григорій і свій новий, вже шостий, твір про суть людини, світу та про душевний спокій.

Як нині тихо в лісі. Десь писне пташка; вітер шелесне млосним листям 1 знов розтане в кронах. Дэюрчить вода в криничці, неначе хтось невидимий зробив сопілку та й випробовує и безмежно довго... Блаженна тиша... Не йметься віри, що позавчора о цій порі тут вирували

пристрасті, стояв гармидер, який буває хіба на ярмарку. Прийшов Панас, і Яків, і Ярмолай, і Логвин — найзаповзятіші брати-софісти із Бабаїв та ближніх сіл. Заросившись, посперечалися і, не вгаваючи, дістались петри, тверді, якою був для них Григорій.

— У чому сила вислову: пізнай себе?

— Ні! Ти скажи спочатку, що е премудрість і де її шукати!

— Ми проповідуємо душевний мир та спокій, а навкруги сум'яття!

— Ти ніби сфінкс єгипетський...

— Спокійно, други, не гарячкуйте й не поспішайте з висновками, — утихомирив Григорій братію. — Так розмовляти — це все одно, що, поробившись п'ятьма вітрами, здіймати хвилі на Чорнім морі...

З цього й почав Сковорода нову розмову-книгу, яку назвав "Кольцом".

Навівши притчу про необачних мандрівників по Індії, яку він чув ще в дитинстві від перса, що торгував шовками, посудом та килимами, поклав перо й замислився. Душевний мир... Душа — mobile perpetuum, рухомість безперервна. Крила її — думки, поради, погляди; вона або чогось бажає, або тікає від чогось; коли бажає — любить, коли тікає — страхається. Коли ж не знає, чого жадати й від чого бігти, тоді дивується, страждає, тоне в сумнівах; сюди, туди сахається і крутиться, немов магнітна стрілка, аж доки теж відшукає свою заповітну північ...

Тернистий шлях людини. Ніщо так не заводить на манівці її, як самовпевненість, зухвальство й пиха. Погляньте на людську юрбу й побачите, що не лише поважні, літні люди, а й ще зовсім юні вважають, що вони озброєні проти всіх нещасть і переконані, що, як окуляри їхнім очам, їм не потрібні чиїсь поради, одвічна мудрість людства. А що, коли

такий розумник, немов папуга, вивчиться кільком словам із інших мов і побуває в знатних компаніях та в містах, десь покуштує геометрії та астрономії, переживе кілька десятків пригод любовних та громадянських? Тоді до нього й не підступайся! Платони, Солони, Сократи, Піфагори, Ціцерони і вся минувшина в порівнянні з нашим орлом, що визнає лише захмар'я й космос, — метелики, які літають біля землі. І тут з'являються хвалителі, які вітають палко нову премудрість, що народилася в його мозку, а досі була прихована від мудреців за сімома замками. Тоді ще дужче, ще заповзятіше великий Дій наш, уявивши себе суддею світу, переглядає скарби минувшини й, мов ювелір камінчики, на власний розсуд схвалює або знецінює. Для нього нікчемне все, чого збагнути не може його убогий розгарячілий розум.

Лайливці мудрих, ганьбителі великих предків! Окрім своїх сентенцій, для них нема святого.

Та и хто в нас не намагається вести людей до щастя? Куди не глянь, самі вожді, філософи, які упевнені, що вже давно заткнули собі за пояс і Цезаря, і Македонського. Вони всезнаючі! Не встиг одне щось вивчити й зажити трохи слави, як уже гадав, що всі науки йому підвладні від альфи аж до омеги. Смішні! Щоб осягнути лише одну науку, ледь вистачає людського віку...

Писалось легко. Хоч був самотній, здавалося, що розмовляв із друзями, відповідав на їхні репліки та запитання, доводив істинність своїх різких, безкомпромісних суджень, які лякали часто його обтяжених чинами й статком учнів. Тут взагалі чудове місце для роздумів і для писання книг. На цій же пасіці рік тому він за кілька тижнів створив ще півтора десятка байок і притч. А діалоги чи розглаголи!.. Тут, певно, все насичене палким бажанням творчості — земля, вода, повітря...

І не помітив, як підійшли Панас, Логвин та Яків. Вони були якісь незвичні — пісні, смиренні, немов ченці після причастя.

— Дай боже радуватися! — озвався першим Яків. Сковорода поклав перо й підвівся.

— Що вам сьогодні снилося? — спитав Панас. Він, як завжди, всміхався, немов у серці в нього горіла вічна свічка добра й веселості.

— Нічого. Спав аки праведник.

— Того не може бути. Перед такою зустріччю неодмінно наснитись має пророчий сон!

Забилось дужче серце. Гамуючи цю неслухняну птаху, Григорій мовив весело:

— Панасе, ти загордився! Коли на кожні твої відвідини я буду снити...

— Григоре Савичу, це ж не про мене йдеться!

— А я гадав — про тебе, — протяг Григорій і обвів очима той край галявини, де пробігала стежка до Бабаїв.

— Явись, Михаиле! — гукнув тим часом Яків.

Із-за старого дуба, немов у казці, вийшов стрункий гвардійський офіцер.

Щоб не назвав Правицький імені, Сковорода нізащо не упізнав би в ньому свого колишнього студента, учня й друга. Всміхаючись, Михайло швидко попрямував до нього. Сковорода ж стояв, дивився і викарбовував навіки в серці цю неповторну, таку прекрасну, таку щасливу мить. П'ять літ розлуки!..

Коли причахла радість зустрічі і Ковалинський угамував Зрадливі сльози, Правицький узяв обох під руки й повів до обруса, якого він із Панасом і Логвином прослав у затінку й заставив різним посудом.

Сковорода подякував його ласкавим поглядом, благословив — як старший віком — цю лісову, але святкову трапезу і запросив сідати.

— А де, шановні, наш Ярмолай? — спитав у Якова, що наливав маленькі мідні келишки.

— У нього в Харкові якесь нагальне діло.

— То як же ми без Бахуса?

— Він прибіжить, — сказав Панас. — У Ярмолая до чарки нюх, як у кота до сала!

Доки пили по чарці-другій, Сковорода очей не зводив із гостя. Йому хотілося поговорити з ним, як колись, не криючись і не вишукуючи округлих, певних слів, та щось нове, незнане, яке з'явилося за ці роки в Михайла, перепиняло, здержувало. Гість взагалі тримався трохи дивно. То усміхався лагідно, то морщив лоба і поринав у щось своє, далеке, то знову пестив поглядом лице учителя, що залишився таким, як був п'ять років тому, хіба що схуд ще більше та постарів.

— Ну, де ж ти був, що бачив? — спитав Григорій, так і не змігши перебороти в собі відчуженості.

— Служив три роки в Петербурзі при Розумовському, а потім був у Франції та у Швейцарії, — сказав Михайло повагом. И нараз ожив, засяяв: — Григоре Савичу, я в Лозаниі зустрів людину настільки схожу на вас душею й тілом, що я очам не вірив. Ну просто брат ваш рідний! Ми так зійшлися з ним, так полюбили один одного, що, розлучаючись, обоє плакали. Мені здавалося, немовби я прощався з вами...

— Як звуть того лозанця? — спитав Григорій.

— Мейнгард Данило.

— Віднині ця людина е і моїм найкращим другом! — промовив палко Сковорода.

— Віват! — підтримав Яків, узявши келишок. — Здоров'я друга Сковороди!

Михайло випив мовчки і розстебнув свою гвардійську "свиту".

— Папе Михаиле, ви скиньте зовсім, — порадив Логвин, який до цього не обізвався й словом.

— У Петербурзі, мабуть, не гаряче... — протяг Панас лукаво.

Скривившися, Михайло зняв мундир і кинув геть.

— Там припікає так, — сказав невесело, — що ніде душу діти!..

— Лютують?

— Як показилися... Після розгрому Пугача взялись до тих, їло поряд.

— До просвітителів її величності?

— А то ж до кого! їм не давали спокою Вольтер, Дідро та Монтеск'є, їм снились їхні лаври. Вони — пером та книжечками, а їх—обухом! Луп, луп по головах!.. Це вам не Франція, у нас не звикли панькатися... Луп, луп по головах — і вся мораль!..

— Обух-то ultima ratio regum, — сказав Григорій повернувся до Ковалинського. — Ти захмелів, Михайлику. Може, приляжеш трохи?

— Я ще ніколи не був такий тверезий, — промовив журно гість і сам налив горілки.

Сумні новини вразили й розвередили душу Сковороди. Він розумів, що це не просто чвари чи міжусобиці, а щось страшніше — гинуть людські надії, віра у доории геній розуму, в здоровий глузд, що мав би взяти гору над марнославством, косністю і самолюбством ситих. Аплодуйте — вистава закінчилася, вовки зняли свої овечі маски!

— А про Козицького та Мотоноса не чув нічого? — спитав тривожно.

— Мотоніс ще в Сенаті. Статс-секретар Козицькии уже подав прошеніе, аби його звільнили. Козицького цькують найбільше, бо він очолював і захищав ослушників...

— Ах, диваки, кому надумали читати проповіді! — скрушався вголос Сковорода. — Хто звик до м'яса, того на траву не переманиш... Ще жоден кіт не відпускав із кігтів миші, а жоден царствуючий — і крихти влади.

— Вони повірили її словам, обіцянкам, — пробурмотів Михайло.

— Коли б усе те справджувалося, що обіцяють можні, світ став би раем,— сказав Григорій. Обвів очима своїх пониклих друзів і додав розважніше:

— Проте згадаймо слова Христові: "Горе вам, лицеміри! Горе вам, які сміються нині!" Ще встане сонце правди...

— Доки сонце встане, роса очі виїсть,-сказав Панас і раптом вигукнув: — О! Ярмолай!

Побіля дуба, де був ховався Ковалинський, з'явився вершник. Слинив коня, зіскочив і, зачепивши за луку повід, попрямував до гурту.

— От нюх так нюх! — кричав Панас зраділо: йому набридла печальна мудра бесіда. — Вчув аж у Харкові! Тобі горілки, меду?

Та Ярмолай не одізвався.

— Панове, він, мабуть, тещу поховав! — зареготав Панас і, підхопившись, побіг назустріч.

Ярмолай минув його, немов пеньок чи дерево, спинився важко за крок від обруса, стягнув спітнілу шапку і мовив тихо и хрипко:

— Немає Січі, люди...

— Куди ж вона поділася? Чорти вхопили?! — ще сміючись, спитав Панас.

— Зруйновано... Імператриця прислала військо...

— А запорожці?! Всі полягли?

— Ні. Розбрелися з миром...

Сиділи мовчки. Сів Ярмолай, не глянувши на щедрий обрус. Притих Панас. Григорій весь онімів, і тільки думка сумною чайкою кружляла в небі над запорозьким Великим Лугом і квилила скорботно й жалібно. Він розумів, був певен, що це кінець, що більше не буде Січі, як і Гетьманщини та Слобідських полків. Віднині скривджений не знайде в світі правди, кріпак не кине панові слова про грізну помсту, а юнаки не будуть марити подвигами своїх дідів і прадідів. Забрали душу, вийняли! І колії, і Пугачев, і петербурзька вольниця, і запорожці — всіх доконала,

гадина! О господи, невже не бачить недремне, вічне око, як, при криваючись твоїм ім'ям, новітні іроди творять діла мерзенні і цідять кров із народу, немовби з куфи ниво? Все прогнило, скрізь трупище. Іуди вже й не цілують зрадно а просто тичуть пальцем — і розпинають мучеників, ісусіп правди и волі!..

Коли стемніло, гості пішли в село. Михайло також — служба, він мав уранці їхати. Сковорода лишився сам на пасіці. Впав на коліна і Цілу ніч молився за рідний край, за свій одурений, ногами попраний і на голгофу виведений святий народ. І плакав. І знов молився. І ніч над ним стояла така сумна, така печально слізна...

Від того дня не знав Григорій спокою. Де б не ходив, що б не робив, йому вчувався якийсь тривожний гомін, холодний брязкіт зброї. І замість того, аби вслухатися в своє єство й писати книгу, він слухав ліс, ловив найменший шерех і весь стискався, зменшувався, нестямно прагнучи ввійти у землю, щезнути або стати порослим мохом каменем. Найбільш боявся зайти на пасіку, до куреня. Це ж бо його пристанище, його фортеця, яку обкласти можна і, Зруйнувавши, стерти з лиця землі!

Нарешті він не витримав. Забрав свої рукописи, книжки, сопілку й подався геть.

Перед світанком зайшов у двір Правицького, постукав у шибку спальні. Невдовзі вийшов Яків і, позіхаючи та шкребучись у патлах, спитав у темінь:

— Хто тут?

— Це я...

— Григорій Савич?! — Так

— Заходьте, прошу, — стунив із порога Яків. — Я простелю вам зараз...

Ні, друже. Дякую. Я завернув, щоб попрощатися.

— Куди ви, батьку? — проснувся вмить Правицький.

— Не знаю...

— Господи! То залишайтеся!

— Там повен ліс... Там моторошно...

— Живіть у мене!

— Вони зруйнують хату. У тебе ж діти, Якове...

— Кому вона потрібна!

— А Січ? Ти, я і наші друзі мислимо, а мислити — протизаконне, крамольно, грішно. За нас щомиті думав сама

цнотливість, благополучно царствуюча жона філософ, жоначремудрість...

— Тихіше, батьку, — зашепотів Правицький. — Ще хтось почує та донесе...

— Воістину! — зітхнув Григорій і посміхнувся. — Доносити ми научилися — із іскри розгорілось полум'я... Не встигнеш рот розтулити — начальство знає. Один завзятий сотник доніс на ближніх і навіть сам на себе. Був при дворі. Повісився... Ну що ж, отець Іаков, — додав рішуче, — прощайте. Vale!

— Я проведу вас трохи.

Співали треті півні. По улоговинах стояв туман. Немов свічки після всеношної, у небі гасли зорі. Біло-рожевим сяйвом займався схід.

— Світає... — промовив тихо Яків.

— Благословенний закон природи: на зміну темряві пр^одить світло, на зміну горю — радість, — сказав Григорій.

Ступав широко, вільно. Ранкова свіжість, роздолля нив та луків поволі сповнювали новою силою многострадальну душу.

— Ви сподіваєтесь на кращу долю?

— Вічна тільки матерія. Зло, як і все, минуще.

— На жаль, і ми не вічні. Вмремо у тьмі кромішній..

— Народ безсмертний. Він доживе.

— Я теж хотів би глянути.

— Боротись, Якове, — уже велике щастя

— З ким, як?

— Найперше, сам із собою. Пізнай себе в народі, народ — у собі иуне дай понівечити свою натуру, душу. Будь тим, ким є! Прекрасне все природне.

— Але ж усе тече, все змінюється...

— Течи і змінюйся в своєму руслі. Так, як тобі властиво, а не комусь.

— Це дуже важко, батьку.

— Мені також нелегко... Гадаєш, я не хотів би мати на

схилі віку над головою дах і рідну душу поруч.

— То майте, скільки діла! Я вам знайду...

— А хто ж тоді повірить моїм словам? — спитав Григорій різко. — Навчати інших того, у що не вирш сам і не виконуєш, то все одно, що сіяти мак на камені або ловити

руками рибу в морі.

— Ой, скільки їх довкола, таких навчителів! — не погодився Яків. — Живуть князями, а проповідують задовольнятися чим бог послав, кричать про щирість, а лицемірствують. б'ють кулаками себе у груди і присягаються служити вірно правді — самі ж брехнею дишуть, гризуться, алчуть зиску та орденів...

— І ти хотів би, Якове, щоб я собою збільшив велике юрбище цих фарисеїв? — спитав Григорій жорстко.

— Ні Я кажу, що нині панує лжа та напівправда. Всі бачать це і миряться з цим неподобством, ба навіть шрять, що так і треба, що світ інакше завалився б.

— Не падай духом, Якове, — сказав Григорій. — То тільки так здається. Слизькоязикі найголосніїпе і найчастіше впевнюють про свою "правду". Гармидер, крик, сумяття! А толку з того — крихта. Неправдою світ обійдеш, але назад не вернешся. Згадай лишень повчальну притчу

про пастуха, якому двічі вірили, що до отари йдуть вовки, а втретє, коли насправді скоїлася така біда, громада на крик пастуший не повела і вухом... Всяк, кажуть, бреше на свою голову.

На роздоріжжі стали — прийшла пора прощатися.

222

— Куди ж ви нині, батьку? — занудив знову Яків. Зарошений, весь полотняно-білий, переступав з ноги на ногу й дивився жалібно на невгамовного свого учителя.

Григорієві було також невесело. Він знав, що важить для цього доброго і до всього цікавого, ще молодого батюшки його присутність, його підтримка словом. Правицький — буйний хміль, що розростається й дереться вгору лише по тичці. Віднині він прив'яне, впаде на землю, зблякне.

— Ат, побреду світ за очі... — сказав не скоро.

— Вертайтесь швидше, батьку. Я ж бо такий самотній...

— Ми всі самотні, Якове. Така пора настала.

— То як нам жити?

— Мислити. Шукати друзів, єдності, або конкордії, як говорив колись Кордет Лаврентій... Ти весь тремтиш!

— Холоднувато...

— Біжи мерщій до хати, бо ще застудишся!

— Я зараз, зараз, батьку...

Він підступився рвучко, обняв за стан учителя й поклав на груди голову.

Сковорода ковтнув судомно сльози, притис до себе Якова й прошепотів:

— Я ж не навіки... Я ще зайду... Ще буде нас по всьому світу, брате...

Коли Правицький, згорбившись та опустивши руки, побрів додому, Григорій витер очі й пішов шляхом на Ржавець, туди, де сходило важке велике сонце. Хіба не все одно, куди тягтись бурлаці? Скрізь він чужий і свій, жаданий гість і пролітаюча у безвість зірка... Де заманеться — спиниться, куди захоче—зверне. Немовби пташка. Воля!..

Лише увечері, аж біля Змієва, де річка Мжа впадає в Сіверський Донець, збагнув Григорій, що йде на край держави у Святогорську пустинь, де десять літ на нього жде Лаврентій — козак Мамай у рясі. Ось хто розбурхає його причахлу душу, вдихне надію, віру!

Такого дива Григорій ще не бачив. Із зелені дрімучих пралісів над голубим Дінцем здіймалися у синє небо химерні білі гори. Здавалося, на берег вийшли велетні й закам'яніли, вражені красою річки, луків та солов'їних стрімких дібров. І на одному з тих чудо-велетнів була корона — церква! Ні, недаремно цей чарівний куточок світу колись назвали Святими Горами. Куди не кинеш оком, усюди тут божа мудрість і незбагненна печать творця. Щасливі люди, які живуть і славлять господа на цій землі, які вкутають таку красу щоденно!

Отця Лаврентія Сковорода знайшов ув одній з келій, висічених у крейдяних, на храми схожих скелях. Кордет лежав на вбогім ложі серед якогось шмаття й брудної потерті. Худі, аж чорні, ноги, немов старе полоззя, стирчали з того хаосу.

— Дай боже радуватися... — сказав Григорій здавлено. Хоча й не скоро, по обличчю мніха пройшла тінь думки, повіки сіпнулися і, тремтячи, одкрили сонні очі. Ще за хвилину заворушилося полоззя ніг, звелась і впала немічне тонка рука.

— Це ти, Григорію, а чи мана? — почулось тихо-радісно.

— Я, я! — ступив до ліжка Сковорода.

Кордет підвівся, розкидав чорне шмаття і, щось бурмочучи, обняв Григорія.

Тривожно стислося і защеміло серце. Коли б не голос та не кордетівські розумні карі очі, подумав би, що помилився келією і ненароком зайшов до когось іншого.

Лаврентій плакав... Пі, він не плакав — він був спокій ний, напівживий, мов дерево, і тільки сльози капали з очей-надрізів, як березневий сік.

— Як довго ми пе бачилися... — прошепотів він згодом. — Напевне, років сорок...

— Ні, тільки десять.

— Ти щось наплутав, Грицьку... Я ж був тоді ще молодим, а нині — дід...

— Неправда!

Лаврентій випустив з обіймів гостя і сів на ліжко.

— Правда... — промовив тихо, скорбно. — В моїй душі нема живого місця... Ти не приніс якого-небудь шкалика?

— Ні.

— Жаль...

— Навіщо тобі той шкалик? Ти й так од вітру хилишся.

— А, все одно, — махнув Кордет рукою. — Хоч затуманю мозок... Коли б ти знав, Григорію, як я стомився жити...

Він похилив оброслу густо голову і задрімав, надсадно й часто дихаючи.

Григорій сів на лавку, що, як і стіл, була брудна й порожня (колись у келії отця Лаврентія владарювали книги!), й зняв із плеча торбу. На що звелась людина! А був мов дуб. Яка ж гроза його пригнула, яким недобрим громом його ударило й так поламало?

— Де обретаєшся? — спитав нараз Лаврентій.

— Ніде.

— Блукаєш?

— Нуджу світом... Може, в ченці постригтися... Кордет розплющив очі і посміхнувся.

— Ти все жартуєш, Грицьку.

— Жартувала баба з колесом...

— О, це страшнюще колесо! — гукнув Кордет. — Ламає, трощить, нівечить...

— Ти довго був ігуменом?

— Сімнадцять днів.

— А потім?

— Прислав єпископ іншого.

— І це його робота? — обвів Григорій поглядом убогу келію.

— Його... Він майстер ламати хребти й духовно знищувати.

— Навіщо дався в руки? Тікав би геть! Це ж не в'язниця.

— Гірше. Тікав не раз — ловили і запихали знову у цю нору-могилу.

— Чого ж ти ждеш? Щось треба діяти, шукать рятунку!

— Досить. Мерці повинні гнити...

— Лаврентію! — наблизився до нього Сковорода. — Не піддавайся деймону, борися, будь людиною! Ти ж клекотів, мов полум'я, і скрізь запалював погаслих духом!

Лаврентій ліг, поклав на бильце ноги й заплющив безсило очі. Озвався трохи згодом:

— Перегорів я. брате... Лишився тільки попіл... Та й той розносить вітер...

— Ти ще воскреснеш, вирвешся, змахнеш крильми! — заторсав його Григорій. — Лавріне, чуєш? Тікаймо вдвох, сьогодні ж!

Кордет лежав, як неживий. Кістляві довгі ноги пливли, вирізьблювалися на тлі стіни, й тому здавалося, що ліжко — мари і хтось невидимий виносить труп Лаврентія...

Козака несуть

І коня ведуть,

Кінь головоньку клонить...

Одвоювався, вичерпався, вмер живучи. Усе на світі йде шкереберть! Міцне, струнке, могутнє ламається, як очерет, а недолуге, душею й тілом хирляве, буяє, лізе вгору. Рубають ліс — росте підлісок... Такий закон природи. Вона не терпить, щоб вакувалися земля, повітря, простір. Немає доброго — жене непотріб. Щось має жити, радіти світлу, темряві, пускати нове пагіння...

— Іди, Григорію... — прошепотів Лаврентій. — Не оскверняйся трупищем і не терзай даремно серця... Ти, мабуть, сам прибіг сюди від розпачу... Злэно трохи, братику... Тож не шукай живого серед мертвих... Иди до живих, спасай живих, Григорію!

Кордет замовк. І хоч Григорій стояв над ним ще довго, не обізвався й разу, не ворухнувся навіть. Він ледве-ледве жеврів...

Поцілувавши друга. Сковорода поволі вийшов із келії, надів бриля, взяв на плече торбину і, похиливши голову, побрів униз, до річки, куди вели круті широкі сходи, з яких виднівся добре чарівний лівий берег.

Та рай померк Григорієві. Краса лишилася, але вона не гріла душу — ятрила пекучу рану, яку Григорій виніс із монастирських мурів.

Переконався вкотре: те, що видиме, що зверху, зовні, е лиш облуда; вся суть у ядрі, яке заховане під шкаралупою. Горіх, бува, здається чистим, повним, а розкуси — здивуєшся: ядро гниле! Краса оманлива, краса підступна, у ній ховаються, немов змія у квітах, жорстокість, підлість, зрада. Не вір очам, вір розуму, бо тільки розум здатен проникнути крізь машкару, збагнути ціну речей... А може, бог навмисне все помішав, посплутував — добро і зло, красу й потворність, високе й нице, щоб люди вічно мучилися, шукали істину? І сам сидить, посміюється... Немов безжальний деспот, який завів народ свій у лабіринт законів та беззаконня!

Йти до живих, спасати живих — усе, що лишилося того страшного літа в житті Григорія. Звійсши серце, як гладіатор рану, і розганяючи вороння сумнівів, він одчайдушне кинувся на поміч спраглим духом. Втішав, поїв, черпаючи З джерел бездонних біблії, натхненно кликав у світ гармонії душі і тіла, мети й можливості... А вечорами, як залишався на самоті, віч-на-віч із думами, нестерпно мучився, шукав нового слова, нової тверді, гавані, куди б він міг повести усіх стражденних, усіх жадаючих добути мир душовний і... все примарнішу, все недосяжнішу жар-птицю вольностей. Завжди і всюди його охоче слухали, кивали головами, зітхали тяжко чи навіть плакали, та неодмінно наприкінці розмови усі благали вказати шлях до волі. Він замовкав, бо ще не знав дороги, а люди знов хмурніли, запалювали свої люльки, що, позабуті, згасли, і залишали його самого... Ні, він не сердився, не ображався. Він розумів: душевний мир у рабстві — це нісенітниця! У рабстві вічна мука. Або волячий спокій...

Страждав, шукав і не знаходив.

Не помагало й святе письмо.

І тут зустрівся з Долею. На лісовій дорозі, неподалік Куп'янська.

Ще здалеку Сковорода побачив гурт козаків. Гадав, мана: де б їм узятися за сотні верст од Січі, по цей бік лінії та москалів, які полками стоять уздовж Орелі, Дінця, Береки? Протер рукою очі — ні, запорожці! Без коней, чорні, в подертім одязі, але при зброї, вони брели на південь. Як почали зближатися, отаман сторожко поклав на пояс руку і звів курок пістоля. За ним — уол ватага. Сковорода всміхнувся: лякливі стали лицарі.

— Не бійтесь, хлопці, я вас не битиму! — гукнув глузливо.

Отаман похапцем забрав із пістоля руку й зніяковів, не знаючи, куди її подіти.

Хтось кинув дотеп. Пробіг смішок.

— Гляди, щоб ми тобі не всипали... — сказав отаман і раптом вигукнув: — Григорій Савич! Оце так зустріч, гос поди!

Сковорода спинився навпроти сивого, вітрами видубленого проводиря ватаги й ледве впізнав у ньому свого старого приятеля і земляка Ничипора.

— Живі?

— Живий!

— У добру пору втекли від пана.

— І не нагадуй! Болячку б йому в живіт...

— Ніде не здибувалися?

— О, то було б на що поглянути! — підкинув хтось і? запорожців, що тісно збилися довкола приятелів.

— Торік ледь-ледь не здибалися... — зітхнув Ничипір. — Вже до Москви було подати рукою... Та зла недоля...

— Батьку, а може б, ти подумав? — спитав той самий голос.

— Це мій земляк і друг, він може знати все, — сказав на те Ничипір і обняв Григорія. — Було п'ятсот нас, як шкло... — додав печально. — А нині, бачиш, жменька... Всі полягли під Чорним Яром... '

Запорожці поопускали голови.

Григорій зняв бриля.

— Куди ж ви йдете? — спитав небавом.

— На Січ, на Січ, Григорію! — розважно мовив Доля, і вся ватага враз ожила, підбадьорилася. — Осточортіли піжмурки. Лісами бродимо, як вовкулаки... Ось за півмісяця тебе зустріли першого. Та й то злякалися — гадали, царський прихвостень...

— Ну, як там наші братчики? — спитав старий кремезний січовик з одрубаним по самий корінь вухом. — Ще турків шарпають чи за своїх взялися?

Сковорода мовчав. Не стало мужності повідати цим сіромахам, що їхня доля тяжча, аніж вони гадають.

— Ось дай дістатися Січі, — сказав Ничипір, — я покажу, де ворог і об чиї погані голови гострити треба шаблі!

— А я з Дніпра нап'юся... — зітхнув козак без вуха.

— Я роздобуду собі коня.

— Мене сини чекають, повиростали досі...

Григорій був у розпачі. Щосили зціпив зуби й зібгав бриля.

— Григоре Савичу, та на тобі нема лиця! — стурбовано гукнув Ничипір. Ватага стихла.

— Ви нині круглі сироти, — сказав Григорій, вдивляючися у посмутнілі брунатні лиця.

— Доки живе козацька мати Січ, то запорожець не сирота, — промовив хтось із гурту.

— Немає більше Січі і Запорожжя...

— Ти зле жартуєш, хлопче! — скипів козак без вуха.

— Я не жартую.

— Брешеш!

— Зажди, Оверку, — спинив його Ничипір. — Григорій Савич не з тих, що брешуть. — Він пожував на сонці вигорілий, аж пожовтілий, вус. — Коли і хто?

— Днів двадцять тому... Армія, що повернулася з війни турецької...

Григорій все розповів, що знав про мирну здачу Січі, про втечу братчиків кудись на низ, до турків.

Ватага нижче й нижче хилила буйні голови. Коли замовк Григорій, мовчала теж, закам'янівши, неначе жінка Лотова, що побачила, як гине рідне місто.

— Це страшний суд... — озвався першим Доля.

— Хай будуть прокляті усі царі й царята!

— І розверзеться під тим земля, хто вкоротив козацтву віку!..

Кляли, молилися, втирали нишком сльози. А потім сіли стомлено в траву обабіч шляху, вже не ховаючись, не боячись, що нападуть зненацька на їхній табір. Коли в людини забрали все, для чого вона жила, — смерть не страшна.

— Слід пом'янути неньку, — сказав старий без вуха й зиркнув на Долю. — А ке сюди баклаги!

— Товариство, ми ж у поході!.. —озвався хтось несміливо.

— Віднині ми в поході вічно, — сказав Ничипір. — І вічно дома: де ми, там Січ... Сідай і ти, Григорію, та випий з нами! Тепер ми всі бурлаки. Як ті нещасні душі, яким немає місця і на землі, й на небі...

Поналивали кому у що — від казанка до пригорщі. Пили похмуро, похапцем, немов хотіли скоріше впитися, втопити розум, вирвати із серця біль-образу. Знов наливали і знов пили.

Та хміль не брав: горілкою, як і сльозами, не допоможеш горю.

— Як же тепер нам жити? — подумав уголос Доля. — Куди не ткнись — чужі багнети... Ватага стихла, нашорошила вуха.

— Як бог пошле, — сказав Оверко.

— Бог уже послав, спасибі йому за ласку! — промовив Доля грізно. — Коли б він був при розумі, то й ми були б при щасті! А то сидить і лупав, як той козел, очима.

Сковорода дивився журно на цих ізгоїв, що зупинилися на роздоріжжі й не можуть вирішити, куди йти. Підеш наліво — залшпшнсн без голови, підеш праворуч — погубиш душу, а попрямуєш — хтозна, що буде, але назад не вернешся...

— А мо', братове, у монастир податися та пересидіти лиху годину? — спитав Нечипір. — У мене є тут недалечке приятель...

— Лиха година наша — немов собача пісня, — сказав Оверко. — Сідниць не хватить, щоб пересидіти.

— Хоч поки стихне трохи... Тим часом щось придумаємо, — не відступав отаман. — Отець Лаврентій виручить!

— А може... Згода!

— Згода!

Повеселішала, заворушилась братія, готова йти хоч бісу в зуби, аби не пану в руки.

— Отця Лаврентія уже нема, — сказав Григорій. Йому сьогодні випало віщати все недобре.

— Помер?!

— Зітлів на пні...

Ничипір перехрестився, за ним ватага. Запала тиша, густа, як ніч, налита вщерть, як хмара, що народжує бурі.

— Тоді гульнемо, хлопці! — гукнув Ничипір. — Потішим душі праведні Залізняка, і Ґонти, і Пугача!

— Гульнемо!

— Помсти!

— Кари!

Отаман звівся й підніс пернач.

— Григорію, я маю зайву шаблю...

— Спасибі, батьку, за честь, за шану, — вклонився низько Сковорода. — У мене інша зброя.

— Як завжди — слово?

— Істинно.

— Ну що ж, прощай!

— Прощайте. Хай береже вас доля!

— Побережу! — сказав Ничипір весело й заткнув пернач за пояс. — Оверку, веди до лісу хлопців. Знайдіть струмок, спочиньте й причепуріться перед великим ділом. Я проведу Григорія.

Прощались мовчки, впевнені, що це остання зустріч. Небавом Доля ступив з дороги, дістав із піхов шаблю й зрубав кленка.

— Зроблю на згадку палицю, — сказав, обстругуючи. — Собак відгонитимеш...

З гущавини, куди пішла ватага, знялася пісня. Така сумна й така споріднена з сіромою, яка співала, що, прислухаючись, Григорій ледве дихав. Святая мить — народжувалася чи воскресала пісня...

"Добрий вечір тобі, зелена діброво!

Переночуй хоч ніченьку мене молодого..."

"Не переночую, бо славоньку чую

А про твою, козаченьку, голову буйную..."

— Григоре Савичу, що ж це на світі діється? — спитав тим часом Доля.

— Пошились, батьку, в дурні...

"Добрий вечір тобі, ти, темний байраче!

Переночуй хоч ніченьку та волю козачу!"

"Не переночую, бо жаль мені буде, —

Щось у лузі сизий голуб жалібненько гуде...

— Ще хтось почує та наведе драгунів, — стривожився Сковорода.

— Нехай співають, скучили. Півроку й так мовчали. А для драгунів і в нас гостинці знайдуться!

Вже про тебе, козаченьку, й вороги питають,

Щодня й ночі в темнім лузі все тебе шукають".

Гей, як крикне козаченько до гаю, до гаю:

"Наїжджайте, воріженьки, сам вас накликаю!"

Сковороді так захотілося лишитись тут, причепуритися біля струмка, надіти сорочку білу й піти на смерть, на славу пліч-о-пліч із Долею. Він зупинився.

— Ну от, готовий журавель, — сказав Ничипір, подаючи Григорієві свій подарунок. — Ходи здоров. Рознось козацьку правду! Не жди світанку, ори та сій усюди крилате зерно волі. А ми світитимемо тобі свічками панських палаців!

Він обійняв Григорія, поцілував поквапливо, — немов боявся, що скоро смеркне і він не встигне поставити у небі заграву, й пішов назад. Коли звертав до лісу, підняв високо руку і помахав.

— Прощайте, славні лицарі, — прошепотів схвильований Сковорода. — Хай береже господь...

Бог — це недоля, відчай. Мандруючи, Сковорода стрічав багато люду 1 всюди бачив, як поневолені, у рабство продані сини козацькі, що бога згадували лише на паску та на різдво, тепер молилися, неначе схимники. А сам Григорій? Хіба ж даремно у Бабаях він приліпився отак до біблії. В тяжкі часи історії, коли людина стає самотня і геть беззахисна, вона шукає сили, яка б підтримала її в духовній скруті 1 не дала загинути. Сильніші мислять, прагнуть протистояти злу. Слабкіші — моляться. Бог — це надія стомлених або лінивих та страхопудів, які, лукаво мудрствуючи. ховаються за Саваофа.

Все рідше й рідше виймав Григорій біблію. Вона лежала в торбі й, немов нагадуючи йому про себе, постійно муляла в плече цупкими палітурками. А може, було їй тісно у товаристві Руссо й Вольтера, яких придбав Григорій в одного пана, що радий був позбутися таких крамольних книг.

Святе письмо... Священна біблія... Страшенний сфінкс, який весь час шукає, кого 6 ковтнути! Вона збагачує людину догмами, уже розжованими на віки Істинами, і обкрадає, не даючи самому вільно мислити. Хто їй довірився, не розгадавши її брехні, той найнещасніша людина в світі, бо краще мати крапельку своїх ДУМОК, ніж океап чужих.

Не міг писати. "Кольцо", почате у Бабаях, так і засохло на тих трьох атжушах і на тому реченні, після якого прийшли брати-софісти. А вже близька, навіть стоїть біля дверей, ворожа музам зима. Тоді вже треба буде не писати. а гріти руки...

Нарешті аж в середині вересня на тихій пасіці за Острогожськом, де починалася земля Росії, Сковорода примусив себе засісти за творчий труд. Коли ногами попрані свобода й правда, то гостра зброя не має права ржавіти в піхвах.

Розвів чорнило, яке давно засохло в каламарі, перечитав написане біля Холодної у Бабаях і схвилювався, згадавши Якова, Панаса, Логвина та Ярмолая. Чудові люди, чудові дні, прожиті разом із ними!

— Ну, що ж, братове, продовжимо наш філософський диспут.

...Про щастя, отже, проповідує історик, хімік, фізик, граматик, землемір, солдат, дзигарник — усі, кому лиш забагнеться. Апостолів уже не хочуть слухати, самі залазяча на місце вчителя і просторікують про все і вся...

Приїхав на возі пасічник — час забирати вулики й ховати на зиму.

— ЗдоровІ будьте, діду! — поклав перо Григорій. — Що в світі чути?

Старий знизав плечима.

— Розперезались можні, — озвався згодом. — Відколи Січ Зруйновано, життя від них немає. Послухай їх, то й не було козавтва, а всі ми зроду-віку були боярським бидлом. Позабували швидко.

— Ось нагадають...

— Нема кому — аж на Дунаї хлопці.

— А гайдамаки? Тільки махнув рукою.

Поставили вдвох із Григорієм на віз три вулики, обклали сіном.

— Побіля Гусинки, — промовив пасічник, беручи до рук налигач, — на днях розбили загін якогось Долі...

— І всі загинули? — спитав Григорій тужно. — Ніхто не вирвався?

— Не відаю. За що купив, за те й продав...

Поїхав пасічник. А на Григорія насунулася така журба, така печаль, що не знаходив місця. Метавсь ошатним лісом і то шепотів молитви, то проклинав і світ, і бога. Аж доки сіло сонце й на землю впала темрява.

По спасі ночі свіжі, земля холоне більше, ніж нагрівається. Вечорами Григорій звик сидіти побіля вогнища, у повній тиші, на грані тьми і світла. Тому, коли стемніло й похолоднішало, Сковорода добув вогню і підпалив ще з дня готові дрова.

Сів на пеньок і, дивлячись, як поглинає полум'я сухе гілляччя, шукав хоч краплі глузду й логіки у нескінченній карі, яку господь послав на люд свій, на цю прекрасну Землю. Жорстокий деспот! Ти, як і всі тирани, блаженствуєш, коли запахне кров'ю. Кров — це провісник смерті. Кров — це вогонь, що спопеляє мужність, ідеї, розум — усе, чим страшна людина богам і деспотам!.. Тому-то стільки крові пролито божим іменем, на честь святої віри, яка щоразу чомусь на боці дужчого. У кого сила, з тим і господь, з тим і вікторія. Ах, лицеміри! Вам мало вбити тіло, вам дай змертвити душу, зламати пагони, щоб не росло нічого. Пустеля — рай тиранів, заповітна мрія, якої прагнуть, йдучи по трупах ближніх!

У світі все логічне, потрібне, мудро істинне. І тільки бог... Бог, як і все надумане, живе нагадуваннями, щоденним криком, страхом, який усюди сіють його апостоли, ці фарисеї в німбах... Розіпни, розіпни його!.. І розпинають. Скрізь розпинають! А бог мовчить. Не вдарить громом, не розсіче мечем огненним катівські голови. Святий та крепкий... Ласкавий, добрий... Дурні! Кому ви молитеся? Хіба врятує вас від розп'яття той, хто послав на муки единородного свого Ісуса?

Все дим, мана!..

Підкинув дров у вогнище і вийняв із торби біблію й рукописи своїх кпижок.

Все дим, мана... Найкращі роки витратив на цю брехню! Читав, шукав, доскіпувався, щоб осягнути її премудру мудрість, розкрити символи, під шкаралупою уздріти ядро. "Спочатку створив бог небо й землю". Ну й жартівник! Створив із нічого те, що існує вічно. Materia aeterna! Лише дитячий розум сказати може, що світу нашого не існувало або не буде... Бог плаче, сердиться, спить і розкається. А люди стають стовпами з солі, підносяться аж до планет, возами їздять по дну морському та у повітрі; сонце, немов карета, спиняється і подається назад; залізо плаває, річки течуть угору, від трубних звуків рушаться фортечні стіни; мов барани, стрибають гори, руками плещуть ріки,

встають із могил мертві, а з хмар на землю падає готова каша ще й з перепілками!..

Зареготавши, Сковорода жбурнув у темінь біблію.

Розкрив "Симфонію", написану в лісах Земборських разом із "Наркіссом". Пізнай себе... Пізнай свою природу... Навіщо? Аби пізнати істину... Дивак! Кому потрібна істина? Й твоя душа, твій розум! Все дим, мана... Скрізь, як Давид, устами благословляють і проклинають серцем... Усяк тільки й дбає про свій шматок насущний. Ціна душі — копійка. Всяк, хто шукає правди, — харциз, бунтар, одступник! Лжа розлилася по землі... Все дим, мана!..

Рвонув "Симфонію" й поклав на жар, у вже пригасле вогнище. Папір скоцюрбився, затріпотів, мов пташка, й враз шугонув у небо високим білим полум'ям.

Григорій закрив лице руками й чекав — от-от розколе небо блискавка і розверзеться під ним земля...

Та бог мовчав. Дрімала зоряна осіння ніч. Спав світ, глибоко, розкинувши закуті руки — мов каторжанин. І лише вогонь, де догоряли думки та праця Сковороди, з останньої сили змагався, бився з темрявою.

СІТЬ ОДИНАДЦЯТА

Лисицею по сивих стернях літ підкралася похмура старість. Дороги стали довші, а дні — коротші. Земля неначебто розбухла, витяглася. Ідеш, ідеш... І не доходиш, падаєш разом із сонцем, напівдорозі в полі або у лісі і, лежачи, дивуєшся своїм ногам, своєму серцю. Лід народився, аби розтанути... Мертвіє тлінне тіло. Душа нуртує, прагне, а тілу зась, а тіло хоче спокою. Одвічний герць, холодний подих смерті!..

Ніколи ще так не було Григорієві на серці тоскно, як цієї осені. Шукав розради в біблії, в премудрих еллінів, у гострих розумом енциклопедистів Франції. Проте ніщо не помагало. За ті три роки, які минули по зруйнуванні Січі, він постарів, піддався хворостям і почав чекати, як мореплавець порту, своєї гавані, де буде вічний спокій. Не говорив нікому, а виглядав, готовий мужньо стріти велике звільнення од усіх нещасть, від невмолимих деспотів, чванливих дурнів, церберів, що стережуть недремне чуже добро, і яничарів, які в лакизькім запалі стинають голови братам по роду-племені...

І раптом — чудо зцілення! Хвороби, смерть, страждання — все відступило перед новим бажанням, маренням його душі і навіть тіла. Йдучи селом, де залишився, щоб пережити зиму, звів обважнілу голову і на безверхім дереві побачив чорну шапку єдиного на весь Бурлук гнізда буслів. Спинився, вражений. Щось перевернулося у нього в грудях, затріпотіло солоним щемом, перенесло його в дитинство, в своє село, на річку Многу... Негайно йти, негайно бігти, їхати, крильми летіти! Там, тільки там, у рідній хаті З біблійним символом святої моці й твердості, він обрете жаданий мир і спокій!

Думки кружляли, билися крильми одна об одну, злітали, падали. Завзято гупало у грудях серце, немовби то й не воно захекувалося на день по три-чотири рази. А ноги, звиклі до нескінченних мандрів, самі напружилися і понесли Григорія назад, до житла, де він зоставив торбу. Мерщій, мерщій у рідний край! Там — щастя, там — його земля обітована!..

До Харкова його підвіз господар, в якого жив. А звідти — З поштою аж до Охтирки. Пождав добу оказії і, не діждавшись, подався пішки. Мерщій, мерщій! Там — берег, там — твердь, якої він усе життя шукає!..

Була вже пізня осінь. Дерева скинули свої розкішні шати й стояли чорні, журні, немов ченці на похороні. Дорогу Зранку схоплював легкий морозець, а близько полудня, пригріта сонцем, вона ставала страшним судом, болотом. Ішов узбіччям, то віддаляючись, то наближаючись до

шляху, змішаного і перемішаного за дні негоди. Ішов у сивих роздумах, перебираючи все, що почув, побачив і пережив за півстоліття пошуків, вагань, бажання пізнати світ, природу й себе самого як невід'ємну її частину. Були падіння, злети, гіркі поразки та перемоги, але дорога була пряма й правдива. В цій суєті, в цьому хаосі, де переплуталося велике й нице, брехня і правда, добро і зло, він не метався, не вибирав зручнішого, а простував до істини й, мов Діоген, хотів знайти Людину. А чи знайшов — не відав. Вона, як дух, як марево. Іноді йому здавалося, що вже в руках, віднайдена, але за мить він знову брав ліхтар свій і знов шукав...

— Ви що, осліпли, діду?! — нараз спитав хтось весело.

— Хильнули зайве, мабуть? — озвався інший голос. Сковорода отямився й лише тепер помітив, що йде болотом, поростим вербами та молодою вільхою, За сажнів сто, праворуч,— густа березина. Й ніде нікого. Хто ж говорив? Почулося...

По купинах, минаючи грузькі місця та воду, дістався берега. Сів і роззувся... Мокрі. Таки набрав! От халепа...

— Добрячі чоботи! — сказав хтось поряд. Григорій глянув і не повірив своїм очам — кроків за три від нього, біля верби, стояв Мотиніс! У козацькім строї, з шаблею.... Свят, свят!

— Це ти, Миколо? — спитав про всяк випадок, хоч був упевнений, що то мана, породження його уяви.

— Я, я, Григорію! — підбіг Мотоніс. Обняв, підвів на ноги й поцілував. Він так зрадів, що на очах повиступали сльози. — Коли ж це ми востаннє бачилися?

— В Москві.

— Ой леле! Це ж більш як двадцять років...

— Миколо, яким це побитом ти опинився тут, та ще в такій личині? — спитав Григорій. Мотоніс ураз нахмурився.

— Це довга пісня, Грицьку... — промовив згодом. Він тихо свиснув, і з-за верби з'явилася якась проява в гусарському ківері, у драній свиті та личаках. — Пильнуйте, хлопці, а я пройдуся з гостем, — звелів Мотоніс. Поправив шаблю, шапку й галантно взяв під руку друга: — Прошу, mon cher.

Пішли в глиб лісу. Григорій скоса зиркав на постарілого, та ще міцного, широкоплечого й легкого в поступі свого товариша і кондисципула. Ну й діоскури!..

— А де Козицький? — спитав небавом. — Чи не до нього мене ведеш?

Мотоніс став і, відпустивши лікоть Сковороди, промовив глухо:

— Грицько зарізався чотири роки тому...

Сковороду немов обухом ударило. Стягнувши шапку, він довго мовчки в душі оплакував давно загиблого борця за істину, за перемогу розуму над нетерпимістю та марнославством можних.

— Як же могло це статися?

— У відчаї...

— Він же домігся, чого хотів. Був при самій і міг навчати її свободи, правди та доброти.

— Він і навчав. Робив переклади, писав статті... Аж двадцять довгих років трудився він для волі, страждав, боровся З темрявою, співав осанну мудрості!.. І впав, розчавлений казенним чоботом.

— А де ж був ти, чом не підтримав друга?!

— Нас роз'єднали. До краю вимучений, Козицький взяв відставку й утік до Москви. Мене ж невдовзі З Сенату вигнали, позбавили усіх чинів і заборонили будь-де служити.

Помовчавши, Мотоніс стис рукою шаблю й додав крізь Зуби:

— Саме тоді Грицько й наклав на себе руки...

— Допросвіщалися, — зітхнув скорботно Сковорода. — Я ж вам казав...

— Григорію, коли 6 ти знав, як часто тебе ми згадували останній рік! — сказав Мотоніс палко. — Ми вже тоді збагнули, що заблукали, не ту дорогу вибрали і віддали свої знання, свій розум і все життя на те, щоб нести свічку перед сліпцями... Коли Грицько побачив, що мудра з мудрих лише в свободу грається й морочить голову, аби міцніше взяти в руки віжки, він плакав із горя і називав себе Іудою, який продав народ свій. А тут укази, суди, репресії та наглі смерті! Лосенко, Барков, Золотницький, Січкар, Козельський, Полетика, Туманський, Березовський...

— Максим? І він!..

— Шість років учився в Італії, прославився як композитор, став академіком, дістав звання maestro di capella.. А як вернувся до Петербурга, його поставили... звичайним півчим. Він затужив, запив і врешті-решт не витримав та й перерізав горло... Не мав нічого, кажуть, окрім ножа й сопілки...

Григорій мовчки плакав. Нерони люті, іроди! Медоточивими словами й усмішками ви прикриваєте свою жорстокість! Скрізь проповідуєте і вихваляєте любов до ближнього, самі ж тим часом нищите найкращий цвіт народу, його надію, силу. В'єтеся білим голубом над тим, хто прагне мислити, і налітаєте безжальним беркутом, коли прозріє мудрий і мовить слово правди у храмі лжі, де замість духу істини витає дух улесливості та фіміамний дим. Що вам народ, вітчизна, нація! Ви — сіль землі, зразок чеснот і мудрості, єдине плем'я, каста, що може вивести в долину вічних радощів...

— Я ледве вирвався, — розповідав Мотоніс уже про себе, — і втік сюди.

— Куди, Миколо?

— Не поспішай, побачиш зараз...

Попрямували уздовж ялинника і вийшли на лісову галявину. Ого, тут справжній табір! Навкруг вози, всередині горять вогні, їдять з опалок коні, снують озброєні лісовики...

— Агов, Миколо! Кого привів? — гукнув од вогнища Григорієві знайомий голос.

— Товариша.

— Гайда сюди! . — У нього ноги мокрі. — Оддай йому мої шкапові чоботи.

— Хто це такий? — спитав Григорій.

— Отаман Доля.

— Господи, то він живий?!

— А чом йому не жити — він заговорений, його ні меч, пі куля не бере!

— Як і Гаркушу? — спитав Григорій. Останні роки він чув не раз про невловимого проводиря повстанців.

— Гаркуша ще й характерник. Коли прийдеться туго, враз перекинеться ким завгодно і поминай як звали.

— Якби-то всіх нас заговорив хто-пебудь...

— На жаль, це казка, вигадка, — зітхнув Мотоніс.

— Коли у казку вірять, вона стає немовби правдою. Візьми, скажімо, бога...

— Свят, свят... Григорію, що ти речеш!

— Що думаю...

Мотоніс швидко знайшов на возі чоботи, сухі онучі й подав Григорієві. Спідлоба стежив, як той взувається. А потім мовив тихо:

— Ти завжди був для мене загадкою.

— Усе на світі — загадки. Пройдуть віки, а люди битимуться над їх розгадуванням. То тільки дурні думають, що, прочитавши святе письмо чи ще з десяток книг, пізнали всю премудрість, дістали дна в криниці див природи. Але ж криниця та невичерпна!

— Тоді навіщо й мучитися, черпати, прагнути...

— Інакше — смерть. Не прагнуть істини лиш мертв'яки, ходячі трупища!

— Миколо! — покликав знову Доля. — Гайда сюди, якраз поспіла каша!

— Уже йдемо, отамане! — гукнув Мотоніс і поклонився чемно Сковороді: — Прошу, mon cher.

Коли наблизилися, Ничипір устав з колоди і, розпростерши руки, пішов назустріч:

— Оце так гість! Григорію, та ми з тобою вічні! Гляди, й за років двісті зустрінемося в якійсь діброві.

— Вам добре, батьку, ви заговорені... — всміхнувся Сковорода.

— Заговорила нас люта зненависть, — сказав Ничипір палки. — Не маєм права вмерти, доки народ наш у рабстві! Земля не прийме, виплюне.

Гайдамаки попритихали, немов зайшли до храму. Вони напевне вірили словам отамана про їхню місію в боях за кращу долю, в безсмертя діла, якому вірно служать і за яке тут гибіють.

— Ми — діти волі і не дамо нікому тримати нас на прив'язі, як тих собак! — гримів Ничипір далі. — Все панство знищимо, все до ноги!

— Холоне каша, батьку, — промовив хтось нетерпляче. Отаман стих, опік недобрим поглядом того нахабу і посміхнувся:

— Оверку, голубе, ти постарів, тобі за кашею не видно світу.

— Істинно, — сказав Оверко. (Та це ж той самий козак без вуха!) — Пани ростуть, немов гриби після дощу, усіх не визбираєш... А каша — вірна штука. Та ще коди з таранею!.. — Він підморгнув Григорієві, дістав з халяви ложку й суху рибину. — Благослови, отамане!

Ничипір узяв тараню, понюхав із присвистом і, передавши гостеві, врочисто сів до казана, який пахтів на всю діброву.

Трапезували мовчки, лише сопіли та шкряботіли ложками. А як упоралися, Оверко крякнув і протягнув мрійливо:

— Добряча каша... А коб іще по чарці...

— По чарці іншим разом, — сказав рішуче Доля і повернувся до Сковороди. — Хай вибачає гість...

— Мені що е та чарка, а що її немає — то все одно, — утішив їх Григорій.

— Того не може бути! — гукнув Оверко. — Це ж вам не чоботи і не штани!..

— І не пістоль!

— О, це вже пальцем у небо.

— Забув, Овсриу, як ти пропив пістоля? Жартуючи, понабивали люльки пахучим тютюном і задиміли.

— Ну, як живеться-мається? — обняв отаман гостя.

— Живу, як пташка божа, не сіючи і не жнучи...

— Усе читаєш, пишеш, шукаєш правди в книгах?

— Шукаю, батьку.

— Даремна праця, Грицьку. Там не знайдеш.

— А де ж?

— На вістрі шаблі!

— Може... Але чому ж тепер бояться слова більше, ніж сотень шабель?

— Світ одурів. Одні впилися владою, а другі — рабським чадом...

— І ти гадаєш, батьку, збудити їх домахою?

— А чим поганий цей будимир! — Він спритно вихопив ІЗ піхов шаблю й підняв угору. — Блискавка!..

Помилувавшись, сховав домаху, зиркнув на сонце, що вже горіло червоно за чорно-білим лісом, і знов обняв Григорія.

— Земляче, кидай мудрствувати та йди до нас!

— Лишайся з нами, Грицьку, — зрадів Мотоніс. — Здобудем волю або помремо весело!

— Лишайся!

— Виріжемо усіх панів та їхніх прихвоснів!

— Спасибі, люди добрі, за честь, за шану, — вклонився стримано Сковорода. — Рубати шаблею — чуже моїй природі...

— Ти боягуз!

— Дрижиш за власну шкуру!

— Попівська кістка!

— Здрайця!..

Сковорода спокійно вислухав, обвів юрбу ласкавим пильним поглядом (довкола вже зібралася мало не вся ватага) і мовив тихо, але щоб чули всі:

— Ніж докоряв Брускові: "Ти нас не любиш, братику, коли не хочеш вступити в нашу стать і бути, як ми, ножем..." "Якби не здатним я був гострити, — сказав Брусок, — то не відмовився б ввійти у ваше братство. А нині тим-то й люблю я вас, то сам не прагну різати. Коли б я став ножем, то, їй же богу, один нізащо стільки не перерізав би, скільки всі ті ножі та шаблі, які я вигострю за все своє життя. А на бруски тепер велика скрута..."

Із лісу вихопився ще зовсім юний вершник, промчав галявиною і, врізавшись у гайдамацький круг, тривожно крикнув:

— Батьку, Гаркуша просить помочі! Отаман звівся.

— Де він?

— На Грунь-Ташані, батьку, побіля Будищ Лютенських.

— Коня! В дорогу, хлопці!

Галявина і вся діброва враз ожили, завирували людом. Мотоніс поспіхом обняв Григорія, поцілував у щоку і мовив журно:

— Мо', не побачимося на цьому світі... Я дуже-дуже радий, що ми зустрілися.

— Я теж, Миколо.

— Прощай! Vita sine libertate, nihil!

— Амінь!

За мить Мотоніс був на коні. Махнув рукою, свиснув і зник у лісі.

Підводи, вершники одне за одним танули у сірих сутінках. Стихав поволі гомін... Коли останній віз сховався в голих хащах, Ничипір Доля спинив коня біля Григорія, зняв сиву шапку й сказав печально й різко:

— Бувай здоров, земляче! Коли-то знову стрінемося... Гостри гостріше, голубе! Бо, правду кажучи, ступилась наша сила, кавалком хліба сита... — Узяв коня в остроги. — Прощай!

— Храни вас!.. — гукнув услід Григорій і важко сів. Вогонь ледь жеврів. Сутінки усе густішали. Тяжка осіння темрява, вже не скрадаючись, обволікала напівзагаслі вогнища, й вони вкривались попелом, таїли кожну іскру для тих великих спалахів, які ще будуть, які ще здіймуть полум'я, мов малинові стяги, й провозвістять новин Великий День.

Заморосив дрібний холодний дощ. А потім знявся вітер і сипонув із мороку лапатим мокрим снігом.

У Чорнухи Сковорода прийшов уже по мерзлім грудді. Війнуло рідним, милим. Як блудний син, він ладен був упасти на цю прекрасну землю, заплакати сльозами радості й просити тіні предків не отвергати його в тяжку годину, а повернути свою любов і хоч маленьку часточку того земного раю, в якому виріс і від якого пішов у люди, гнаний жагою знань. Обітована земле! Прости нам роки мандрів, надії всуе і той полон єгипетський, який тримає удалині від тебе твоїх синів! Дай нам востаннє сили або прийми в своє щедротне лоно. Благословенні шляхи додому, благословенна несхибна твердь, якої можна прагнути у будьякому плаванні!

Ступав чумацьким шляхом і святкував безкраю низку зустрічей. Гаї, садки, урочища, хати, дерева, клуні — усе нашіптувало йому казки дитинства, вливало молодість у вже підтоптане, на мощі схоже тіло. Яка краса, яке блаженство! Він наповнявся радістю, мов джерело водою, відігрівав схололу душу й ставав безмежно добрим і всепрощаючим...

Однак щось муляло, щось заважало — все дужче й дужче — здоровити цю милу, тиху гавань... Він тут не був чверть віку. Там, де росли дерева, чорніли пні; де красувалися двори значкових та козаків, стояли пустки або хатини, печально схожі на жебраків, сдавалось, мор пройшов селом... І справді, хоча була неділя, Григорій не зустрічав нікого. Лише подекуди світили з вікон сумні дитячі очі... Поволі радість танула, спадала з очей полуда спогадів, і незабаром замісто давнього перед Григорієм постало нинішнє, таким, як є, в усій своїй мізерності та непривабливості.

Віддалеки побачив рідну хату. Впізнав по груші та по гнізду лелечиному. Й ледь не заплакав. Господи, невже він дома, в своїм селі, на березі своєї Многи!.. Заплющив очі й з усіх боків до нього ринулося все, що колись він чув та бачив на цій землі, на цих вузьких фортечних вулицях. Дід, батько, мати, сусіди, брат, його дружина й діти кричали, плакали, сміялись, лаялись, розповідали свої турботи, пригоди й сни...

— Добридень вам, — сказав хтось поряд.

Сковорода розплющив очі і відповів старому, який стояв, злегка піднявши шапку. Як не вдивлявся, не упізнав — такого діда в них не було... Всміхнувся, нараз згадавши, що З того дня, як він поїхав звідси до Академії, минуло сорок років. Тоді дідусь цей був ще, напевно, парубком. Що робить час!..

Зійшов униз узвозом, яким колись прорвались шведи в замок. Біля струмка, що понад валом збігав до Многи, на мить спинився й, мов у дитинстві, попробував, чи вже міцний льодок. Нівроку, ковзатись можна... І душу знов наповнила щемлива радість зустрічі. Тут кожен кущ і кожна стежка, ба навіть грудочка, йому про щось нагадували і промовляли до нього німо й палко.

Вже видно вікна й двері, віз біля клуні й похилений старий лозовий тин...

Сковорода зайшов у двір і, опираючись на свій кленовий костур (забракло сили), попрямував до хати. Вбирав очима, пестив усе, що вижило від тих далеких днів або принаймні було схоже на сивих свідків його дитинства. Все дужче й дужче гупало у грудях серце, все важче ставало дихати. Нарешті геть знемігся і сів на мерзлу призьбу. Гай, гай, Григорію, уже од вітру хилишся... Не стало моці здолати кілька сажнів... Невже настала твоя пора... Ні, це не край, не

подих смерті! За дві доби не мав і крихти в роті... Ось угамує серце, перепочине...

Рипнули важкі дубові двері, і на подвір'я вибігло хлоп'ятко років шести-семи. У кожушку, в чужих великих чоботях. Наблизилось і подало несміливо окраєць хліба. Григорій узяв, приклав до уст пахку шкуринку й поцілував. Змахнув сльозу, яка зависла на непоголеній шорсткій щоці, й спитав у хлопчика:

— Ти хто?

— Кирилець.

— Чия це хата?

— Наса...

— А тато дома?

— Дома...

— Ходи сюди.

— Не хоцу...

Григорій дістав сопілку й подав малому. Той ухопив, оглянув скоренько й сховав за пазуху.

— Ти вмієш грати?

— Вмію.

— Ану ж заграй.

— Якої?

— Про Гриця можеш?

— Мозу.

— А про коня золотогривого?

Малюк замислився, поважно вклав сопілку в губи й почав... не з тої ноти.

— Не так, не так, Кирильцю! — спинив його Григорій. — Дай-но сюди, я покажу... я научу...

І заспівала, немов жива, сопілка. Сама душа Григоріева спливала чудо-звуками крізь калинову цівку. Й світ оживав, скидав зимову скутість. У дворі прослався густий спориш... Город зацвів васильками, ротатим бобом, маком.... Дерева вкрились бростю, а потім цвітом, листям; запахло хмільно грушами... Звйшлося співом птаство — зозуля, одуд, горлиця і соловейко... Господи, як щебетала в густій старезній груші ця непомітна сіренька пташечка!.. І раптом зойк:

— Григоре, братику?!

Стенувся, глянув — біля порога стояв, піднявши руки, НСЈ мовби крила, вже сивий-сивий брат. Сковорода підвівся й пішов назустріч.

— А я ж то чую — грає, — сміявся крізь сльози брат. — Кажу, Григорій! А син не вірить, каже, його давно вже, мабуть, нема на світі... А я кажу, живий чи ні, а все одно це він, бо так ніхто не грає...

— Дідусю, діду! — смикнув малюк за полу.

— Тобі сопілку? — нагнувшись, спитав Григорій. — На, грай здоровий.

Малюк схопив і чкурнув до хати.

— Ач харцизяка, впізнав, що дід! — сміявся Степан беззубим ротом. — Це мого меншенького, потішне таке хлоп'я... Чого ж ми стали та й стоїмо, ходімо в хату! Оксенс, Катре, чуєте, господь послав нам радість! — гукнув старий у сіни. — Готуйте пляшку, снідання! Кирильцю, де ти, ,біжи гукни хутенько дядька Петра і дядину і тітку Ганну!

В порозі гостя стріли високий ставний чоловік у вишиванці та шароварах і волоока білява жіночка в сорочці й плахті — ну геть Мар'яна!

— Ласкаво просимо...

— Мир дому вашому! — благословив Григорій, поставив костур до рогачів і обняв небожа. — А ти, нівроку, виріс!

— Завяжи в землі та у гною, а бог на дож не скупиться... — пожартував Оксень.

— Він, Грицьку, в тебе вдався—язик що бритва, — сказав Степан.

Григорій глянув у сині очі Катрі й спитав отерплим голосом:

— Ви не з Ковраю?

— Ні, з Вороньків... — прошепотіла жінка і зашарілася.

— Ледве вблагали пана, — промовив Степан похмуро. — Вже скільки грошей витягнув, а й досі зуби точить.

— Хіба на неї тільки, — прогув Оксень. — На нас усіх.

— Ви ж козаки!

— Вона також козачка...

— А де ж це мати ваша? — спитав Григорій тихо.

— Вже другий рік при богові, нехай земля їй пухом, — перехрестившись, зітхнув Степан.

Загупотіло в сінях, рвонуло двері вихором, і на порозі як уродивсь Кирилець. За ним юрбою родичі.

...П'яніли швидко, дружно, мов поспішали впитися, залити душу. По третій чарці вже й почали співати, а потім плакати й картати долю-шлюху, що продалася панству.

Григорій слухав, стежив за цим каскадом болю і знов проймався тугою, яку лишив, здавалося, за ворітьми, при вході у рідну гавань. Тут, як і скрізь, усе ламалось, нищилося, і на руїнах волі іуди ставили свої палаци й псарні. Яка ж це твердь, яка ж це петра, господи! Де ж нам тепер шукати миру й правди, в яких краях, в яких людей, в якого бога?!

Він був ще тут і вже далеко звідси. Мов крізь стіну, раз по раз чув то кілька слів, то пісню, то безтурботний Мар'янин-Катрин сміх, що ятрив серце, в якому й так уже не було живого місця.

Немов планети довкола сонця, всі балачки, усі думки крутилися навкруг неволі, що обступала хмарою і холодила душу. Вже Вороньки, і Ковалі, й Кизлівка, і пів Чорнух були в кріпаччині...

— Це неподобство! — сказав Григорій, і стало тихо. — Усі на світі люди з одного й того ж тіста й тому всі рівні. А рабство, гніт — чужі людській натурі, гидотна панська вигадка. Хто дав одному право довіку жити трутнем і багатіти трудами інших? Природа, бог? Дурниці! Ярмо зробили люди і люди мусять знищити. Велике братство рівних — ось царство щастя, любові й миру! Там средний труд та дружба. І ні панів, ні кріпаків, ні цезарів. Одні трудящі люди!

— Це байка, Грицьку, — сказав Степан. — Того не буде...

— Буде!

— Як свисне рак... Суди, в'язниці, військо!..

— Коли терпінню приходить край — народ мов буря, його нічим не спиниш.

— Де ж той народ? Самі настрахані, забиті злидні, в яких одне на думці, щоб не піти з торбами або не вмерти з голоду.

— Народ наш спить, — додав Оксень.

— Сплячий — це ще не мертвий. Настане час — прокинеться!

— Мо', й так... — згодився Степан примирливо. — Жаль, ми того не дочекаємося...

— Хто знає, брате, — обняв його Григорій. — Є мужні люди, які самі не сплять і не дають заснути іншим. Либонь, і ми з тобою ще діждемося дня, коли воскресне воля!

— І-і вже, Григорію, — протяг Степан. — Хоча б діждатись літа й нового хліба...

— Був неврожай?

— Та наче й ні... Землі лишився клаптик.

— А де ж дідівщина?

— Пішла до пана в гості та й не вернулася. Петрові, старшому із двох братаничів, набридла скорбна бесіда, і він, підперши рукою голову, завів старої туги:

Ой не спав я нічку темненькую,

Да не буду спати ще й другую,

Да чомусь мені нудно

І серденьку трудно,

Молод козак сам не знаю...

На третій день уранці Григорій став збиратися.

— Куди ви, дядьку? — перша збагнула Катря.

— Нагостювався, Каїре, пора в дорогу.

— Тату, вони вже йдуть!

— Що ти надумав, брате? — перестав стругати ложку Степан. — Коли не так щось, то ти скажи...

— Все дуже добре, дякую, — спинив його Григорій. — Не ображайся, я вже піду. Побачилися, погомоніли...

— Де ти бродитимеш — старий, нужденний, немічний? Лишайся та доживай спокійно віку.

— Спокій нам не судився, брате. Ми сірі сироти, чужі у власній хаті...

— Григорію, побійся бога! — устав Степан. — Тут ти хазяїн! Ми ж не якісь там бусурмени, аби ламати старі дідівські звичаї.

— Не гнівайся, я не про те.

— То залишайся.

— Не можу, брате. Я знаю, вірю, що ви поділитеся останнім куснем хліба. Та чи полізе мені у рот той кусень, коли на нього блискатимуть голодні очі... — сказав Григорій тихо.

Степан схилив важучу сиву голову. Зітхнула Катря і, втерши нишком сльози, взялася збирати чудному гостеві в дорогу дещицю.

Брат забажав провести. Біля воріт спинилися, й Григорій, Знявши шапку, вклонився Катрі, дітям (Оксень кудись поїхав) , дровітні, груші, хаті, гнізду буслиному...

— Де не побачу гайстра, то нашу хату згадую, — всміх нувся братові, щоб побороти сльози.

— Покинули, — махнув Степан рукою. — Вже третій рік вакуеться...

Григорієві недобре стислося серце. Усюди смерть, спустошення. Одне за одним ідуть у невість поняття, речі, люди.

Все перемелюється на невблаганних каменях часу, неволі

й злиднів. Руйнуються одвічні тверді, й на тих місцях зіяють похмурі хляби...

— Куди ж ти зараз? — спитав Степан, коли минули давно занедбаний фортечний вал.

Григорій знітився: гце сам не знав. І раптом мовив:

— До Переяслава. У мене там хороший давній приятель, Микита Гайстер.

— Надумав тільки-по?

— Так... Степан спинився.

— Ну що ж, давай прощатися.

Поцілувались тричі, потисли міцно руки й, не озираючись, пішли у різні боки.

Останні десять-п'ятнадцять верст Сковорода не йшов, а біг. Немовби вихор підставив під нього крила і мчав у славне місто між Трубежем та Альтою. За довгі темні ночі в чужих хатах, у чужих людей, в самотні дороги він гірко виплекав нову мету, нову надію знайти затишну гавань хоч до весни, хоч би на кілька місяців. Так ненароком сказане оволоділо його думками, серцем. Мерщій, мерщій у Переяслав! Там — щирий друг, там — твердь, обітована його земля!

Дув вітер із півночі, різкий, пронизливий. І терпко пахло снігом, який несли великі темні хмари. Ці змії-чудиська повзли все нижче й нижче, заволікаючи останні клапті неба. Хоч був ще тільки полудень, важка, гнітюча сірість — якась розведена на краплях світла темрява — вже розлилася степом і пригасила і так похмурі барви. Убогі, чахлі стернища, скирти, прибиті мжичками, пожухлі трави, зелено-чорні латки озимини — все затихало, впадало в сон...

Зненацька вийшов на голий берег річки й побачив місто. Як і колись, здіймалися над ним величні храми. Хрести та бані, правда, не пломеніли сонцем, а ледь виднілися у сірім мороці. Трубіж затих під льодом, і тільки подекуди густа вода, злизавши стелу, ще нуртувала, рвалася з холодних пут на волю. Фортечні стіни довкола міста рушилися й тепер нагадували беззубий рот. Щось моторошне було у цих руїнах, у цій замерзлій річці, у тьмянім золоті хрестів та бань... Згадалися сумні чорнуські входини, німе безлюддя вулиць... Ні, ні! Дурниці. Холодний вітер, хмари, стареча втома — ось крила деймона, що налягли печаллю на спраглу душу. Господи, не допусти зневіритися в твоїй премудрості

та милосерді, дай зачерпнути моці з твоїх щедрот, яких давно ти не посилав на ці степи, на ці міста-руїни!

З останніх сил, спираючись на журавля, брів по дорозігреблі, а потім вулицями, де майже все зосталося таким, як двадцять років тому. Це підбадьорювало: він не любив застиглого, давно потрухлого, але останнім часом почав боятись і перемін, які здебільшого були лихі, трагічні. Перед його очима пройшли в минуле, у небуття козацькі вольності, полки, гетьманщина, Січ, Коліївщина і ще багато дечого. Натомість — рабство. Пів-України вже в кріпаках, на інших жде те ж саме.

Минув Колегіум, собор, дзвіницю. Зикнув полегшено, коли побачив, що дві тополі сотникові стоять на місці. Ба навіть виросли — удвоє вищі й товщі! Спинився, витер рукою піт на лобі й пішов повільно, уже не кваплячись, не боячись, що замість хати Гайстра застане дике дворище. Враз одлягло від серця. Куди й поділися журба та втома. Він навіть став мугикати улюблений Микитин "псалом" про кума та судака, якого той до куми тащить:

Очерет тріщить,

І вода плющить...

Чи то Микита й досі такий веселий, жвавий? Перемінився, мабуть. Поважно-мудрий, стриманий. Як-не-як — уже, напевно, дід, при чині та при маєтностях... О, двір нівроку. Заможний двір. Не побагатшав ніби, та й не збіднів... Чи то ж упізнає? Де там. Ще прожене. Подумає — якийсь жебрак. Він же бо пан... А ось і сам! Високий, ставний, з розкішним чорним чубом — немов над ним не владний час.

Стоїть і віжки змотує...

— Добридень, пане Гайстре, — гукнув Григорій, — спершись на невисокий густий паркан.

— ЗдоровІ будьте й ви, — озвався той привітно, затяг кінець і обернувся.

Григорій аж сторопів: Микита за двадцять років не постарів, а помолодшав! Свят, свят...

— Ви щось хотіли, діду? — спитав той лагідно. Григорій сів на перелаз.

— Микито, що з тобою?.. — промовив глухо.

— Діду, я не Микита. — Мене Богданом кличуть. Небесна сило, так це Богданко, Микитин старшенький!

— А батько дома, голубе?

Богдан насумрився, оглянув пильно зайду й, перехрестившись, мовив:

— Немає батька. Вже восьмий рік.

— Помер?

— Загинув. У Бессарабії.

— А мати?

— Вмерли. Коли почули, що батька вбито, то їм таке щось прилучилося, що за півроку й згасли... А ви їх знали, діду?

— Знав, синку, знав...

— То ви заходьте, зігрійтеся та пообідайте, — відчинив Богдан ворота.

Сковорода не в силі був ступити й кроку в Микитин двір, де не було Микити та чарівної його Онисі, яку він "вирвав" із Лохвиці. Поспіхом минув ворота й побрів назад, у місто.

— Куди ж ви, діду?

— Я вже піду. Я забарився, — промимрив злякано Сковорода й наддав ходи.

— Хто там такий, Богданку? — долинув із хати ясний жіночий голос.

— Якийсь химерний старець... Просив зайти — не хочеУдарив стрічний вітер, рвонув за поли свитки, засипав очі снігом. І світ розтанув, сховався, щез у білім вирі. Один як перст! Бр-р-р... Страшно, моторошно... Так навіть краще. Воля. Куди схотів... А де ж дорога, вулиця? Де Переяслав? Зник. Бач, переяв і все втеряв... Яка густа, яка безмежна віхола! Нестримний білий вітер і чорний сніг... А може, то просто ніч, подерта на безліч чорних клаптів... Чи день. Учорашній. Ні, мабуть, завтрашній. Найліпше рвати завтрашнє — страшніший біль. Минуле рветься легше і легше склеюється... Все рвуть, все кидають на зимний вітер...

Тихо, тихо Дунай воду несе,

А ще тихше дівка косу чеше...

О, хтось співає. Ти ба, Микита Гайстер! Приніс з Дунаю пісню. Ні, це хтось інший. Микита там і досі... Там, кажуть, кров зійшла червоним маком. Весь степ горить, палає — мак, мак...

Отямився за Трубежем у полі.

Сніг перестав, і вітер трохи стишився. Над білим-білим світом повзли кошлаті хмари.

Мак, мак...

От клята пам'ять! Де бачив він це полум'я, червоно-чорні квіти?..

На роздоріжжі звернув праворуч, де під габою снігу ще не схололи, певно, його сліди. Не думав іти в Чорнухи, звернув на цю дорогу, аби кудись звернути. Йому однаково, байдуже... А голова — неначе дзвін на вітрі, гуде, гуде... Пече всередині. Узяв, нагнувшись, снігу, поклав у рот. Бом, бом... У скронях. Чому так душно? Літо... Сіпнув на грудях свиту.

Загрібай, мати, жар, жар —

Буде тобі дочки жаль, жаль...

Чиєсь весілля! Копитять землю коні, музики тнуть, співають свахи, дружки... Та це ж братанич яіениться! Он він, Степан, і Катря... Мак, мак! На рукавах у Катрі... Всміхнулася — аж то Мар'яна!.. Господи, ку диве, що це з нею?! Летить, летить, як марево, а з рукавів на землю сиплються червоно-чорні квіти... Мар'яно!.. Щезла...

Не витираючи холодних сліз, Сковорода звертає знов праворуч. У Коврай, у Коврай! Ще раз побачити і можна вмерти... Струнке, веселе, блакитнооке сонечко, його нещасне щастя... Тут зовсім близько, верст п'ятдесят, не більше...

Он біжить, біжить мала дівчина,

А за нею русалочка...

Мар'яна тулиться до нього лячно й питає пошепки:

— Як ви гадаєте, русалки вже поховалися чи ще довкола бродять?..

Сковорода обняв за плечі дівчину... І раптом скрикнув: вона вже бабця!.. Боже, скрізь смерть, руїна, знищення. Бери, жорстокий деспоте, усе, що е, що бачиш, руйнуй, стирай у прах, але не руш Мар'яну!.. Мовчиш, заціпило... Чого ж ти скалиш зуби? Що я сказав смішного?.. А я не хочу! Досить мені твоєї мудрості, твоїх смертей, твоїх дурних законів!.. Я не піду, не бачитиму, я ошукаю твоїх сатрапів, сховаю в серці, на самім дні, й не дам, не дам!

Він обхопив руками груди й побіг назад. Мерщій до Києва, до альма-матері! Мислявський мудрий, можний, не дасть себе на злу поталу. Він твердь, він петра. Як Аввакум рече:

зійду па камінь і на сторожі стану!.. Зілля йде обертом, хитається, немов вода. Сніг чорний, білий, колами, смугами... Мар'яна б'ється в грудях, от-от не вирветься...

Знесилившись, сів під вербою, поволі зсунув торбу і прихилився спиною до нехиткого стовбура. Блаженство!.. Так у раю, напевно. Душа намучиться на цій землі, влетить в едем і сяде під райським деревом...

Набрав у жменю снігу й підніс до вуст. Солодкий, як із джерела вода... А де ж той рай? На сході... Бредня! "Насадив господь бог рай в Едемі на сході". Де треба стати, щоб, повернувшися в потрібний бік, уздріти рай?

Заплющив очі й слухав, як дзвонять дзвони. Бом-бом, дзинь-дзинь, бом-бом, дзинь-дзинь... Чудово! От тільки жаль, якийсь один, надтріснутий, псує всю музику... Іч торохтить, іч гупав. Бом-бом, дзинь-дзинь... Бух-бух!.. Як віз по мерзлім грудді. А пропади ти!..

— Тпр-р-р, стій, Гнідко! — почулося нагло. Сковорода підвів повіки й побачив воза, запряженого одним конем. Візниця кинув віжки, потер задублі руки й став наближатися. Він був дрібний, русявий, у кожушку й... спідниці. Pardon, у рясі. Щось казав, підходячи, але Григорій того не чув. Прокляті дзвони! Невже аж київські? Чи переяславські? Бом-бом, дзинь-дзинь...

— Кажу, добридень, діду, — гукнув чернець.

Григорій лише кивнув. Язик пошерх, не повертався в роті.

— Чого ви тут сидите?

— Я йду.

— Куди?

— У Київ...

— Це далеченько, діду, — сказав чернець лукаво. — До вечора не дойдете! На прощу?

— Ні.

— До родичів?

— Я до Мислявського... До альма-матері... Там, в Академії...

— Спізнились трохи, діду! — розвів чернець руками. — Всього на десять років... Мислявський ваш давно в Московщині. Пасе ведмедів... — Приклав до лоба руку і мовив лячно: — Та ви як жар, дідуню! Ходімо швидше, я завезу додому. Де ваша дома?

Бом-бом, дзинь-дзинь... Мирославський пасе ведмедів... Куди ти, бурий, нема на тебе вовка!.. Хльось, хльось гарапником...

— Де ваша дома, діду?! Хто й звідки ви?

— Я Даниїл Мейнгард, Сковорода... — пробурмотів Григорій і заспівав осиплим тихим голосом:

Та немає лучче,

Та немає краше,

Як у нас да на Україні!

Чернець узяв його під руки й поніс до воза.

— Я ще живий, куди ти тягнеш мене, люципере! — кричав, пручався.

— На віз, Григоре Савичу. Там м'яко, тепло... Доскочим Драбова, переночуємо — і до Прилук, у Густинку... У мене коник славний...

— Кінь, кінь! Ви чуєте?!

Григорій вирвався й побіг у поле. Десь зовсім близько іржав і цмокав ногами в твані золотогривий кінь! Ось він, як вітер, вилетів на чорно-білий пагорб і, розметавши огненну гриву, помчав у степ. Іржання, тупіт, стугін...

— Кось, кось! Кось, кось!.. Лиш вітер, гул та дзвони. Бом, бом, бом, бом... Утер сльозу. Тягнучи снігом торбу, пішов до воза. Спокійно дався вкласти себе у сіно, накрити чимось теплим. І провалився в хитку гарячу хвилю. Бом, бом...

...І СІТЬ ОСТАННЯ

Всю зиму й весну Григорій бився з хворобами і рвав тенета смерті. Не раз в убогій келії, куди привіз його чернець добряга, чув шелест крил і холодячий подих її посланця у Азраїла. Проте ні ця зима, ні ця весна не стали в його житті останніми. Останні, ті, які окреслюють межу буття, прийшли і не скоро, але прийшли. Були ще роки поневірянь, нові книжки, написані в самотині на пасіках, нові переклади з великих мудрих і незліченні бесіди з простим і можним людом. Пізнай себе. Спасибі богові, що потрібне зробив нетрудним, а трудне непотрібним. Велике братство, царство любові й дружби. Нерівна рівність... А навкруги тим часом любові, братерства й дружби ставало менше й менше, одне за одним козацькі села прощалися з волею, найнеобхідніше робилось трудним і недосяжним... Григорій усе те бачив, нестерпно мучився й згоряв на полум'ї свого безсилля спинити це варварство, вернути людям розум та милосердя.

І якось, ходячи понад ставком у Пан-Іванівці, яка останні роки припала так йому до серця, відчув, що все, що час настав збиратися. Vixi et, quem dederat cursum fortune peregi! Він, власне, був готовий. Свої книжки-рукописи, які були при ньому, давно послав у Петербург Михайлові. Ділити не мав чого. Хотілось тільки ще хоч би раз побачити найближчих друзів-учнів, погомоніти з ними на дальню путь-дорогу. Михайло мав десь днями купити хутір і повернутися в свої пенати. А Яків близько, його покликати можна, переказавши кимось, або листом. Вже ієрей. Розумник! Як прочитав "Икону Алківіадскую", розгнівався й замалював не тільки автора, а й те, кому цей твір присвячений. Це щось нове, якесь нещастя з Яковом. Він м'якосердний, він був завжди як глина, з якої можна виліпити усе, що хочеш.

Послав листа з оказівю й терпляче ждав. За кілька днів прокинувся з передчуттям — сьогодні! Швиденько встав і виповз із куреня, мов Діоген із бочки. Насилу випростався і, перекашлявши, пішов униз, до ставу.

Вже котрий рік у Пан-Іванівці, проте не звик і досі до цього дивного кутка землі. Щоб сам хотів придумати, навряд чи вигадав би щось досконаліше та мальовничіше. Глибоке русло річки перетинав міцна широка гребля. На греблі млин та верби. Праворуч став, немов дворога порохівниця, в кутку якої пагорб, порослий соснами. Ліворуч балка, виповнена високими струнками вільхами, вербою, хмелем та різним іншим зелом. З крутобережжя струмить вода з цямрини. Смачна, холодна, вічна. А поруч парк, де поєдналося старе й нове, природне й штучне. Боже, чого нема у цьому парку! Від кам'яниці панської, що на горі, в бік Мерлі іде алея, тіниста, липова. Біля альтанки вона розщеплюється і п'ятипалим віялом збігає ледь не до ставу. Це менший став, низинний. Тут теж криничка. Рогіз, калина. На захід — гай березовий, на схід — садок, тополі. А далі — дуб і липа, два старці-велетні...

Спинився, сів під дубом. Набрав роси у пригорщ і просвіжив обличчя. Воно набрякло з ночі, пошерхло й стало немов чуже. Все тіло рушиться, здає, не хоче більше жити, носити гострий розум та невгамовну душу. Щоб не душа, яка не знає втоми 1 вболівав за все на світі, давно лишив би цей білий світ, що чорний став од горя, і перейшов би свій Рубікон. Він не боявся смерті і не чіплявся за кожну мить, за кожен подих, бо розумів, що смерть така ж природна, як і народження. Усе живе колись-то мусить умерти, і марна праця мучити себе жахами й прагнути вмолити вічний логос зробити чудо-виняток.

Парк, луг, село — все прокидалося, стрічало день симфонією найдивовижніших і найзвичайніших для цього місця звуків. Шум віття, вуркіт молочних цівок, веселий писк пташок, скрип журавля, овече мекання, дует коси й мантачки... Заплющив очі — і вже в Чорнухах, над чарівною Многою... Чогось бракує ніби... Ага, сопілки! Дістав із кишені флейту, яку прислав Михайло, й заграв повільно, тихо, щоб не порушити звучання ранку... Краса, гармонія... Мов у раю...

Не знав, чи е він справді, тому волів, щоб і по смерті зостатись тут, у цім земнім едемі.

Ополудні приїхав Яків. Сковорода зустрів його на греблі, обняв і довго-довго не відпускав.

— Що з вами, батьку?

— Скучив...

— Та ми ж недавно бачилися!

— Хто знає, друже, коли ми знову стрінемось...

— Коли захочемо, — бадьоро мовив Яків, — Чи я до вас, чи ви до мене.

Він споважнів, погладшав і мало чим нагадував того сердечного, простого Яшу, що проводжав Григорія колись удосвіта в нову мандрівку-втечу.

— Тобі зручніше. Якове, — всміхнувся сумно Сковорода. — Коли умру, навідуйся, не забувай...

— Такої! — розвів руками Яків. — Та ви, Григоре Савичу, ще нас усіх переживете. Вам сімдесят і два? А ви ще — хоч би і в гренадери!

— Я не жартую, друже, — спинив його Григорій. — Прийшла пора моя...

Правицький поволі згас, замислився. Поправив рясу, немов збирався почати зараз сповідь. Відтак спитав:

— Стомилися?

Григорій не відповів. Узяв під руку гостя й повів у парк, стежиною повз джерело.

— Нап'єшся, може? Вода добряча, спробуй.

— Не краща нашої, — байдуже кинув Яків. — Мені щодня привозять сковородинівську...

— Яку, яку? — спитав Григорій. Гість усміхнувся.

— У Бабаях так звуть криницю, біля якої жив і писав свої книжки Сковорода.

Збентежений, Григорій мовчки ступав ледь видною із зела стежкою й не знав, що мовити і як поставитися до новини. Хоч не страждав порожнім гонором та марнославством, однак було приємно, що бережуть про нього пам'ять люди, що недаремно прожив життя.

— А на базарі в Харкові два тижні тому сліпий кобзар співав, співав про Лазаря, та як ушкварить "Всякому городу нрав и права"! Поніс півшапки грошей...

Господи, чи він навмисне його спокушає, цей бісів Яків! Проте це правда — Григорій не раз чув сам свої пісні з уст кобзарів, священиків і простих селян.

— Що в світі діється? — спитав у гостя.

— А ще казали, що умиратимете! — гукнув зраділо Яків.

— Вмиратиму — це ще не вмер.

— Наш друг Панас на днях став дідом. Логвин пив, пив і спився... — загнув два пальці Яків. Затім наморщив лоба і засміявся: — От у Сошальських була історія! Приїхав до них бурсак Кудрицький навчати дітей французької. Дали йому вечеряти, поклали спати. Раненько глядь — на простирадлі так і лишився його відбиток, немов чорнилом...

— Що чути з Польщі?

— Б'ються, — знизав плечима Яків.

— Дали народу волю?

— Костюшко ' дав, пани із рук не випустили.

— А як французи?

— Б'ються.

— Живе республіка?

— Живе, — промовив Яків пошепки.

— У нас спокійно?

— Тихо.

— Ще спить... — зітхнув Григорій.

— Хто?

— Наш народ і ми з тобою.

— Ви все бунтуєте.

— Який там із мене вже бунтар! Сівач, що хоче бачити зелені вруна сходів...

— На камінь сієте, Григоре Савичу.

— У нас земля задуже збита й полита слізьми, а не дощем.

— То все одно що камінь.

— Ні, камінь — мертвий, земля — жива.

Під липою Григорій сів — стомився. Пригнувши гілку й понюхавши пучечок цвіту, Правицький ліг у траву, розкинув руки й дивився довго в небо.

— Преосвященний про вас розпитував. Проїздом був у мене, — озвався згодом.

— Достойний учень Крайського, — махнув рукою Сковорода.

— Ви не праві, — підвівся рвучко Яків. — Це муж освічений, шляхетний, гречний.

— Не по словах судити слід, а по ділах.

— Що ж він такого робить?

— А те, що й Крайський. Всі одним миром мазані.

— Ні, видно, правду кажуть, що ви недобрі... — промовив сумпо Яків. — Немовби йорж. Сковорода всміхнувся:

— Жорж мудра рибка, Якове. Таке мале і незугарне, а спробуй з'їсти — вдавишся.

— Хіба вас хто займає. Самі до всіх прискіпуєтеся, всім невдоволепі, колотитесь, як той Марко у пеклі...

— Тебе приспали, Якове, — спинив його Григорій. — Дали шматок ситніший, і ти заснув. Правицький почервонів.

— А що мав діяти? — промовив тихо. — Діти...

— Зійду на камінь і на сторожі своїй стану... Пам'ятаєш це Аввакумове?

— Та де ж той камінь, батьку?

— Шукай — знайдеш.

Правицький, уникаючи дивитись в очі вчителеві, пішов довкола дуба. Оглянув крону, стовбур, зірвав листок, понюхав.

— Старезний... Років триста! — гукнув примирливо. — І ще постоїть стільки...

— А що йому, постоїть. На те ж він дуб.

— Преосвященний хоче відвідати Пан-Іванівку й зустрітися віч-на-віч із вами, — врочисто мовив Яків і сам увесь засяяв. Цю неповторну мить він смакував, напевне, усю дорогу.

— Та що ти кажеш! — удав, що дуже радий, Сковорода. — Я не достойний такої честі. Того не може статися...

— Їй-богу, правда! — підбіг Правицький. — Він сам казав, у мене в домі. Взяв списки ваших творів. Читав, хвалив!

— О господи, — зітхнув Григорій скрушно. — Гадав спокійно вмерти...

— Єпископ прийде з миром. Смириться й ви, розкрийте душу їх преподобію, зніміть скорботу з серця й верніться в лоно церкви!

Сковороді стало жаль людини, яка так палко, з таким натхненням казала нині чужі слова, творила волю іншого й приїхала сюди, напевно, не для останнього "прости!", а для цілунку зради. Ні, він не здатний зрадити! Він м'якотілий, лагідний, готовий усе зробити, аби був спокій, тиша та благодать.

— І що ми з цього матимемо? — спитав Григорій з натяком на тридцять срібників.

— Я — протопопство в Харкові, — пустився Яків берега. — Ви — мир, вінець подвижника, спокійну славну старість. А після смерті—ім'я святого!..

Сковорода не стримався і засміявся.

— Ну що ти мелеш, Якове, — сказав докірливо. — Хіба ж таким торгують!

Посол єпископа не смів очей підвести. Стояв похнюпившись і м'яв листок.

— Учителю, я не подумав, що вас обурить... — озвався згодом. — Гадав, приємно буде.

— Видать, погано ми вас учили.

— Ви ж ніби...

— Якове, в безчасся наше, коли на возі їдеш, то озиратись мусиш на задні колеса. Ти пам'ятаєш, як нам з отцем Лаврентіем вже пах Сибір?

— Хіба таке забудеш, — промовив Яків, хмурячись. —Але, Григоре Савичу, у вас же в кожнім творі святе письмо, історія святої віри. Й лише подекуди...

— Sapienti, як кажуть, sat!

— Воно-то так... Проте чи гідне мужа таке лукавство?

— "Будьте кроткі, як голуби, а мудрі, як змії". Євангеліє, слова Христові.

— І все одно я зневажаю хитрість!

— Я також. Якове. Але молитвами Ісуса нашого ми й досі пишемо, живемо, боремося. Чи варта шкура вичинки?

— Не знаю. МожеПрийшов візниця Якова.

— Батюшко, вас і он їх, — кивнув на Сковороду, — пани гукають їсти.

— А ти вже їв?

— Давали.

— Ну що ж, ходімо, — устав Григорій. — Андрій Іванович гостинний пан...

Після обіду Яків зібрався їхати. Сковорода не стримував — побачився, погомонів; ще проведе. Все має йти своїм природним звичаєм, текти, мінятися. Не ступиш двічі в ту саму річку. Загатиш, спиниш — вода застоїться і зацвіте.

Звелівши кучеру, щоб доганяв, пішли помалу. Обом хотілося побути ще віч-на-віч, загладити свою вину за прикру сутичку, за неприємний осад, що залишився в душі у кожного.

— Напевно, ми вже не побачимося на цьому світі, — почав Григорій перший. — Ти не таї на мене зла. Я був лихий сьогодні...

— А я — нікчемний, правда?

— Душеубогий.

— Дякую...

— За що?

— За правду.

— Тепер вона не ціниться — всі продають, ніхто купляти не хоче.

Догнав візок. Сковорода оглянув пильно Якова, ввібрав назавжди в душу його обличчя, постать. Здавило в горлі.

— Друже...

— Що, батьку?

— Щось я хотів тобі сказати... — потер чоло Григорій. — Проклята пам'ять...

— Заповісти?

— От-от! Шануйтеся, не дайте вбити в душах любов до волі, правди. Не піддавайтесь відчаю, не потерпайте, коли невдачі, прикрощі. Ми всі — предтечі. Месії прийдуть слідами нашими, за рік, чи два, чи двадцять. І не прийти вони не можуть. Ніщо не вічне в світі, неправда теж!

— Учителю... — розчулився Яків. — Я... я...

— Сідай і їдь, — сказав Григорій твердо. Обняв, притис до себе, поцілував.

— А може, й ви зі мною. Жили б у нас...

— Не можу. Дякую. Я обіцяв Михайлові.

— Господи, та вам же лист від нього! — ударив себе по лобі Яків.

Сковорода не міг діждатися, поки Правицький знайде цей довгожданий аркуш. Йому здавалося, що той навмисне шукає так нестерпно мляво, порпається у закапелках ряси, неначе курка в смітнику... Нарешті! Григорій схопив листа, Зірвав печатку і став читати, здоровлячи знайомий, рідний почерк, слова та фрази. Дійшов до підпису і не збагнув нічого — так спраглий, п'ючи, не чує смаку води.

— То що Михайло пише? — спитав ревниво Яків.

— Не знаю, зараз... Почав читати вголос:

— "Любезной мой друг, Григорій Савич! С самой весны я собирался к Вам писать. Желаніе мое видеть тебя и окончить век вместе. Я всячески старался купить деревню в Харьковском наместничестве, для привычки к тому краю и для тебя. Й совсем было сторговал, но соседи

попрепятствовали... Возлюбленный мой Мейнгард! Тяжелы были последствія светскаго круга, в которой попал друг твой, оставя сам себя. Удручен, изможден, истощен волненіями света, обратился он в себя самого, собрал разсеянныя по свету мысли в малый круг желаній и, заключа оныя в природное свое добродушіе, прибыл из столицы в деревню, надеясь тамо найти брег и пристань житейскому своему обуреванію..."

— Куди ж прибув він, в яке село? — не втерпів Яків. Григорій глянув аж у кінець листа і відповів:

— "Село Хотетово, в двадцяти пяти верстах от Орла..." — Відтак почав читати далі: — "Свет и тамо исказил все. В глубоком уединеніи остался он один, без семейства, без друзей, без знакомых, в болезни, в печалех, в безпокойствах, без всякаго участія, совета, помощи, соболезнованія..."

Не зміг читати далі: зайшлося серце жалем, змішались букви і попливли. У грудях щось піднялося, вибухнуло й росло, нестримне, пристрасне, до краю сповнюючи старе і кволе тіло.

— Він жде, страждає... Якове, ти чуєш, Якове, Михайло в горі! Господи, я мушу йти... Ні, їхати!

Обнявши рвучко Якова й затисши в руці листа, Сковорода забув про все на світі й побіг збиратися в свої останні мандри.

Раненько й рушили. Господар дав найкращих коней і тільки-но куплений новий ридван. Благав, молив заждати, бо задощило саме, але Григорій не хтів нічого слухати і поривався йти піхотою. Андрій Іванович нарешті здався і відпустив, як кажуть, із миром. Лише звелів візниці, аби глядів учителя, неначе батька рідного, не намочив у зливу й не перегрів на сонці. Прощалися з сльозами, з тугою — Сковорода ж не в гості їхав, а назавжди.

Муравський шлях був добре вкочений, конята бігли прудко, одна за одною лягали версти під молоді колеса, проте Григорієві кортіло їхати швидше. Мерщій, мерщій у рідне, хоча й незнане, село Хотетово! Там — велій друг! І скільки ж вони не бачилися? Вже дев'ятнадцять років... Михайлові під п'ятдесят... Не віриться. Всепереможний і невблаганний час! Чи то ж давно Григорій вперше зустрів Михайла в дворі Колегіуму, а нині, — боже правий! — той пережив усі спокуси світу, пізнав себе, покинув свої нещастя й радощі і повернувся в лоно сільської тиші й безпосередності, з якої вийшов і так бездумно кинувся у суєту суєт...

Мерщій, мерщій! Так трохи лишилось жити...

В село в'їжджали на шостий день увечері. Крізь дощову завісу й густу пітьму ледь пробивалося хитливе тьмяне світло кількох найближчих вікон. Ліниво гавкали охриплі сонні пси. Візник не правив кіньми, вони самі знаходили дорогувулицю і вже не бігли — тюлали. На роздоріжжі стали. Бурмочучи та кленучи, візниця зліз із передка й побрів кудись у темряву.

Сковорода потер отерплі ноги, поворушив плечима, аби прогнати слабкість, яка з ним їхала мало не всю дорогу. Йому хворіти ніколи, він має бути дужий, веселий, мудрий. Коли ідеш зціляти, забудь про власні хворості.

— Ну, що там, голубе? — спитав, почувши, що повернувся кучер.

— Вже недалеко.

— То поганяй!

— Аякже...

Ще запитали двічі й, нарешті, вперлися в якісь ворота. Кричали, гупали — ніде нікого. Тиша. Візниця, лаючись, пішов уздовж паркана, знайшов десь дірку й проліз у двір.

— Чи е живий хто?! — гукнув він трубним басом і загупотів у двері. — Прокиньтесь, пане, гості!

Небавом блиснув вогник. Почувся гомін, важкі квапливі кроки, і до Григорія в ридван полізло щось величезне, чорне. Схопило руку, впилось губами в неї й прошепотіло знайомим, рідним голосом:

— Спасибі, батьку!.. Господи, невже не сон це?! Григорій Савич, господи!..

Григорій гладив його гарячу голову і від хвилювання не міг сказати й слова. Все, що беріг у серці лише для цієї зустрічі, для цих хвилин, для цеї миті, кудись безслідно зникло. Натомість — щем у серці та сльози в горлі грудкою.

Ридван помалу рушив, минув ворота і зупинився вже у дворі, побіля ганку.

— Пане, куди поставити коней? — спитав візник.

— Заждіть, я швидко, зараз, — прошепотів Михайло ніжно й зник у темряві.

Сковорода зібрав свою могутню волю, аби отямитися, перебороти смертельну втому й зустріти друга весело. Коли прийшов зціляти...

Прибіг Михайло. Узяв під руки старого вчителя, зсадив на землю й, не випускаючи, повів у дім.

— Намучилися? Така дорога... Багнюка, дощ...

— Нічого, то все пусте, — таки спромігся подати голос Сковорода. — Охота гірш неволі.

— Коли б ви знали, який я радий, батьку!

— Я знаю.

— То ж звідкіля?

— Бо радий сам.

— У вас цікава логіка... Тут сходинки — не упадіть.

— Я пе такий старий, як ти гадаєш.

— Ось зараз ми побачимо! — і розчинив широкі двері. В очі бризнуло яскраве світло великих трьох свічок.

— Ну, здрастуй, здрастуй, — обняв Григорій друга й поцілував. — А ти заріс, немов розкольник. Голитись лінишся?

— Немило, батьку, — сказав Михайло. И заметушився: — Чого ж ми стали та й стоїмо? Прошу, прошу! Ось — крісло, вина... З дороги вам не завадить.

— Спасибі, сяду... Сідай і ти.

— Я зараз. Знайду ось тільки щось повечеряти.

— Ми не голодні. А де візник?

— Пішов на сіно спати. Просив у хату, так він не хоче, боїться — коней вкрадуть...

— Сідай, сідай, Михайлику.

— Я простелю вам.

— Потім.

Михайло сів навпроти, налив собі вина. Він постарів, посивів і схожий був не па гвардійця із Петербурга, а на попа-розстригу.

— Ти сам живеш?— спитав Григорій тихо.

— Сам аки перст.

— Дружина там лишилася?

— Там, батьку...

Дощ бив у чорні вікна. Через розбиту й так-сяк затулену велику шибу в покій вривався вітер, гойдав закляклі тіні. Десь шаруділи й пищали миші, гуло у комині чи на горищі.

— А де ж твої челядники?

— Розлізлися... А може, сплять у флігелі.

— Із Петербурга вигнали чи сам утік?

— Було всього, — зітхнув Михайло і мовив гірко: — Занапастив я, вчителю, своє життя... Вже на порозі старість, а па душі пустеля. Ні деревця, ні кущика, ані билинки... Умреш — і все, мов і не жив... Згадати,

батьку, нікому! А ще страшніше — ні за що. Як ту смоковницю, що не давала плоду.

— Почни спочатку.

— Пізно.

— Не треба міряти життя аршином років, ділами міряй. Проживши мало, зроби багато — ось мудрість мужа.

— І рада б душа у рай... Немає сили, батьку.

— Ти обірвав коріння. Тобі вернутись треба й врости у землю.

— Прагнув, хотів купити маєток десь біля Харкова, а, бачте, де купив.

— Продай.

— Запущений. І половини ніхто не дасть.

— Тоді покинь.

— Та що ви! Чим же я житиму?

— Вчителюватимеш. Підеш у школу або в Колегіум.

— Я все забув.

— Згадаєш.

— А як же грунт, будівлі?

— Роздай.

— Кому?

— Селянам.

— А їх куди подіну? Вони ж мої.

— Повідпускай.

Спливали свічі. Вітер розгойдував довгасті їхні вогники,

й здавалося, що то тополі огненні в степу на трьох могилах.

Михайло випив келих, одкоркував нову заморську пляшку, налив і випив знову.

Відтак сидів, похнюпившись, упершись поглядом кудись у кут покою. Нарешті звів на гостя очі, всміхнувся страдницьки:

— Ходімо спати, батьку! Вже скоро ранок. Чуете, співають другі півні...

Удень Григорієві стало зле. Сухий дряпучий кашель і неймовірна слабість хоч не примусили лягти у ліжко, та прикували його до крісла. Навіть не міг провести кучера, що повертався до Пан-Іванівки. Не підкорялось тіло, благало спокою,спочинку,тиші.

Дощ не вгавав. То сіяв дрібно-дрібно, то припускав як із відра, то налітав тугою хвилею і потрясав будинок. Так без кінця й просвітку. День, два... сімнадцять.

На вісімнадцятий Сковорода не витримав. Поклав рукопис книжки, яку читав Михайлові, і попросив:

— Михаиле, відправ мене додому.

— Бог з вами, батьку, — злякався той. — Куди ж вам їхати? Ось ваша дома! — розвів широко руки. — Живіть хоч двісті років.

— Не про життя я нині думаю. Прийшла пора згадати, що всі ми тільки гості на цій землі...

— Навіщо, батьку, ще й тим сушити голову. Бог добре знає, кому, коли і де призначено скінчити вік свій.

— Я тут не зможу вмерти, — сказав Григорій твердо. Михайло хтів щось розважне мовити, але, згадавши вчасно хто перед ним сидить, лише зітхнув. Від тої бесіди, що відбулася в ніч приїзду Сковороди, пан Ковалинський почав боятися свого учителя, його очей пронизливих, його думок, що б ють, як молоти. Для нього все так просто — покинь, роздай, повідпускай...

Григорій бачив, що велій друг страждає, ждучи розмовимуки, и за всі ці дні ні разу не роз'ятрив його душі докорями,

— Григоре Савичу, ви невгамовні, — сказав Михайло згодом.

— Умру — вгамуюся.

— Ой ні! А твори й слава житимуть. Вас знають люди. люблять. Є, що ненавидять. Але нема байдужих.

Сковорода судомно втягнув у плечі голову і замахав руками:

— Не треба, годі! Я не зробив і чверті того, що міг зробити. Напевно, я міг би бути Сократом чи Ціцероном. Хто ж я сьогодні? Старець, що написав десятків зо два книг, в яких полови більше, аніж зерна.

— Ні, батьку, ні! — гукнув Михайло палко. — Всі ваші книги цнотливі й мудрі, благочестиві й праведні.

— До біса! Всім цим народ наш ситий по саму зав'язку. Від благочестя й праведності давно вже нудить. Я півжиття віддав би, щоб бути грішним, буйним!

— Що з вами, вчителю?

— Твоя "пустеля". Я міг би виростити діброву, бір, а залишаю кущики.

— Така вже доля.

— Може... Ми уникали сітей, а рвати будуть інші. Я духом чую, бачу — вони грядуть! Ти — чуєш?

— Ні. Я вже оглух, мені до всього байдуже.

— У тебе вуха залиті золотом, — промовив жорстко. Й пошкодував: Михайло зблід, покрився потом. — Вибач. Я не хотів образити...

— Ти правду кажеш, батьку. У мене все понівечене — і серце, й вуха, й очі...

— Михаиле, їдьмо звідси!

— Не можу: в грудях пустка.

— Душа людська, немов жива криниця: до краплі вичерпаєш, а вранці — знову повна.

— Моя замулилася.

— Розчистимо.

— Не мучте, батьку! — схопився Михайло з крісла. — Я чесно й тихо житиму, не кривдитиму своїх людей, ділитимуся останнім куснем із бідними. Я вас за приклад ставитиму, якщо осилю, то напишу з вас житіє, але піти за вами і вас наслідувати я вже не можу! Й не міг ніколи...

— Правда. — Григорій теж підвівся. — Мені пора.

— Зостаньтеся!

— Ні. Дух велить мені негайно їхати.

— Нехай хоч випогодиться.

— Негоден ждати. Ще не доїду...

— Батьку, на чому ж я вас випроводжу?

— Коняку маєш?

— Маю. Нема коляси!

— Добре: нема того, що не потрібне. Візок знайдеться?

— Звісно.

— Скажи, ласкав будь, хай запрягають.

— Добре... Та ви ж недужі.

— Приїду — видужаю.

Михайло важко вийшов. Сковорода одягся, знайшов свою напівпорожню торбу та журавля й побрів помалу слідом. На ґанку сів, радіючи: дощ перестав, подекуди виднілось чисте небо. Село стояло чорне, чуже, похмуре, вбоге. Ніде ні тину, ні деревця, ні квітки... Либонь, дійшли до ручки... Раби... Раби Михайлові... Яка ганьба! Схопився й попростував до стайні, де запрягали коней. Мерщій, мерщій додому, у рідний край!

Прощалися аж за селом. Михайло тицьнув рукою кучера й зіскочив із воза.

— Я вже вертатимусь,— промовив хрипко.

— Добре.

Григорієві якась камінна туга лягла на серце.

— Прощай...— промовив журно.— Можливо, ми вже не побачимося. Не забувай ніколи того, про що ми говорили. Будь милосердним, мудрим, тримайся завжди правди. Шукай невтомно істину і жди месію нашого. Він незабаром прийде й своїми муками спасе народ і волю. Я вірю — він народиться!

Поцілувалися, потисли руки.

Рушили. Візок котився споро. Все далі й далі. Меншала самотня постать друга, зникала в мреві далечі, ставала щемним спогадом.

Цей день був тихий, сонячний. Вся Пан-Іванівка втопала в жовтім листі. Воно осипалося за ночі перших заморозків і вкрило змерзлу землю м'яким барвистим коцом. Окрім дубів та сосен, дерева в панському парку стояли голі, чорні, немов застиглі привиди, здіймаючи до неба вкляклі руки в якійсь страшній печалі. Про що вони молилися, чого благали в господа? Весни, рясної брості, веселих теплих злив? А може, бурі й грому, коли всі фібри тіла проймає дрож?!

Хто їх збагне і хто почує німотні їхні крики... Григорій вийшов із дому, де по приїзді він жив у затишній, з вікном у сад, кімнаті, й, допомагаючи собі високим костуром, спустився сходинками в залитий сонцем парк.

Постояв трохи, мружачися од зливи барв та промсіїів, і побрів осіннім золотом.

Не мав сьогодні спокою: понаїжджало панів-сусідів, гуляють, п'ють, до нього лізуть, просячи побути з ними, випити. Та це не все. Найгірше, що терпне тіло й серце заледве чути в грудях; коли б не біль, подумав би, що вже його немає. Так, час настав закінчувати свої життєві мандри. От тільки шкода мислі, вона прозора, як це високе небо.

Бадьорий дух, а тіло немічне...

Лист шарудів, розсовувався од кволих ніг, і за Іригорієм тяглися всюди дві борозни. Вони засмучували, але и наводили на роздуми про сенс життя, про шлях людини. Хто залишив свій добрий слід на світі, тому не страшно вмерти...

Курінь стояв самотній, всіма забутий, кинутий, прикритий бляклим листям. І все ж від нього віяло прив'ялим цвітом, медом, грушками, яблуками і просто літом, яке було останнім і про яке він ше не встиг назгадуватися... Ах, що тужити всуе! Колись же мусить бути межа,

кінець-початок. Життя кінчається і починається... та сама вічність, з якої ми приходимо і до якої знов повертаємося. Все просто, мудро...

й моторошно.

До куреня тулився забутий кимось заступ. Сковорода підняв його, оглянув і, взявши жменю листя, обтер іржу. На сонці зблиснуло старе залізне вістря... Ну що ж, Великий Заступе, ти недарма так стерся. Ти маєш гарний досвід, коли не свій, то предків — могил мільйони, безліч... Сьогодні стане більше.

Узяв під руку заступ, окинув парк спокійним, пильним поглядом й пішов униз, до двох могутніх велетнів. Дуб збронзовів, але не скинув шати. Побіля нього щулилася нага, мов скеля, липа... Ген-ген ставок, калина, тополі, верЬи...

Гарно.

Чудове місце!

Поклав на землю костур, розгріб траву та листя й почав копати. Отупілий заступ йшов неохоче у віковічний дерн, і від того мліли руки, боліли ноги, спина. Не знав, чи стане сили завершити своє останнє діло, та все ж старався, прагнув.

Пани гуляли й досі. Кричали, грали, пробували співати псалми, канти.

Отак усе на світі: добро і зло, пітьма і світло, печаль і радість... Велика єдність! Як у народі кажуть, одна половина світу скаче, а друга плаче...

Стомлений, сідав на край могили і, трудно й часто дихаючи, прощався з небом і сонцем, з водою ставу й вербами, з вогнем калини й

ніжністю стрімких тополь... Сьогодні, Завтра і через рік тут буде все, як нині. Лише його не буде...

Був і нема. Химерно...

Вставав і знову вергав важку і мокру землю.

За цим трудом, уже надвечір, його й застав Андрій Іванович.

— Григоре Савичу, що це ви робите? — спитав зчудовано.

— Копаю.

— Що?

— Могилу.

— Кому?

— Собі.

Господар дістав хустинку і витер піт на лобі. Відтак промимрив:

— Жарти... Ви берете мене на кпини. Григорій виліз, обтер травою чоботи й, передихнувши, мовив:

— Я не жартую, пане... Коли умру, то поховайте мене у цій могилі.

Андрій Іванович одразу витверезів. Утерши знову піт, спитав стурбовано:

— Вам зле? Ви чуєте, що скоро вмрете?

— Цієї ночі...

— Господи! — перехрестився Андрій Іванович. — І о я пошлю по батюшку...

— Не поспішайте, — спинив його Сковорода. — Я ще не вмер.

— А висповідатися і причаститися, як за обрядом личить?

— Пусте, — сказав Григорій. — Обряди вигадали попи й ченці.

— Ви вмерти хочете без відпущення? — спитав із жахом Андрій Іванович. —А як же бог? Як світ, громада.-'

— Хто не грішив, тому не треба каятися.

— Всі грішні.

— Правильно. Й попи не виняток.

— Хіба вони не люди...

— То як же можуть грішники відпускати комусь гріхи.

— Вони ж посвячені.

— Такими ж грішниками.

— Ви щось таке говорите, — прошепотів Андрій Іванович, — що в мене аж мурашки по спині... Ходімо краще в хату та повечеряємо собі удвох, любесенько...

— А гості ж як?

— Роз'їхалися.

Пішли помалу вгору.

Сідало сонце. Тіні стелились довгі, чорні. Багрове листя Зблякло й лежало вбогим шматтям, якому вже ніколи не мліти в ласках вітру, не пити трунку променів і не злітати з віття ясними диво-птицями...

Андрій Іванович щось казав, доводив, але Григорій його не чув. Це був останній вечір, і він прощався з вечором, червоним сонцем, тінями, опалим листям, з усім веселим світом. Не жаль було нічого — воно ж усе лишається. Вмирає він, одмучився.

З-за клуні вибігла не молода уже паньматка і закричала:

— Він тут б'є байдики, а я вже все оббігала, його шукаючи. Ходи мерщій, Андрію, та щось роби!..

— И чого ти ото здіймаєш гвалт?

— Єпіскоп їде, бовдуре! — взялася в боки пані. — Ночує в олочеві, а завтра буде тутечки!

Андрій Іванович оторопів, мов проковтнув язик. Стояв щось мимрив, поглядаючи то на дружину, то на Григорія

Нарешті він отямився і гаркнув, наче перед полком козацтва:

— Збери всю челядь та всіх жінок слобідських і щоб до ранку будинок був, як церква!

Коли паньматка зникла, він повернувся, украй збентежений, до пожильця й розвів руками:

— Вибач, Григоре Савичу, я мушу йти. Такий-бо гість, така ж бо честь для мене! Сковорода всміхнувся:

— Ідіть, ідіть. Прощайте!.. Одне я вас проситиму: як поховаєте, то напишіть на камені чи там на чому такі слова: "Світ ловив мене, але не спіймав". Запам'ятали? Можете їх повідомити й преосвященному.

— І-фазд, гаразд. Все виконаю! — гукнув Андрій Іванович. — Ми завтра ще продовжимо цікаву нашу бесіду!.

Сковорода ледве дістався ґанку. Спочив на лавці і подолавши всі одинадцять сходинок, зайшов у дім, де починався великий шарварок.

В його кімнаті було спокійно й темно. Поставивши вже не потрібний костур, добув вогню і запалив недогарок Кімната враз ожила, наповнилася густими тінями, а за вікном надворі, стало іще темніше. Світ потонув у темряві, зник, відійшов кудись у невість, і залишилося його в Григорія тільки маленька часточка, окреслена холодним муром стін. Ітіл. ліжко, скриня і вогник свічки...

Зняв у порозі чоботи й поставив їх до костура. Піднявши віко скрині, переодягея в чисте. Не відчуваючи ногами холоду ані підлоги, пішов до столу, зібрав книжки, рукописи й поніс до ліжка. Ніс обережно, сторожко, боявся дуже, щоб не впустити і не розсипати, бо вже не знав, чи стане сили зібрати. Поклав під голови, накрив свитиною й, перехрестившись, ліг.

Зітхнув з полегкістю, хотів дмухнуть на свічку, та передумав: нехай горить, зосталося всього на палець воску, сама погасне хутко...

Ну, от і все. Прожито останній день. На часі смерть, логічний кінець шляху людського, сумний фінал трагедії...

Поволі терпне тіло, стає чужим, холодним. Відмучилося, щоб повернутися назад у землю і перейти в щось інше і знов зробити коло в якомусь образі — трави, калини, дуба...

Згадав калину в березі, з якої вирізав йому дідусь сопілку. Оту, найкращу, першу... О, як вона співала!..

Спочатку тихо-тихо, а потім усе настирливіше приплив з дитинства той калиновий голос і задзвенів, розлився по всій душі. Перед очима пішли поволі Чорнухи, Многа, батько й чомусь заплакана, завжди весела мати... їй, певно, жаль, що вмерла, не попрощавшись зі своїм улюбленцем... Не плачте, мамо! Скоро він дожене вас, мамо, він уже йде...

Самого душать сльози...

Небавом ще дві жінки пройшли над ним хмарками — Мар'яна першою, відтак Олена... Чи то живі, чи вже чекають там?..

Сопілка грає, журиться, немов душа калини вселилася у цю нехитру музику.

Ой коню мій, коню,

Золотая грива...

Так і не сів, не виїхав у чисте поле З кобзою, не заспівав такої, щоб світ стенувся з подиву, щоб воля в сонці зблиснула, неначе гостра криця. Либонь, судився іншому золотогривий вітер...

Калина плаче, тужить... Печаль стискає серце: десь у Михайла, в Якова, ось тут, під головами, і хтозна-де лежать його творіння, його рукописи, яким не вийти в люди... Нема пророка в рідному краю... Пророки є, та їх бояться!

Холонуть руки, ноги... Григорій бачить вітер, криницю, верби, явора... Дзюрчить вода, туркоче в хащі горлиця... Й сопілка грає пісню, ще й промовля словами:

Ой ти птичко жовтобоко,

Не клади гнізда високо!

А клади його на травці, їїа зелененькій муравці...

Не так, не так! О господи... Це кобзарі переіначили, зробили просто... Боже!..

І раптом зринула страшна, мов буря, думка: він, він не так писав!

Рвонувся з ліжка — пізно... Розплющив очі. Свічка вже ледве-ледве блимала. Гойдалися похмурі, кволі тіні, мов заколисували, щоб вгамувати останній біль у грудях... Нараз погас тремтливий тьмяний вогник, й не стало болю... Темрява... Заграла знов сопілка... Тужливо, голосно... А потім — тихше, тихше...